

8014.04076
ПЭБ.

ЛАРИСА ПИСЬМЕННА

Ненаписаний
портрет

ТАРНАКА
ТНЧБВЕТНА

СНОВА
СНОВА

БРОНЗА

Повість

От і прийшла до тебе слава, Ярино. Справжня, гучна, на всю країну, про таку колись і думати б не зважилося.

Так, слава — крилата химера... Вона може високо піднести людину і на довгі роки засвітити її зорю. Або спопелити. То вже від того, який накал витримає душа.

Он вона — височіє! З вікна кабінету видно навіть крізь спущену гардину. «Яринин пам'ятник», — кажуть на селі. Пам'ятник. Важке і холодне те слово, неначе немає тебе вже на світі. І дивно, і острах бере...

Ярина Семенівна підійшла до вікна не впритул, а віддала, щоб знадвору ніхто не помітив, як вона роздивляється своє бронзове погруддя. «Точнісінько, мов жива!» — кажуть деякі. Інші ж хитають головою: «Ні, не ви то, Ярино Семенівно. Хустка ваша та дві Зірки, а лице немовби чуже».

Може, й чуже. Пам'ятник же, а вона — жива. Жива тілом і душею, радістю долі своєї, жива своїм болем. І ще жива тривогою, тією невідступною тривогою, що прийшла разом із оцим «пам'ятником».

Що правда — то правда, раніш жилося спокійніше, хоча хвилювалася, раділа, гнівалася — як усі люди. Та ніколи не боялася думки: а що тепер станеться з нею, коли зазнає у чомусь невдачі? Завжди вболівала за справу, про свою ж особисту долю і часу не мала замислитись. Тепер стало інакше. Стоїть на площі, посеред рідної Яблунівки, бронзова пересторога і щохвилі нагадує: «Не збоч. Не оступися. Ти втратила на те право. Не забувай!»

Не забуває. Ох, не забуває...

Хтось рвучко, без стуку, сіпнув двері. Ярина Семенівна здригнулася і похапцем одійшла від вікна. Ніби застали її за чимось забороненим.

До кабінету бурею ввірвалася Софія, не надто чемно штовхаючи поперед себе сухенького, мов хрущик, бухгалтеря. Повні Софіїні щоки палали гнівливим рум'янцем, підборіддя сіпалося і вся її дебела постать втілювала справедливе обурення.

Ярина Семенівна не здивувалась: звикла, що вже хто-хто, а Софія, давня і вірна подруга, може вдертися до неї коли завгодно і як завгодно. Отож, добре знаючи Софіїну вдачу, сіла до столу й приготувалася терпляче пережити грозу.

— Знімай мене, Ярино, з ланки! — вибухнула Софія і з таким грюкотом причинила двері, що на столі злякано задзеленчала настільна лампа.— Знімай, кажу, з ланки; на бісового батька мені така веремія? Не хочу, щоб усяке ледащо з мене кров точило!

Бухгалтер полохливо відступив од розгніваної ланкової і докірливо похитав облісілою головою.

— Ну,— дочекавшись, поки Софія перевела віддих і трохи ушухла, озвалася Ярина Семенівна,— що там таке скоїлося?

— А те скоїлося, що не хочу більше розриватись. І дівчата мої не хочуть. Підемо завтра в район на базар торгувати. Як сокурівські баби.

Ага, знову про сокурівців. Ярина Семенівна запитливо глянула на бухгалтера.

— Підбили підсумки, Михайле Васильовичу?

— Попередні, Ярино Семенівно, попередні...— старий скоса зиркнув на Софію,— він явно побоювався голосистої молодиці.

— Скільки?

— Карбованців по тринадцять ляже. Може, трохи більше.

— Ось! По тринадцять! — Софія обурено сплеснула руками.— Чуєте, людоньки, у знаменитому Щорсівському колгоспі — по тринадцять!

— Може, трохи більше,— повторив бухгалтер, та Софія тільки зневажливо відмахнулася, мов од дзижчання комара.

— Торік по двадцять, а цього року — тринадцять! Може, посуха була? Не було! Може, ми гірше працювали?

Таж моя ланка на полі сонце стрічала, на полі й проводжала! А тепер я маю дівчатам сказати — по тринадцять? А все через тих ледарів, грім би їх побив, через тих гендлярів, що з базару ні в будень, ні в свято не вилазять, бодай би на них стонадцять чортів!

— Стривай, Софіє, не галасуй. Згадай, чи не ти перша піднімала руку за об'єднання із Сокурівським колгоспом?

— Ну піднімала, бодай би мені та рука всохла. То що з того? Гадала, що вони, дивлячись на нас, людьми стануть, а вони сіли на нашу шию, і горенька їм мало.

— Не всі ж і сіли.

— Ще б пак! Треба було, щоб усі! Тільки ж половина з них — ледарі. Ось зазирни в неділю в район на базар — скільки там сокурівських торгує?

— Знаю. Нічого, прийде час, працюватимуть не згірше яблунівських.

— Доки сонце зійде — роса очі виїсть. Уже цілий рік їх тягнемо.

— Ну, рік — то невеликий строк, щоб люди звичку свою змінили. Що ж, прибутки у нас тимчасово знизилась... Вирівняємось.

— Таких вирівняєш! Горбатого могила...

— То що ж, по-твоему, треба було робити? Відвернутись? Мовляв, нехай собі видіють, а ми, щорсівці, станемо перед ними достатками пишатися?

— Отакої! Та хіба ж я про те?

— А про що ж? Нащо марно кричати? Ну і вдача у тебе, Софіє...

— А чому я повинна мовчати? Ось дай хоч викричитись, може, від серця хоч трохи відляже. І чекати не станемо, вирівняємо їх самі. Скликай, Ярино, загальні збори! Ось не гайся, скликай!

— Скличемо.

— Ну, отам ми вже з ними й поговоримо по совісті. А коли вже й те не допоможе, тоді...

Що буде «тоді» — Софія не доказала. Вона круто повернулася, витіснила за двері плохенького бухгалтера і гуркнула дверима, правда, тихіше.

Бач, розвоювалася, невгамовна душа! Та й не вона одна. Щорсівці вже звикли до високих прибутків, а Сокурівський колгосп, великий і занедбаний, що приєднався до них минулого року, відчутно потяг ці прибутки донизу. А чому дивувати? Зрештою, не їхня в тому про-

вина: надто довго хазяїнували нечисті на руку голови, надто глибоко в сокурівців проросла зневіра... Нічого, зміняться люди, не можуть не змінитися. Та на все потрібен час.

А от завтра таки доведеться поїхати в Сокурівку. На тваринницькій фермі там теж негаразд, доярки скаржаться, зоотехніка просять змінити. Та й до тих «гендлярів» треба рішучого способу добрати.

Ярина Семенівна ввімкнула настільну лампу — тепер так рано смеркає — і присунула до себе стос свіжої пошти. Розпечатала перший конверт: «Депутатові Верховної Ради СРСР, голові колгоспу імені Щорса...» Заходилась читати, звичним рухом підкреслюючи гідні уваги рядки.

М'яке світло настільної лампи лягає спокійним колом на стіл. М'яке світло художньо оздобленої лампи — подарунок друзів з Чехословаччини — захищає кімнату від холодного марева там, за вікном. Та несила йому пом'якшити, розірвати пекучу облогу думок. Вона ловить себе на тому, що знову і знову перечеитує рядки листа і не може збагнути — про що там ідеться. Намагається відігнати настирливі думки, та вони збунтувались і не хочуть відступати. Буває таке: бунтують думки, а приборкати їх не можна.

От і сьогодні — взяли владу над нею, і гострий неспокій морозними зашпорами холодить серце. Повільно, занадто повільно зменшується стос непрочитаних листів. Може, лишити, а завтра раніше встати і на свіжу голову все розібрати?

А Сокурівка? Ще вдосвіта треба там неодмінно бути. Ні, на завтра це можна нічого лишати.

Так і досиділа до пізньої ночі.

* * *

Давно спить Яблунівка.

Золотавим разком намиста розділили село вздовж ліхтарі, та не переясніти їм місяця, що немов бірюзою налив по вінця холодну грудневу ніч.

Ярина Семенівна виходить на високий ганок правління. Яким дивним, примарним здається все навколо. Все, крім хіба ліхтарів, земних зірок, створених людськими руками.

— Ярино Семенівно!..

Хто це? Від поруччя ганку ступила крок тонка жінка постать і несміливо завмерла.

— Віра? Ви?

— Я... Чекаю на вас...

— Так пізно? Щось скоїлось? Чому ж не зайшли?

— Не хотіла заважати. Сторож сказав — працюєте...

— І мерзли на ганку?

Ярина Семенівна пильно приглянулась до блідого, дуже схвильованого обличчя. Ага, таки прийшла. Що ж так, може, і краще.

— То зайдімо до кабінету.

— Ні, ні, не треба. Я вас довго не затримаю. Я прийшла до вас... прийшла до вас...

«Вона молодша за мене... А втім, хіба це важливо?»

— Тільки ви можете мені допомогти, Ярино Семенівно... — Віра знітилась і змовкла.

«І вродливіша...»

Десь у найглибшому куточку душі ворухнулось несправедливе вороже почуття. Спробувала погасити, але воно вже існувало, існувало давно, і єдине, що можна було зробити, — не виказувати його. Сказала якомога лагідніше:

— Та кажіть, слухаю.

Віра мовчала. І хоч добре знала, чого прийшла сюди ця жінка, Ярині Семенівні раптом стало шкода її. Хто винен, що зіткнулися їхні долі? І чим тут зарадити? Вона легко торкнулася тремтячого Віриного плеча.

— Ви зараз хвилюєтесь. Може, завтра поговоримо? («Навіщо завтра? Боїшся? Адже краще — відразу!») Чи у вас сталося якесь лихо? («Ти ще сподіваєшся, що вона говоритиме про інше?»)

— Ярино Семенівно, пробачте мені і не судіть... Ви — така щаслива, вас усі шанують, люблять... У вас — все, а в мене — тільки одне... Ви ж знаєте, про що я кажу. В цьому, єдиному, все мое життя. Нічого в мене більше немає і бути не може. То зрозумійте ж мене! Тепер все залежить від вас... якщо ви тільки скочете.

«А в мене? Звідки ти знаєш, що це є для мене? Чи розумієш, за чим прийшла?!»

Хотілося крикнути, не крикнула. Промовила глухо:

— Що я можу? Хіба тут можна наказувати? З цим не до мене треба було йти. Зважте — не до мене.

— А що мені зважувати? Важ не важ, а оте переважить. Важке...

І зникла, пірнула у ніч, мов у воду.

«Оте переважить?»

З мимовільним острахом глянула на погруддя. На бронзове обличчя впала густа тінь, неначе насупилося воно, неживе й холодне. Чорна смуга тіні від високого постаменту лягла й поперек стежки, якою щойно пробігла Віра. На мить затулила обличчя рукою і з полегкістю відчула долонею свій теплий подих.

Сьогодні ж, негайно треба все вирішити!

Схоплена першим морозцем земля дзвінко відлунювала самотні кроки. Оголені сталево-голубі віти осокорів зазімали в настороженім чеканні. Здавалось, що час, скований тривогою, теж зупинився для того, щоб дати можливість їй нарешті продумати все. До кінця.

Біля своєї хвіртки зупинилася, але не зайшла. Лишитися зараз у мовчазних стінах віч-на-віч з собою? Ні, тільки не це.

І звернула з широкої вулиці у вузький завулок, що круто збігав до річки.

* * *

Вибагливий розчерк телевізійної щогли випромінює сріблясте світло. Посріблив місяць і білий шифер покрівлі, і тесану огорожу навколо нової добрячої хати з широкими вікнами. На подвір'ї впорядкована до зими колонка водогону, обгорнені сухим комишем кущі мліївських троянд.

Тепер тут живе бригадир тракторної бригади Дмитро Загоруйко, хазяйновитий і тямущий дядько. Чуже житло, і навіщо б, здавалось, їй спинятися біля цієї садиби? Ніщо вже тут не нагадує давніх, гірких і милих років, зігрітих спогадами далекого дитинства. «Босоногого дитинства», як люблять писати в нарисах про неї кореспонденти. Так, справді босоногого... ну то й що? Хіба тільки їй таке припало? Часи тоді були інші, а тепер це описують, немов якусь її особисту заслугу.

А шовковиця й досі стоїть! Ще покійний дід посадили її на втіху онукам. Згадка про дитинство назавжди пов'язалась з присмаком темно-синіх крихких ягід, від яких чорніли руки й губи. А як буйно родили вони на міцному розлоному дереві! Либонь, і тепер малі заго-

руйчата ласують ними. Та ні, хіба для них та шовковиця — ласощі? Облягли Яблунівку довкола плантації винограду, забуяла вона молодими садами. Що вже там якась шовковиця.

Защеміло смішне почуття, схоже на дитячу образу за це старе дерево, єдине, що лишилося на тому місці, де стояла колись низенька хатинка, рідна, як дотик напружених неньчиних рук. Дивно створена людина... Адже добре, що загоруйчата мають вдосталь і їжі, і ласощів, що на місці старої халупи стоїть хороша світла хата. Немає за чим жалкувати, а все ж спогад про дитинство завжди повитий легким серпанком смутку. Не повернеться...

Загоруйко побудувався понад провулком, а їхня хатина стояла в глибині двору. І город — тепер там розрісся садок — спускався до самої річки.

І згадалось Ярині Семенівні.

...Хльоскає по колінах цупке картоплиння, пружно тріпотять попід руками бузкові головки розквітлого маку, мерехтять вогники нагідок. Вузькою стежиною городом до річки і — з розгону, з високого берега шугає вона в гарячий від сонця пісок.

Злякано порскають в усі боки живі пухнасті кульбабки, впірнають у воду і миттю зникають з очей. Стара біла качка заплескала крилами, стривожено кахкає і пливе збирати свою дітвору. Яринка сміється їй, пустуючи, шпурляє їй навздогін жменю зернястого піску.

— Яринко-о! Скупаємось?

То з сусіднього городу гукає Софійка, ровесниця і найближча подружка. Вона мчить до берега, на ходу зриває з плечей лінялу кофтину і весело махає нею в повітрі. Шубовсь! — закипає вода іскристими бризками, і сполохана качина сім'я притьмом рятується в осоці від пронизливого дівчачого виску.

Ще спогад.

Сосна настовбурчила колючі лапи — захищає свою таємницю. Яринка розводить їх в боки, нахиляється й зазирає під зелений намет. Ось маленький, немов кулачок, пагорочок біля самого стовбура наїжачив стару жовту глицю. Є! Двійко міцних золотаво-коричневих близнят-маслюків у лакованих бриликах.

— Знайшла! Аж двоє, чуеш, Софійко?

— Ото щастя, у мене аж семеро! — відгукується з гушавини бору Софійка. — Ага, вже і восьмий є!

Та Яринка не заздрить: що ж, подружка меткіша за неї. Дівчинка милується маслючками-близнятами — так любенько ростуть собі в затишку, аж шкода зривати.

Подружки сходяться на галявині. Софійка рада-радісінька — повен кошик грибів! Яринка зніяковіло посміхається — на денці...

Зовсім різні вони, ці дівчатка, а здружилися міцно. Може, саме тому, що такі різні? Софійка задержувата і непосидюча, мов дзига, Яринка — сором'язлива й тихенька. У Софійки язичок — немов бритва, такою була змалку, такою лишилася вона й тепер — прославлена ланкова. І хоч Яринка все більше мовчить, слова поперек нікому не скаже, та частенько виходить, що подружка покричить, погаласує, а таки пристане до Яринчиної ради.

— Оце принесу додому, то, мо, хоч сьогодні дядині догоджу,— примовляє Софійка, перебираючи гриби. Вона кругла сирота, живе в дядька — чи то за дочку, чи то за попихачку. Дядько рідний, та, либонь, у чужих людей їй жилося б краще. Заїдає племінницю дядина — бездітна, суха, мов тараня, з витрішкуватими лихими очима. Софійчине щастя, що в неї натура така — поплаче-поплаче, і вже сміється, наче то не її скривдили.

— Минулої ночі було в нас таке, що й матінко! — розповідає Софійка. — Дядько подали заяву в колгосп...

— Тато теж подали,— каже Яринка. — Прийшли зі зборів веселі такі, нас розбудили...

— Еге, були б вони веселі, якби до них моя дядина прискіпалася! Мало глечика з молоком на дядьковій голові не розбила. Вранці дядько заяву назад забрали.

— А мама нічого. Хтозна, кажуть, як воно в тому колгоспі, та гірше нам не буде.

Дівчатка лежать горілиць на м'якій соковитій траві. Буйно квітує висока материнка, солодко пахне прим'ятий у долоні чебрець. Яринка притягає до себе гілку молодого сосонки й відриває зелену гранчасту шишку. Гілка ображено стріпується, мов те пухнасте кошеня, що ненароком трапило під дощ. А вгорі, над Яринкою, плывуть білобокі крутолобі хмарини, і разом з ними пливе кудись і вона...

— У суботу Володька Задорожній сам привів комсомольців до себе у двір і все чисто добро допоміг списати,— цокотить Софійка. — Стара Задорожня голосить,

клене його, а він немовби й не чує. Їх розкуркулили і вивезли з села.

Хмарки попливли далі, але вже самі, без Яринки. Вона підвелася, схвильовано глянула на подружку.

— А Володьку? Його теж вивезли?

— Та ні, він же зрікся батьків. Кажуть, про те і в газеті написав.

— Плакав?

— Хто?

— Володька. Коли батьків зрікався?

— Ото чудна, вони ж куркулі. Через них і Володьку в піонери не приймали.

— А тепер приймуть?

— Та він уже старий в піонери, йому вже шістнадцятий. Тепер, дядько казали, його до комсомолу напевне приймуть.

Дорогою, до самого дому, Яринка напружено думає. Хочє збагнути, що це: дуже добре чи дуже погано, що Володька Задорожній зрікся батьків? А якби їй довелося? Аж подумати страшно...

— Софійко, чуєш, а я б так не змогла.

— Чого б ти не змогла?

— Ну... зрєктися батьків. Так, як Володька.

— Тю на тебе! Та твої ж батьки незаможники, чого б ти їх мала зрікатися? Дядько хвалять Володьку, молодець, кажуть.

Може, воно й так. Куркулі ж! Яринка марно намагається уявити себе на місці Володька Задорожнього.

— Все одно, мабуть, не змогла б... А ти?

Софійка розгублено кліпає. Хіба вона знає? Не пам'ятає своїх батьків. Її кирпатеньке кругле личко хмарніє, проте ненадовго. Зненацька вона пирхає від сміху.

— Чого ти? — дивується Яринка.

— Я б дядини своєї зрєклася, їй-бо, зрєклася б. Хоч сьогодні!

Вона дзвінко регоче й бігцем повертає до двору, де біля перелазу вже стовбичить лиха на весь білий світ дядина. Цур їй!

Яринка й собі поспішає додому. Мати на городі підгортають картоплю. Як добре, що вони не такі, як Софійчина дядина, і не такі, як у Володьки Задорожнього! Їй хочеться підбігти й пригорнутися, сказати про те, що зараз подумала. Та Яринка соромиться: негоже пести-

тись, неначе маленькій. А мати випростується, ласкаво посміхаючись назустріч дочці.

Мамо, матусю, чи забудеш коли вашу посмішку? Були ви завжди заклопотані, часто зажурені, тихі на людях, лагідні у сім'ї. Якби тоді знала, що так рано покинете нас! Ох, якби знала! Не кривдила б неувагою, не смутила б непокорою. Треба було дужче любити вас, частіше жалувати, більше берегти. Хто поховав вас, де могилка ваша, мамо? В недоброї пам'яті тридцять третьому році поїхали ви з сусідкою по хліб, та й не повернулися... Було тоді Яринці дванадцять, а братові Микольці чотирнадцять. Страшний рік, і краще про нього забути.

З зусиллям ковтнула холодне повітря. Не треба про те. Тяжке і невинувдане відбувалось тоді, і ніколи не повинно воно повторитися.

Не повториться. О ні, не повториться! Міцно стала на свою землю людина, багато чому навчилася, зрозуміла. Тільки ж і забувати про те, що лишилось позаду, не можна. Та хіба ж забудеш?

Поволі німіє біль. Ой, мамо, дожити б вам до сьогодні, побачити нову Яблунівку, поглянути на свою Ярину! Чи могли б ви повірити, що стане ваша дочка біля керма держави?

Стривай, Ярино, а це що? Гордість? Чи не вона нашіптує тобі оте? Бач — «біля керма держави!» — слова ж бо які! Гляди, твереза твоя голова, та й вона може захмеліти.

А може! Протоптали до Яблунівки стежку численні кореспонденти, фотографують, розписують, вихваляють тебе. Ти вже звикла до того? Он і поети поеми про тебе складають, пісень заспівали... То небезпечна дорога, тож не розтрать, не змарнуй живої душі. У славослов'ї солодка отрута, вона сліпить очі, глушить серце. Хіба не гинули під тягарем слави хороші люди? Портрет та ім'я ставали їхнім єством, а крила вже обважніли, опустилися, і несла їм знести у височінь навпроти вітру. І найстрашніше, що нічого того не помітиш, а коли й помітиш, то може не стачити сил скинути з душі облудні тенета.

Ярина Семенівна рвучко випросталась. Що ж, доки це розуміє, доки може сподіватись, — не осліпне, не зачерствіє. Вистоїть проти того, проти чого так важко

вистояти. Вона ж бо тільки людина, з притаманними всім людям слабощами, ваганням, жадобою щастя.

Щастя...

Якось в одному дуже солідному московському журналі вона прочитала про себе слова, на які захотілося крикнути: неправда! Навіщо ви пишете про те, у що самі не вірите? А писалося там, що вона, удова (про те, що вдова, в жодному нарисі не забували згадати!), з головою поринула в роботу, стала жити для інших і-це, мовляв, дало їй вже втрачене було щастя. Ну, хоч тернового вінка на голову накладай! «Стала жити для інших». Ні, для інших вона не жила, бо ніколи не відмежовувала себе від тих «інших». А щастя, жіноче незнайдене щастя... Хіба можна його чимось замінити? Пусті слова.

На місяць набігла хмарина, ніби хтось непривітний, заклопотаний земними турботами зненацька погасив навколо святкові вогні. Вона відійшла від чужого вже подвір'я, завершила за рік і... неначе спіткнулася.

Чи не досить зробити останнє зусилля, постукати в оцю щільно причинену віконницю, і все, що довгі роки гнітило, може враз розвіятись, одійти, стати щастям? Тим самим щастям, без якого вона, вважали, може бути щасливою і якого ніколи не знала.

Та ні, не постукає. Ще не продумала всього, не зрозуміла — що саме так настирливо бентежить її останнім часом.

І далі проходить принишклим селом Ярина Семенівна,— збоку глянувши, можна подумати: поспішає кудись у нагальній справі. І знову місяць вирвався з положу хмар, посріблів, зачарував морозне повітря, і знову — до болю яскраво — спливає у спогадах.

...Запінились обабіч дороги лани розквітлої гречки, гудуть-передзвонюють телеграфні дроти, віддаля затишає прощальний гудок паровоза.

Яринка не чує втоми, хоча й не спала всю ніч в тісній вагонній задусі. Так легко йдеться оксамитовим пилом дороги! В одній руці несе свої черевички, щоб марно не бити, через другу перекинула новеньку бавовняну жакетку — вперше вдягла, від'їжджаючи з дому! В кишені жакетки старанно загорнуті в чистий папір заява і документи.

А назустріч підводиться сонце. Величезне, червоне, заливає вогнистим потоком килими квітучої гречки, зо-

лотить телеграфні стовпи, палахкотить на білих келишках ізоляторів.

Попереду, від самої станції, замашним кроком іде якийсь чоловік. Яринка не хоче наздоганяти попутника, — так приємно іти самій і мріяти про те, що чекає на неї. А що там чекає? Невже невдача? Ні, ні, про таке вона й думати не хоче!

Кілометр за кілометром лягає позаду, а попереду все бовваніє висока худорлява постать пішохода. «Коли молодий — то приймуть, а як старий — ні», — загадує собі дівчина і починає наздоганяти чоловіка. Наздогнала, порівнялася і скоса зиркнула: молодий?

— О, Яринко! Звідкіля ти тут узялася?

Володимир Задорожній... То ось кого наздогнала вона ясного погожого ранку на шляху до Маслівки. Почервоніла, засоромилась і несміливо привіталася:

— Добридень.

— Здорова, чорноброва! А куди ж це ти чимчикуеш?

— Та! — Яринка зам'ялася — не хотіла признаватися. Може, ще й не вступить, осоромиться тільки.

— Ну, то куди ж ти, мала?

— Та в Маслівку ж... до тітки. А ти куди?

— І я в Маслівку. До знайомих людей.

Пішли разом. Хлопець швидко міряв дорогу довгими ногами, немов замашними кроквами, і невеличкій на зріст Яринці довелося щосили дріботіти, щоб іти поруч. Володимир думав про щось своє, майже не звертаючи уваги на попутницю, а вона не насмілювалася порушувати мовчанку. Він здавався таким дорослим! Отак мовчки й відмахали останні кілометри до Маслівки.

— Ти глянь, звичайне село, як наша Яблунівка, — розчаровано сказав Володимир, озираючись на білі хатки під соломою. — Тобі куди?

— Туди, — навмання махнула рукою.

— Ну, а мені — туди, — кивнув хлопець у протилежний бік. Вони розійшлися.

Дівчина трохи поблукала незнайомим селом, дійшла високого муру. За ним, у густому парку, височів смугастий будинок селекційно-насінневого інституту. При інституті містився і технікум.

Мало не навшпицьках зайшла туди, обійшла довкола будинок. Як же хороше тут, ну невже, не вже не пощастить?

Завмираючи від хвилювання, заглибилася у прохолодний, безлюдний зараз парк. Там знайшла невеличку купальню на березі річечки, зачинилася в ній, змила з себе пілюку, змила втому, взулася. А вийшла з купальні — і знову зіткнулася з Володимиром Задорожнім.

Він здивовано свиснув.

— Оце тобі маеш! Хто ж вона, твоя тітка, напевне — русалка?

— А... а твої знайомі? Вони теж тут живуть?

Засміялися. Що вже критися, обоє ж привезли заяви до технікуму. «Тільки не будемо казати в Яблунівці нікому, поки самі не дізнаємося. Скажемо тільки тоді, коли приймуть!»

На селі відбили у рейку сім годин. Заповітні двері ще зачинені. Вони сіли на лаві під розлогою липою і стали чекати. Володимир стиха мугикав якусь пісеньку, а Яринка чомусь все дужче бентежилася. Вона крадькома поглядала на смугляве довгасте обличчя — дуже вродливе, на густу кучеряву чуприну, на рівний високий лоб... Тільки в очі, темно-сірі, насмішкуваті, боялась дивитися.

Володимир ліниво потягнувся, аж захрустіли суглоби, позіхнув і повернувся до дівчини.

— Не виспався...— Потім пильно глянув на неї, ніби вперше побачив.— Слухай, мала, а коли це ти встигла так вирости? Ти ж недавно на вигоні гусенят пасла.

— Еге, недавно,— ображено зашарілася Яринка.— Я ж цієї весни семирічку скінчила.

— Та ну? Ти диви, і справді — доросла дівка. Та ще й хороша.— Відхилився і, сміючись, зміряв Яринку очима.— Чорноока, рум'янее личенько, не дівчина — маків цвіт!

Бідолашна Яринка ладна була крізь землю провалитися, а хлопець сміявся. Його веселило, що дівча так бентежилось. Знічев'я навіть присунувся і спробував узяти за руку. Врешті помітив, що вона от-от заплаче, і схаменувся.

— Ото дурненька, та я ж жартую! Ну, ну, не буду більше, коли ти така тонкосльоза. Кажу ж — мала, а вона сперечається. Ходімо краще туди — здається, вже відчинили.

Якби вона знала, що того ранку народиться в ній те почуття — спершу несміливе, а далі глибоке, болюче, єдине на все життя! Якби знала...

То що — якби знала? Може, заплющила б очі і відвернулася? Чи, може, втекла б із Маслівки?

Ні. Не заплющилась би і не втекла. Нехай не мала вона з того радості, а тільки печаль, та не поступилася б навіть печаллю.

Швидко пролинули три роки навчання в технікумі. Вони були непоганими товаришами (односельчани ж!), товаришами — і тільки. Володимир любив пожартувати, навіть подразнитися трохи — він веселий був хлопець, і на нього задивлялося чимало дівчат. Проте, здається, справді вважав її «малою», і ніколи ті жарти не переходили в щось інше.

А Яринка?

Нізащо в світі нікому не призналася б вона про те, що затаїла, чого не сміла сподіватися. Навіть Марусі, подружці, з якою прожила всі три роки в одній маленькій кімнатці на квартирі в старого Прокопчука. О, саме Марусі — ніколи! Зате балакуча подружка страх любила похвалитись, як Володька Задорожній проводить її вечорами і навіть — «ото нахаба!» — нишком цілує.

Мовчки терпіла Яринка оті непрохані признання. А що могла вдіяти? Тільки чекати, що, може, колись Володимир знову пильно погляне на неї, як того ранку, коли вони вперше прийшли в Маслівку, і скаже: «Ось ти яка!» Але не засміється, і не так скаже, як тоді, а зовсім по-іншому...

Та не діждалася. Закінчили технікум і розлетілися в різні боки. Ярина поїхала працювати в чуже село на Полтавщину, а Задорожній — кудись під Чернігів. Через півроку одержала листа від Марусі: побралися вони з Володимиром...

Отак і погасла її надія — жарина без полум'я, невисловлена і ніким не розгадана.

А за якийсь час і сама вийшла заміж за молодого вчителя з того села, де працювала агрономом. Знайшла в ньому відданого та щирого друга, з таким би прожити до старості — ніколи б не скривдив. Чи любила його? Любила, звісно, інакше не стала б йому за дружину. Та любов була іншою, ніж до Володимира. Від неї не щеміло серце, не зникав сон серед ночі, не шумувала гарячою хвилею кров. Може, то не любов була, а повага? Вдячність за любов? Можливо... Але з Михайлом, спокійним і дбайливим, було їй добре. А народився Гриць — білявий, синьоокий, такий схожий на батька,

і згадка про Володимира — вмерти не вмерла, а потьмарилась, перестала тривожити.

Отак би й жити, кращого вже не хотіла. Та й чи буває в житті оте — краще?

Так би й жити.

А через рік гримнула війна.

* * *

Похмурого зимового дня на засніженій станції Північного Казахстану їй знову судилося зустріти Володимира Задорожного.

Працювала тоді в приміському колгоспі. Худа така стала, аж чорна. За місяць до того прийшло повідомлення про загибель Михайла. Не хотіла повірити. Хіба не бувало, що той, кого вважали загиблим, повертався живий? А може, й Михайло? Нехай покалічений, немічний, аби тільки живий! Вона стане йому помічницею, працюватиме за обох. Почувши, що на станцію прибув ешелон з пораненими, яких мають лишити в місцевому госпиталі, Ярина з іншими солдатками побігла на станцію.

Це було тієї зими, коли померла Настуня. Михайло навіть не знав, що в нього народилася дочка... народилася, щоб померти. Не знав і про те, що тяжко занедужав маленький улюбленець — Гриць.

Якби не та клята війна, Гриця напевне можна було б викиувати. Своєчасно поклади б у гіпс, добре харчували б, і він виріс би здоровий. А тепер...

...Яскравим спалахом зірниць ожив в уяві урочистий день її свята.

Скільки тоді наїхало в Яблунівку гостей! День ранньої осені видався такий сонячний, такий веселий! Гості ходили селом, знайомилися з господарством славного на всю Україну колгоспу. Їм було на що подивитись. Еге, було!

Чепурні будиночки під шифером і бляхою зручні і затишні, тваринницькі ферми — заздрість сусідніх колгоспів, своя електростанція, Палац культури — такий і в столиці поставити не гріх! Готель, дитячі ясла... Та що там казати, даремно минули всі ці роки, не марно стільки сили і праці людської вкладено в оці будови, в оцю щедру тепер, а колись скупу землю.

А що вже тих квітів! Так багато наносили яскравих осінніх жоржин — здавалося, розквітла вся площа. По-

тім перерізали стрічку, з бронзового погруддя впало покривало... Її обнімали, вона обнімала... Ні, нелегко людині витримати стільки радості в один день!

Хороші промови говорили тоді. Вона слухала і не слухала, від радісного збудження паморочилася голова, важко було зосередитись. Настала черга і їй сказати слово. Боялася — не зможе... Але слова знайшлися, теплі від самого серця, — давно минув той час, коли бентежилася на трибуні: не мало ж довелося виступати і в Москві, і за кордоном.

Промовляла легко, з піднесенням, мов по вітру летіла. І раптом, у колі гостей, побачила Гриця. Приїхав на свято — вже другий рік навчався в сільськогосподарській академії, в тій самій, яку недавно заочно скінчила й сама.

Низькорослий, мов дванадцятирічний хлопчик (господи, а йому ж двадцять перший!), він звів до завітчної трибуни худорляве, з гострими вилицями обличчя, і очі його — величезні, глибокі, завжди засмучені — світилися радістю. Вона знала синову звичку — на людях ховатися поза спинами, він дуже болісно відчував свій хворобливий непоказний вигляд, та сьогодні забув про себе, гордий славою матері, і вийшов наперед. Вловив її погляд і радісно, по-дитячому, усміхнувся до неї.

Гострий жаль до сина, так жорстоко скривдженого долею, стиснув горло. Ярина Семенівна збилась і втратила думку. Проте ніхто не здивувався, подумали, що то вона від хвилювання. Якось опанувала себе і скінчила промову. Тільки уникала дивитись на сина — не могла.

...Про що ж це вона? Ага, про той давній випадок в Казахстані, біля санітарного ешелону.

Звичайно, вона розуміла, що майже немає надії знайти тут Михайла, і все ж намагалась надіятись. Тамуючи віддих, стояла на пероні і напружено вдивлялась в обличчя тих, кого виводили або виносили з вагонів. Чудес не буває, але...

Не він... Не він... І ото не він... Ось обережно пронесли ноші з пораненим, — той лежить нерухомо, мов мертвий. Це теж не Михайло. Перевела погляд на іншого, та вже щось ворухнулось в свідомості, штовхнуло в мозок болючим ударом:

«Невже Володимир?..»

Наздогнала ноші і вдивилась пильніше в змертвіле воскове обличчя. Нічого схожого не було поміж тим,

хто лежав перед нею, і тим, кого пам'ятала. І все-таки...

— Не заважай, громадянко, оступися з дороги,— невдоволено буркнув літній санітар. Та глянув на Ярину й зупинився.

— Свого впізнала, чи як?

— Це Задорожній? — враз пересохлими губами прошепотіла Ярина.

— Не знаю, голубко, як його прізвище. Он у сестриці спитай, вона його супроводить.

Дуже молоденька дівчина — ну зовсім дівча — в короткій шинельці та шапці-вушанці тримала ноші з другого краю. Ярина наразилася на відверто насторожений погляд, такий ворожий, що мимоволі відступила назад.

— Скажіть... це Задорожній?

— Ви хто — його дружиця? — питанням на питання відповіла дівчина і гнівно зламала тонкі крилаті брови.— Чому ж не впізнаєте, злякалися? Так, це старший лейтенант Задорожній.

— Я не дружина, просто — землячка...— Ярина не розуміла, чим викликала до себе таку неприховану ворожість цієї незнайомої молоденької медсестри.— Що з ним?

— Хіба не бачиш — безнадійний,— похмуро кинув санітар і рушив далі. Але дівчина обернулася і голосом, сповненим розпачу, крикнула:

— Неправда, не вірте! Він житиме, чуєте?

Занадто багато нещастя навалилося тоді, і ця важка зустріч майже не вразила її, скам'янілу од власного горя. Санітар сказав «безнадійний»... Повірила. Йому, а не тому дівчаті, що трималося з таким відчайдушним викликом.

З того дня зів'яла душею Ярина. Вже не сподівалася на чудо — повернення Михайла; покірною, як неминуче лихо, сприймала хворобу маленького Гриця. Видиму смерть Володимира обминала думками. І байдуже стало — як піде далі її життя. Власне, саме життя стало тягарем. Жила й працювала, бо мусила існувати для сина.

Тільки в одне не могла повірити: в перемогу звірячої фашистської зграї. Повірити в те було понад силу.

Пожарище...

Нема Яблунівки, рідного куточка землі, знайомого від першого кроку хистких ноженят по глиняній, всипаній зіллям долівці, від першого подиву незбагненним і радісним світом.

Ярина стоїть на подвір'ї. На тому місці, де було їхнє подвір'я. Біля ніг лежить невеличкий клунок — весь її скарб, за руку тримає змученого далекою дорогою сина. Безтямно дивиться на самотній димар. Неначе надгробок на кладовищі... Посеред двору чорніє напівобгоріла, з обламаним гіллям шовковиця. Ярина підходить до неї, торкає закіптявілу, зігріту весняним промінням шорстку кору дерева. Мов дружня рука, на плече лягає скалічена гілка з живими, набубнявілими бруньками.

Не заплакала. Нічим: вигоріли сльози.

— Людоньки! Гляньте, та це ж наша Ярина!

Софія! Змарніла, аж не впізнати, в старій подертій жакетці, та все ж така, яка була, — голосиста, поривчаста. Налетіла вихором, обхопила худими руками і міцно притиснула до себе.

— Яринко, сестричко! А я дивлюся — стоїть якась... Дай, думаю, гляну, аж то ти!

Софія сміялась і плакала, цілувала Ярину, трусила її за плечі, неначе хотіла збудити з важкого гнітючого сну. Ярина припала обличчям до плеча подруги й мовчала — боялась питати.

— Ну й добре, що приїхала, ну й добре! Ти бачиш, що накоїли гадп, бодай би їх сира земля не прийняла! Спалили, зруйнували, скільки людей згубили... Горенько!

— Скажи, Софіє, де батько? А про Миколу нічого не знаєш? — врешті зважилася запитати.

— Живі твої батько, живі! Занепали тільки дуже, хіба ж легко таке перенести? З нами живуть у землянці. Ой і зрадіють, як побачать тебе! Ходімо швидше до нас.

— А Микола?

— Микола... Достеменно нічого не знаємо, переказували люди, що в перші дні війни... під Шепетівкою...

Вона стурбовано зазірнула Ярині в обличчя і підхопила хлоп'я на руки.

— Це твій синок? Грицуньо? Ох, ти ж мое горобенятко, хочеш побачити дідуся? Хочеш?

— Отже, й Микола... Так...

— Не тре було мені сьогодні тобі казати. Ну й клятий язик! Ну, Яринцю, ходімо до батька. Господи, яка їм буде радість!

Те, що застала Ярина в спаленій Яблунівці, приголомшило, як останній найтяжчий удар. Зате й примусило духовно стріпнутися, отямитись від особистого горя. Не у неї одної, у всіх рідних і близьких людей було воно — гірке, непоправне. Врятувати могло тільки одне — робота. Така, що цілком поглинула б усі сили, всі думи, весь розпач, така, на яку неспроможна людина в звичайних умовах.

Так почалося в Ярини Семенівни її друге життя. Якось, минулого року, до Яблунівки приїхав один журналіст. Чесно кажучи, Ярині Семенівні обридли-таки ці відвідини, не дуже шанувала тих борзописців, що моторними зграями злітаються на «вдячний матеріал», шпарким пером заробляючи собі на тому популярність та свіжу копійку. Такі не прагнуть зазирнути у душу, з них досить того, що лежить ззовні, — «все одно надрукують». Тому дещо упереджено зустріла й цього. Та вишло тут зовсім по-іншому.)

Гість ні про що не розпитував, не нервував її шохвилини традиційним блокнотом, навпаки — тримався осторонь, майже не нагадував про свою присутність. Немолодий уже, сивоголовий, він справляв враження відлюдного дивака. Ярина Семенівна не раз віддалік бачила його довгов'язу сухорляву постать — то біля польового стану, то серед плантацій («Бач, чапає, немов бусол по ріллі»), то понад річкою. Невже отак і поїде собі, не розпитавши її ні про що? Дивно! Врешті до нього звикла і перестала зважати. А може, він просто приїхав відпочити «на лоні природи»?

Журналіст прожив у Яблунівці близько місяця, і розмова, що таки відбулася нарешті, напередодні його від'їзду, теж була не зовсім звичайною.

— Я намагаюся зрозуміти, Ярино Семенівно, ким ви були б, якби ваше життя склалося інакше?

— Ким я була б?

— Так. Ким, якби не опалило вас горе і ніщо не потривожило б благополуччя родинного затишку? Словом, якби не сталося всього, що сталося? Даруйте, але для мене це дуже важливо збагнути.

Ярина Семенівна розгублено глянула на гостя. Над тим вона ніколи не замишлювалася. Справді—ким?

— Не знаю,— відверто призналась вона.

— Бачите, Ярино Семенівно, є люди, про яких кажуть — «з розмахом». Такі живуть — немов у дзвони б'ють, заявляють про себе на повний голос. Буває, і справді вершать великі діла. Не помітити їх неможливо, хоча нерідко то просто мильні бульбашки: луснуть — і сліду не лишиться. А от ви — зовсім інша. Ви тиха і лагідна, напрочуд звичайна. Вашу силу — глибоку й спокійну — не відчуеш відразу. Зате відчувши — вже не зневіришся. Ось так я вас розумію.

Вона мовчала, але слухала уважно.

— І от, здається мені, що сила ваша могла б завмерти, продрімати у тихому затишку. Були б ви хорошою матір'ю, відданою дружиною, вмилім агрономом — і тільки. Потрібен був саме той жорстокий гарт, крізь який ви пройшли, щоб уповні розкритися, постати на повний зріст. Скажіть — я помиляюсь?

— Спасибі вам,— тихо промовила Ярина Семенівна.

— За що?

— За те, що не напишете казенного нариса.

Гість засміявся.

— Ну, то вже як вистачить хисту.

— А на те, що сказали про мене,— як вам відповісти? Зросла Яблунівка, виріс колгосп, вирости люди, а з ними і я. Що я — без них?

Вони розпрощалися друзями.

* * *

Не можна без краю міряти кроками ніч, пора повертатись додому. Там підстерігає самотність і недодумана дума.

А може, самотність — це вже востаннє?

Тихо підкралися і легко торкнулися щік перші в цьому році сніжинки. Сніг — на врожай, нехай же віщує він щастя! Може, і справді — востаннє самотність?

Негучно постукала у вікно. Воно відразу ж освітілося, отже — батько і досі не спить, чекає на неї. Чи просто не дає заснути старече безсоння?

Рипнули надвірні двері.

— Це ти, Ярино?

— Я, тату. Ідіть, я сама зачиню.

Батько ввімкнув світло у кухні. Ярина Семенівна скинула хустку, струсила, розсипала холодні краплини.

— Сніг пішов, доню? То добре... То добре, коли сніг...

Невисокий, сухенький, батько стояв на порозі своєї кімнатки і якось чудно дивився на неї. Видно, хотів щось сказати, але не наважувався.

Ярина Семенівна насторожилася: щось трапилось? Та не стала питати, чекала, доки сам скаже. Та батько мовчки подався до себе.

Вона пройшла до світлиці. На столі в попільничці помітила кілька недокурків. Хтось увечері був...

— Тату, до нас хтось приходив?

— А ти хіба не зустріла? — здивовано визирнув із своїх дверей батько. «То де ж ти, дочко, досі була?» — спитав його погляд. — Он тобі записка.

Ярина Семенівна взяла папірця, що лежав біля попільнички.

«Дуже довго чекав Вас («Вас? — усміхнулась. — Нервував»). Гадав — кудись поїхали, але машина в гаражі...

Задорожній»

Швидко пройшла до своєї маленької спальні. В цьому новому, торік збудованому для неї домі, що так припав до вподоби, була ще одна затишна і сонячна кімнатка — для Гриця. Хоч Грицеві не довелось в ній жити — поїхав учитись, а потім хто зна, чи повернеться в Яблунівку? А може, й приїде, житимуть разом, і все буде добре.

— А хіба не від тебе залежить, щоб і зараз уже все стало добре? Може, й не від мене. Я ще й сама того не знаю...

— Що тобі, доню? — озвався батько.

Ярина Семенівна схаменулась, що думає вголос, і примовкла. Похапцем роздягнулась, погасила світло, лягла. Спати!

І — не заснула.

* * *

Сталося це влітку, через рік після того стихійного бунту, коли вкрай обурені жінки під проводом негатовної Софії витурили з колгоспу Коваленка — поперед-

нього голову, нікчому й п'яничку, і несподівано для Ярини обрали її.

А втім — чому несподівано? Адже вона одна в селі мала агрономічну освіту, народилася тут — не «приблуда», як той Коваленко, і — головне — крім зруйнованої війною, дощенту зубожілого колгоспу імені Шорса для неї нічого на світі не існувало. Все тут було найдорожче, найближче. Це люди відчули, повірили їй, а повіривши, змусили повірити в себе.

Хоч повірити в себе було зовсім нелегко.

Так от, сталося це в сорок шостому, пекельно-гарячого літнього дня. Хто з хліборобів забув те безжально посушливе літо, коли на очах скручувались і жовкли низенькі, виснажені суховієм стебла хлібів? Ярина зранку вийшла в поле, ходила поміж ланами. Ятрила серце зловісна картина посухи. Важко було засівати ці лани, та незрівнянно важче визнавати свою безпорадність. Зморена, сіла край дороги, обхопила коліна руками й залякла. Дуже мучила спрага, та не хотілось вертати в село. Якби вона знала, що може зробити! Восени потягнуться люди до міста на будь-яку роботу, аби не голодувати. А що їм сказати? Ця клята посуха — мов той зрадливий ніж у спину людині, що після важкої хвороби тільки стала спинатись на ноги.

В ту хвилину вона шкодувала, що взяла на себе надмірний тягар. Тут потрібен і досвід, і сила, й не жіноча, а міцна чоловіча. Еге, потрібен чоловік, а не жінка. А де його, такого, знайти?

Пошукати — знайдеться. А вона б працювала собі агрономом і не мучилася б так, як мучиться нині. Он і Гриць зростає майже без догляду, бо хіба ж тому дідові доглянути хворобливе хлоп'я? Сам старий та немічний, догляду просить. І вдома безладдя... Стулили з бідую якусь халупку, та й ту до ладу нема часу привести. Ні, треба поїхати завтра в райком поговорити по ширості. Там зрозуміють... Не може вона.

Можливо й заплакала б з жалю, та помітила чужого, що шляхом від села наближався до неї. Не слід сторонньому бачити, коли ти сама не своя. Одвернулася, встала й пішла в інший бік.

— Гей, дівчино!

Озирнулася. Не те здивувало, що назвали дівчиною. Тонка станом, легка в рухах, вона більше скидалась на

дівчину, аніж на молодицю. Вразило інше — голос того, хто до неї гукнув.

— Слухай, чорнява, ти не бачила головику Щорсівського колгоспу? Мені сказали, що вона десь тут у полі.

Земля під Яриною захиталась і кудись попливла. Напевне, то просто примарилось, сонце вдарило в голову...

Та ні, не примарилось! До неї ішов Володимир Задорожній. Трохи посивів, на щоці глибока борозна шраму, в руці — ціпок — на ходу він помітно накульгував, але живий! Живий!

Ярина дивилась на його довгасте смагляве обличчя, своєрідне, не схоже на інші, на офіцерський, без погонів, кітель, на ціпок і мовчала — не вірила... Володимир підійшов ближче і здивовано примружився на її, скам'янілу.

— Чого ж ти... — зніяковів, — ви мовчите?

— Ти живий?..

Тепер уже й він упізнав Ярину. Посміхнувся, дружньо потиснув руку.

— Та ніби живий. А чому це тебе так дивує? Хіба я схожий на привид?

— У війну я бачила тебе... В Казахстані, з санітарного ешелону виносили... Я жила там в евакуації.

— Кажеш — жила, а в госпіталь не догадалася завітати, відвідати земляка. Я довгенько там відлежувався.

— Я думала... санітар сказав — «безнадійний».

— Поховала, значить?

Ярина промовчала. Що ж, і справді — поховала. Та було ще одне: очі дівчини в короткій шинельці, сповнені гнівом і розпачем. То вони заступили дорогу.

— Що ти тут робиш? — запитав Володимир.

— Працюю в колгоспі. По війні повернулася в Яблунівку.

— Он як. А знаєш, і мене потягло в рідні місця. От приїхав навідатись. Як же воно у вас тут живеться?

— Важко тут, — зітхнула Ярина. — Бачиш — все вигорає.

— Е, де тепер легко? Та вдома, як то кажуть, і стіни допомагають. Романівську, головику вашу, хотів побачити, погомоніти з нею. Ти часом її не зустріла?

— Хочеш лишитися в нашому колгоспі?

— Та як сказати... Побачимо.

— Нам дуже люди потрібні!

— Скрізь потрібні. Ти краще розкажи, яка вона —
ваша командирша. Шанують її люди?

Ярина розгублено відвела погляд.

— Про те у людей спитай.

— От я й питаю. Скажу тобі, Яринко, по правді: не дуже мені охота під жіночою рукою ходити. Не по мені таке. Ти не ображайся, але що не кажи, а баба — не мужик...— І увірвав, нахмурився, видно, шкодуючи, що сказав зайве. Та Ярина вже зрозуміла: Володимир Задорожній приїхав не просто — так собі подивитись, у нього є певна мета — очолити колгосп. Той колгосп, де зараз головує «баба».

Спалахнула. Вона вже забула, що за кілька хвилин до того хотіла позбутися тягаря головування, передати його в міцні чоловічі руки. І от, коли бажане так несподівано могло здійснитись, в Ярині знялася вперта хвиля протесту. Он воно як, йому не охота «ходити під жіночою рукою»! Навіть не дізнавшись, яка вона — та рука.

— Що ж, коли тебе справді потягло в рідні місця — залишайся. Працюватимеш агрономом,— сказала стримано.

— А ти? Це ж твоя робота?

— Тепер уже ні. Я тут головою.

Задорожній ошелешено глянув на неї.

— Стривай... нічого не розумію... Адже твоє прізвище — Євтушенко?

— Ні, Романівська. Євтушенко — то дівоче.

Ярині ніяково було дивитись на Володимира. Даремно відразу не сказала, тепер так недобре вийшло... А той лягнув себе по лобі й голосно зареготав:

— Ох, і пошився ж я в дурні! То виходить, що ти... Ну-ну! А я... от телепень!

Здається, він реготав цілком щиро. А втім — щиро чи ні, Ярина ніколи не дізналася. Зате він зумів одразу розвіяти ніяковість. Розумний. Він завжди був розумний.

Задорожній поїхав з Яблунівки того ж дня, невпевнено пообіцявши приїхати. Ярина гадала — не приїде.

Та він приїхав.

Хоча приїзд його пояснювався просто: мав тоді скруту — паралізовану дружину, про яку мусив піклуватись, а Яблунівка — рідне село, де його знали і де можна було чекати на допомогу. І правління колгоспу зробило

все можливе, щоб одразу створити для нового агронома хоч якісь побутові вигоди. У спаленій німцями Яблунівці чудом лишилася цілою колишня хата куркуля Задорожнього. В ній містилося правління, і там же тимчасово звільнили одну кімнату для сім'ї Володимира. Таким чином, він знов оселився в старій батьківській хаті.

А потім потекли роки... Скільки їх промайнуло? Багато...

Так, багато сплинуло часу від того дня, коли Володимир повернувся в рідне село. Майже чверть короткого людського життя. Страшно подумати, Ярино, правда? Хто тобі поверне назад ті роки?

Ну що ж, не розвіяла вона їх, ті роки, не змарнувала. І якби повернути назад, то прожила б їх знову так, а не інакше. Те знала твердо, не знала тільки — радістю чи лихом став для неї приїзд Володимира.

Вона любила його майже з дитинства. Отже, жити й працювати поруч нього це, очевидно, радість. Він був свідком її зростання, і свідомість цього додавала сил у найтяжчі години. Навіть бажання довести хибність його думки (про ту, першу, розмову в полі не забувала ніколи), і вона таки ж довела! — в цьому теж була радість.

Виходить, що — радість...

А те, що так і лишилася вдовою? Що пригнічує тиша в порожньому домі,— її не може розвіяти старечий батьків голос! Що вона, міцна, здорова жінка,— адже й тепер відчуває себе в повному розквіті сил — знемагає від пекучих думок у самотній кімнаті? Що не довелося заняти щедрого материнського щастя? Над Грицем зболіла душею, а могла ж зростити здорових, красивих дітей! То яка ж це радість?

Та минулого не повернеш. Але ж тепер, сьогодні, настав час, коли можна все змінити. Марія померла. Володимир просить стати йому за дружину. Так, все може змінитись. Може...

Хіба вона зараз менше любить його? То що ж заважає взяти те, що належить їй по праву давньої любові? Хто? Вона, Віра?

Так, ця жінка заплутала й ускладнила їхні і без того складні взаємини. Чи вистачить сили й рішучості розрубати цей вузол?

Може, й вистачить. Тільки... Чому зникла впевненість, що треба розрубувати? Чому невідступно мучить

образливий страх? А що, коли те, чого дочекалась на-
решті, фальшиве?

Ось! Зімкнулося коло твоїх думок, Ярино, і підійшла ти до того, чого так боялася торкнутись. І не обійти тобі вже цього, не відмахнутись, доки не знатимеш нехай жорстоку, але оголену правду. Інакше не матимеш спокою.

* * *

Була колись, ще в технікумі, весела подружка Маруся, та сама, що любила похвалитися прихильністю Володьки Задорожнього і якій болісно заздрила Яринка. Це її привіз він у Яблунівку.

Важко було дивитись на прикуту до ліжка бідолашну жінку. Прибита своїм нещастям, Марія зненавиділа життя, людей, що могли вільно рухатися, себе, що не може ні жити, ні вмерти. Вона мучилась сама і мучила тих, хто доглядав її.

Вже перед кінцем війни попав фугас у будинок... Марію відкопали з переламаним хребтом, і, на лихо собі, вона лишилася жити. Якщо це можна було назвати життям...

Ярина намагалася всіма силами полегшити страждання хворої, не раз влаштовувала в найкращі клініки, проте всі, крім Марії, знали, що то — безнадійно. Визволити могла лише смерть. Те визволення відтягли на довгі роки лікуванням. Гуманно це чи жорстоко?

Задорожньому доводилося багато працювати. Можливо, він намагався захиститись роботою, щоб менше бувати вдома. Марія стала справді нестерпною, її вередування могли доконати найспокійнішу людину. Більше місяця в Задорожніх не витримувала жодна жінка, найнята для догляду хворої.

І тоді в Яблунівці з'явилася Віра, медсестра...

Того року Ярина Семенівна гостювала з радянською делегацією в Румунії. Щедрий рік! Цукровий буряк уродив знаменито, і чимало орденів заблищало на грудях у щорсівців. І до Ярини прийшла її перша Золота Зірка. Щедрий рік. Виходив колгосп на широку дорогу.

Проте Задорожній був трохи ображений — здається, розраховував не на орден Трудового Червоного Прапора, а на вищу нагороду.

Так, приїхала Віра того самого року, коли Ярина відчула, що Задорожній затаїв проти неї образу. Вдруге відчула, бо розуміла, що, їдучи до Яблунівки, він кинув виклик: «Побачимо, кому з нас двох зрештою віддадуть перевагу!» Правда, жодного разу й натяком не дозволив собі виявити те, та хіба тут потрібні натяки? Вона прийняла виклик і напружила сили, хотіла, щоб той, кого кохала, переконався, на що вона здатна. То було чесне змагання, хоча перемога таїла в собі погрозу: ворожу заздрість переможеного до переможця. І те вона знала, боялася, і все ж не могла вже жити по-іншому, як не могла б відтяти сама собі руки.

Отож, в Яблунівській сільській амбулаторії з'явилась нова медсестра. Зустрілася з нею Ярина Семенівна в домі Задорожніх,— вони вже жили в окремому будиночку, біля ліжка Марії. З першого погляду впізнала тонкі крилаті брови врозліт, привабливі риси обличчя і очі... Ярина згадала: війна, ешелон, ноші з пораненим Задорожнім і — дівча. Скільки тоді було гніву і розпачу, коли крикнула: «Неправда, житиме він! Чуєте?» А тепер у тих очах покора і смуток... Потім не раз бачила, як вона обслуговувала Марію. Годувала, міняла постіль, чергувала ночами. Тепер Задорожнім не треба було шукати хатньої робітниці, весь цей клопіт зліг на Вірині плечі, і з нею, здається, не церемонилися.

Що привело сюди цю мовчазну, невеселу, трохи похмуру молоду жінку? Ярина Семенівна, звичайно, те розуміла. Ревнувала? Так. Знала — не має на те ніякого права, ревнувала потай, так, як любила. І разом з тим співчувала їй, дивувалась і не могла збагнути, як можна в такій мірі принижувати себе, навіть заради великого почуття. І те, що Володимир сприймав це як належне, викликало до нього гострий осуд.

Через Віру поміж Яриною Семенівною та Задорожнім вперше спалахнула відкрита суперечка.

Вони поверталися з бурякової плантації. Напередодні пройшла рясна злива, і молоді росточки цукрового буряку позапливали землею. Софія вдарила на сполох — пересівати! Задорожній теж гадав, що краще пересівати. На те пристала і Ярина Семенівна:

Іх було двоє в машині. Мовчали. Зненацька Ярина Семенівна спитала:

— Ця Віра... вам родичка?

Задорожній — він вів машину — скоса позирнув на неї, примружився і недбало кинув:

— Ні, просто так.

— «Просто так» не буває. Людина обслуговує твою жінку, як наймичка. Та де — наймичка, гірше. Я не хочу осуджувати Марію, її становище жахливе, але з нею так важко! Ніхто, навіть ти, не може витримати її вередування.

— А Віра витримує.

— Чому?

Задорожній здвигнув плечима.

— Очевидно, має з цього приводу свої міркування.

— Розрахунки, ти хочеш сказати?

— Можливо.

— Чекає, поки Марія помре?

— Все може бути.

— Зупини машину! — крикнула Ярина Семенівна. —

Я далі піду пішки.

Задорожній здивовано звів брови. Може, йому й справді було невтямки, що раптом сталося з Яриною? Завжди спокійна, витримана, і — раптом — такий вибух. Не схоже на неї... Проте машину зупинив. Вона швидко вийшла.

— Чекай, Ярино, ти ж нічого не знаєш!

— Все я знаю. Ця жінка любить тебе, і вже давно.

З фронту.

Цього разу його подив був цілком щирий.

— Невже Віра тобі щось сказала?

— Нічого вона не казала. Я бачила її тоді біля тебе, в Казахстані, коли ти був неприємний. Я відразу впізнала її.

— Ну, припустимо... — Задорожній теж вийшов з машини, обійшов калюжку і спинився навпроти. — Припустимо. Тоді не розумію, що тебе розгнівило?

— Нечесно так експлуатувати людину, яку любиш. Обурливо!

— «Яку любиш»... А якщо я її не люблю?

— Тоді ще гірше. Це не тільки жорстоко, а просто підло.

— Слухай, Ярино.. Пожди, послухай мене!

Щось нове прозвучало в його голосі, щось зовсім нове, чого досі ніколи не чула. Та не хотіла зараз слухати, повернулася і пішла розмитою дощем дорогою. Він наздогнав її.

— А що ж ти радиш? Прогнати? Сказати — не сподівайся ні на що, я тебе не хочу бачити? Це не буде жорстоко?

— Принаймні, чесно.

— Ти хочеш цього? Скажи, я зроблю так, як хочеш ти.

— Чому — я? — спалахнула Ярина Семенівна. — І до чого тут я? В цій справі я стороння людина, і коли втрутилася, то теж як стороння... Бо те, що бачу, ображає людську гідність і принижує насамперед тебе! Чому ти залишив машину? Повертайся.

Через хвилину машина промчала повз неї, війнувши в обличчя синім бензиновим чадом.

Після того Віра перестала відвідувати Задорожніх. Мабуть, це сталося не тому, що так було краще для неї, а тому, що Ярина Семенівна тією розмовою мимоволі виказала себе, і Задорожній все зрозумів.

Що ж, якби він захотів, то зміг би зрозуміти набагато раніше, ще тоді, коли обоє починали життя. Та тоді не схотів розуміти. Чому? Адже була вона і молодша, і краща. А тепер: «Я зроблю так, як хочеш ти». Справді, чому?

Про це намагалася не думати, бо думки виникали нехороші, важкі. Вони плямували те глибоке і чисте, що належало тільки їй. Те, чого не мала права торкатися жодна підозра.

Вже стало звичкою, що завжди поруч з цим, глибоко інтимним, жило відчуття опору. Тим опором була байдужість Володимира до неї в роки молодості, опором стало їхнє мовчазне змагання за першість тепер. В останньому була певна міра поваги до нього.

І от, раптом, це відчуття опору зникло. Можна було б радіти — нарешті! Та радість не прийшла. Щось не те...

Ховали Марію без Ярини Семенівни: вона виїздила на якусь нараду. Вже, сказати по правді, почали нервувати надміру часті від'їзди. Сидиш, фігуруєш у різних президіях, а думки непокоять: щось не дороблено, щось не догледіла. І досада бере за змарновані дні. Але того разу вона була рада. Надто було б важко іти за труною Марії, гнітило б якесь почуття вини перед нею. Хіба не чекала цього кінця? Хоча він, той кінець, нічого їй не розв'язав: існувала Віра, жінка, що любила того, кого

любила й вона. Молодша, вродливіша і, очевидно, відданіша йому.

Чи могла б і вона так, як Віра, зректися себе самої заради кохання?

Ні. Можливо, раніше й могла б, а зараз уже ні! Те, що пережила, до чого дійшла, поставило інші вимоги й до себе, й до інших.

Все це так, все це так... Але щастя жіноче — хіба воно не для всіх однаково жадане? А життя ж минає. Ой, як швидко воно минає! Промайне ще кілька років, і вже неможливим стане те, що можливе ще сьогодні.

Тоді чого ж ти так довго роздумуєш над тим, що на решті до тебе прийшло? Що тобі заважає, Ярино? Віра, медична сестра?

В тому й річ, що не тільки вона...

Боїшся додумувати до кінця?

Ярина Семенівна підвелась і ввімкнула світло. Все одно не засне. Та куди вже там спати — шоста година! Ніч минула, час їхати в Сокурівку.

* * *

Сипав сніг. У темряві передсвітання він здавався сірим, і тільки яскраві смуги від фар, мов дві рівнобіжні стежинки, лягли попереду.

Ярина Семенівна відчинила задні дверцята й сіла в машину.

— Заїдемо по Задорожного.

Шофер розвернувся, смуги від фар метнулися площею і зламались на високій засніженій брилі постаменту з невидимим погруддям.

Вона сиділа в машині і ждала, доки шофер достукається і розбудить Задорожного. Намагалася зосередити думки на справах, що чекають у Сокурівці, але знала — не про Сокурівку розмовлятимуть зараз. Від внутрішнього напруження трохи тремтіли руки, а може, то давалась взнаки втома безсонної ночі.

Він стримано привітався і мовчки сів поруч, на задне сидіння.

— Сніжку сипонуло — дай боже! — хитнув головою шофер. — Хоча б не засісти у балці, Ярино Семенівно.

— Об'їжджай через Вишняки, — обізвався Задорожній.

Ярина Семенівна промовчала. Що ж, довша дорога — більше часу для розмови.

На повороті машину занесло, і Задорожній обережно притримав Ярину за плечі. В цю хвилину хотілось, щоб не було ніякої розмови, щоб просто отак, як зараз, лежала на плечі його рука. Щоб мовчати, не думати, нічого не вирішувати. Хіба вона не має на те права?

— Треба до Сокурівки дорогу впорядкувати. Тепер ще нічого, а прийде весна — наплачемось, — поскаржився шофер.

— Ох, ця Сокурівка, зв'язалися з нею, — з досадою зітхнув Задорожній. — Та нічого не вдієш, доводиться...

Хто з них перший почне? Вона мовчки чекала.

— Я вчора заходив до тебе. — Задорожній глянув на шофера і знизив голос. — Ти чуєш, Ярино?

— Так, я читала записку.

— Я довго чекав, потім заходив у правління, тебе вже там не було... Ти так і не дала мені досі ніякої відповіді.

— До мене вчора ввечері приходила Віра.

— Вона? Навіщо?

— Не знаєш?

— Ну, врешті, це робиться смішним! — Задорожній роздратовано відсторонився. — Здається, я поки що належу собі і нікому не давав права вирішувати про своє життя.

— Ти сам говорив, що колись вона тобі допомогла життя врятувати.

— То що ж, за те стати її рабом?

— Рабом... Не те слово. Ну, коли вжив його, то і я так скажу: чи не була вона тобі рабою всі ці роки, коли обслуговувала Марію?

— Я не просив її про те, навпаки, заборонив. Знав, що це коштуватиме мені надто дорого.

— Коштуватиме!

— Не треба чіплятися до слів. Може, не так висловився, але ти повинна мене зрозуміти. Я не люблю її, навіщо ж калічитиму своє існування? Заради чого?

— Вона тобі зараз уже не потрібна?

— Ярино!

— І я не так висловила? То скажу точніше: не вона тобі зараз потрібна?

«Захищайся! Відведи цю підозру! Ти можеш мене

навіть образити, я не ображуся зараз. То розвій мої сумніви, зроби можливим те, чого так хочу!»

Задорожній насторожився. Вона майже фізично відчула, як туга невидима струна натяглася поміж ними — от-от розірветься.

— На що ти натякаєш, Ярино Семенівно?

Ох, не хоче вона ні на що натякати, нічого випитувати, і краще б для неї лишатись тією Яриною, якою була і яку він колись не бажав помічати. Тоді просто сказала б: «Так, я буду твоєю дружиною, бо змучилась, змучилась в самоті, бо всі роки чекала тебе!» Та минулось. А зараз...

А зараз вона заміриться на своє найдорожче і, може, знищить його.

— Я не вірю тобі, Володимире. Дуже хотіла б повірити, і от — не можу.

— Але ж чому?!

— Не знаю... Ба, ні, знаю. Ти зараз сказав — «коштуватиме». Це не випадково. Ти завжди умів оцінювати і робити так, як краще для тебе.

— Ти мене ображаєш!

— Хіба — тебе? Коли й ображаю, то — своє, те, що могла тільки вимріяти...

— Ні, не розумію я тебе! Навіщо уся ця... психологія? Скажи просто — не лежить до мене душа, і все стане ясно.

— Якби ж то вона не лежала! Життя б моє склалося не так...

— То чого ж ти від мене хочеш? Якої такої неземної любові? Я люблю, як умію.

— Ні, тільки щирості.

— А чому ти береш під сумнів мою щирість? Ми так давно знаємо одне одного...

— Ото ж бо і є, що давно.

— Невже через Віру...

— Зажди, Володимире, давай говорити відверто. Ну, хоча б і про Віру: адже вона краща за мене як жінка і, мабуть, як товариш для тебе. Вона вся, без останку, віддана тільки тобі.

— Краща? Ну що таке — Віра в порівнянні з тобою!

Ось воно те — чого боялася! Порівняв, зважив, — переважила бронза... Невидима туга струна, що натяглася поміж ними, не витримала і урвалася. Про що тепер говорити?

Яка порожнеча в душі. Її вже ніколи нічим не заповниш. Навіть болю не стало, просто — порожнеча.

— Ти повинна мене правильно зрозуміти, Ярино...

— Я вже зрозуміла. Досить, Володимире, не будемо більше говорити про це.

— Не будемо? Отже?..

— Ну, проїхали благополучно,— обернувшись, весело крикнув шофер.— Таки проскочили цю капосну балку, зараз будемо в Сокурівці!

Задорожній сидів непорушно, відкинувшись у куток сидіння. Про що він зараз думав? А втім, хіба не однаково?

Попереду замерехтіли поодинокі вогниці села.

— Знаєш,— тихо сказала Ярина Семенівна,— я зараз згадала дитинство.

— Лірика? — в голосі Задорожного вже звучала властива йому іронія.

— Ні, не лірика. Ще дівчиськом я довго думала — як можна зректися батьків. Мала була, дурна...

— Ну-ну... А тепер?

— Та й тепер повністю не могла зрозуміти — чим було оте твоє зречення? Чим?

— Що таке? — він ривком повернувся, неначе приготувався до бою.— Тобі не було зрозуміле моє зречення батька-куркуля? І це я чую від комуніста?

— Так, уяви собі — не розуміла. Це ж — як відтяти живий шматок тіла. Це ж героїзм! Повинно бути героїзмом...

— Повинно? А насправді? Цікаво почути!

— Кажу ж, що не знала. А от зараз збагнула: ти вже й тоді, як тепер, був вірний собі. Зважив.

...Не завжди відчуваєш — коли, в який саме момент людина стає тобі другом. Але хвилину, коли вона стає ворогом, можна дуже гостро відчути.

— Сокурівка,— пригальмував машину шофер.— Куди насамперед?

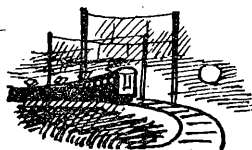
— На тваринницьку ферму.

Вона з силою стиснула руки (якби так, в долонях, затиснути власне серце!) і мовчки дивилася, як серед густої сніжної сутіні перед машиною бігли дві освітлені рівнобіжні смуги. Ті, що ніколи не перетнуться.

ХОЧЕТЕ ПРОЖИТИ ДВІСТІ РОКІВ?

Повість

Розділ перший

МОРГУН ВИЧИТУЄ ДИСЕРТАЦІЮ

Ранок. Дачне містечко Ординь прокидається. Ординські аборигени квапливо готують собі сніданки, щоб устигнути на електричку й поїхати до Києва на роботу. В Ордині на роботу до Києва їздять майже всі повнолітні й працездатні громадяни. Узимку Ординь тихий, як отой сніг, що засипає невеличкі будиночки, оточені садками. Пішоходи протоптують вузенькі стежинки попід огорожами, залишаючи середину вуличок незаймано чистою, — взимку цими вулицями ходять, а не їздять. Зате влітку! Влітку Ординь оживає: майже кожен будиночок заповнюють, немов вулик бджоли, дачники. Дачник — стійкий і загальновідомий штап людського суспільства, і описувати його — зайве.

Отже — ранок раннього літа. На найкращій вулиці (найкращі будинки, найкращі сади, найповажніші дачники) серед буйного саду біліє мурований будиночок — мрія дачника. З його розчиненого вікна, мов з малоактивного, але ще не згаслого вулкана, мляво вивергаються клуби сизого диму. Ні, не пожежа, бо дим тютюновий. То лікар Ординської лікарні невропатолог Моргун кінчає вичитувати свою дисертацію. У Моргуна власної друкарської машинки немає, отож змушений правити численні граматичні помилки, щедро розсипані по сторінках рукопису невправною друкаркою, ще й — само собою — вписувати від руки латинські терміни. Вичитувати Моргун сів ще звечора і зараз — нарешті! — гортає останні сторінки багаторічної праці своєї. І — сигарета за сигаретою, вся кімната заповнена димом, що ліниво клубочиться до вікна і впливає на світ божий. Непо-

казний, худорлявий, немолодий уже, Моргун так заглибився в свою роботу, що й не помічає нічого. Якби до нього навіть завітав якийсь фантастичний зайда з космічного далека, то і його Моргун не помітив би.

А в кімнаті заплікжені стіни, химерні нагромадження-тороси книг, схожі на зрізи древніх геологічних шарів. Під ногами пачки з-під сигарет і безліч недокурків. Недокурки рясно всівають стіл, підлогу, підвіконня — так само, як граматичні помилки друкарки в рукопису Моргунової дисертації.

Не помічає Моргун і того, що в колишній його кімнаті (від сьогодні вона вже йому не належить) порядкують хазяйка квартири та її новий квартирант — рум'янощокий суб'єкт, стильний і модерний, як жіночі лискучі чобітки на височезній «платформі».

Ім'я хазяйки квартири... А втім, хіба це важливо — як її зовуть? Зватимемо її просто Хазяйкою, як і модерного рум'янощогокого суб'єкта — просто Рум'яний. Так ось, Хазяйці вже... Ні! Боронь боже, віку її не уточнюватимемо, бо що не кажи, а вона — жінка. Пенсії Хазяйка не отримує, проте й без пенсії вміє жити на світі. Найхарактерніші деталі: соковитий бас, густо посіяні вуса на верхній губі й мітла в руках. Правда, з мітлою вона не ходить увесь час і аж ніяк не літає, хоча воно й личило б... Даруйте і зважте, що вигадала цю повість жінка, а кожній жінці важко утриматися од прискіпливої критики осіб своєї статі, інакше не буде вона жінкою. Тому ще раз прошу пробачення і запевняю, що Хазяйка зовсім не відьма душею: серце її довірливе, і в умілих руках може стати м'яке, наче віск. Мітла їй зараз потрібна, бо доводиться обмітати павутиння зі стін і стелі, а його не бракує. Рум'яний чхає делікатно, в долоню, але активно допомагає Хазяйці прибирати кімнату. Розмовляє він теж делікатно, гугнявим тенорком, упівголоса, бо що не кажи, а сидить у кімнаті ще й третій, і — звичайно ж! — той третій зайвий. Після особливо замашної акції Хазяйчиної мітли Рум'яний самовіддано рятує гіпсову кицьку-копилку з малиновим носом, що стоїть на новому, цілком сучасному серванті. Він навіть дозволяє собі дещо зауважити, щоправда, делікатно, по-рум'яному, як і сам.

— Віник та мітла — анахроністика, мадам. Тепер вік пілососів. Натискають кнопку і — вжжжик! Сервіс, мадам.

Серце Хазяйчине хоча й м'яке, та не терпить образ. Ще б пак, вона ж володарка найкращого в Ордині фруктового саду! По її ранні яблука «білий налив» із Києва покупці приїжджають. І тому, вправно орудуючи мітлою, вона небезпідставно зауважує ображеним басом:

— Крім мітли, тут ніщо не допоможе. Хіба що граблі.

— Але ж сервіс...

— А сервізу в нього, мабуть, зроду не було. Самі книжки. Не поб'ються.

Рум'яний спритно і вправно — пальці в нього немов у скрипалю або кишенькового злодія — зв'язує шпагатом стоси книжок і відфутболює їх до порога, де вже стоять спакзовані два старенькі чемодани лікаря Моргуна. Кожен стос, падаючи, вибухає пилом. Хазяйка продовжує махати мітлою, від чого абстрактна картина в рамці, оздобленій черепашками, перевертається догори ногами. Втім, це нічого не змінює, картина й надалі красується, загадкова, як сфінкс, над мальованим олійною фарбою килимком з лебедями та цілком реалістичною русалкою. А Рум'яний усе кружляє навколо Хазяйки.

— Треба ще сказати, мадам, що я цілком сучасна людина. Коли я сьогодні йшов до вас, мені перебіг дорожку чорний кіт. А що таке чорний кіт у наші дні? Забобони, мадам! Я особисто ніколи не визнавав забобонів, у мене цілком кібернетичний метод мислення.

— Який?.. — ошелешено глянула Хазяйка.

— О, абсолютно модерністичний, мадам. Я високо кваліфікую культуру. Ерудиція — то моя спеціальність, мадам. Крім того, я маю особисте хобі. Скажу по секрету, мадам: без хобі в наш час не проживеш. Без хобі попросту загнешся.

Так, цю людину слід поважати. І Хазяйка ввічливо спитала:

— І багато у вас того... хобі?

— На мій вік вистачить!

У цей час Моргун нервово сіпнувся. Можливо, Хазяйчина мітла зачепила його? Та ні, просто друкарка так переплутала текст, що й сам він не міг збагнути, що там і до чого. Моргун нервово запалив нову сигарету і вголос перечитав позбавлений сенсу абзац:

— Хеміступовий перепад... Гм... Надпорогове збуд-

ження периферійно-вегетативного аксона... А висновок де?

Рум'яний насторожився. Йому не подобалося незрозуміле, в цьому ввижалося щось підступне стосовно його персони. Правда, він зрозумів слово — висновок, але це було ще підступніше... Тому рвучко повернув голову до Моргуна і з викликом запитав:

— Як ви сказали?

— Не зважайте,— заспокоїла Рум'яного Хазяйка.— То він сам до себе. Він ще й не таке іноді каже.

— Ще й не таке? Але... в присутності дами! Конфуз! Одначе, мадам, ми домовилися, що я сьогодні вселяюся. А що виходить конкретно?

Хазяйка неприхильно глянула на Моргуна.

— Він ще вчора зібрав свої чемодани, а потім приніс від друкарки оцю папку. Все сидить і сидить. Що я можу зробити? Не виносити ж його на руках!

— Я не кажу — на руках. Поясніть інтелігентно.

Хазяйка манірно звела підмальовані в колір пекельної сажі, вищипані брови й підступила до Моргуна.

— Я вибачаюся, ви скоро дочитаєте?

— Що?

Моргун безтямно глянув на неї, але, очевидно, не сприйняв запитання. І знову занурився у рукопис.

— Не розуміє по-інтелігентному,— зневажливо відзначив Рум'яний.— А я не розумію,— тут він підвищив голос,— я не розумію, як ви цілі три роки терпіли піруети свого квартиранта. Щоб отак зас... кхм... запаскудити шикарну кімнату! Та йому в собачій будці жити!

— Йому однаково, хоч і в будці,— зітхнула Хазяйка, і від її могутнього подиху здійнявся новий фонтан куряви.— Відсуньте, будь ласка, стола.

Рум'яний підскочив до столу, за яким сидів Моргун, і шарпнув його вбік. Моргун автоматично пересунувся вслід. Він здається, навіть не помітив, що перемістився у просторі, хіба що запалив нову сигарету.

Рум'яний образився.

— Він що, і розмовляти з нами не хоче? Він що, думає, ми недостойні?

— Ні, ні, і ще раз ні! — вигукнув Моргун.— Тільки глобальний інформаційний дефіцит!

І нова правка врізалася в рівні рядки рукопису.

— Псих! — констатував Рум'яний.

— Ось так завжди,— поскаржилася Хазяйка.— Як сяде за свої папери — нічого не бачить. Ви гадаєте, він нас слухає? Гадаєте, щось помічає? Нехай станеться пожежа, і того не помітить.

То була свята правда. Рум'яний зрозумів, що треба енергійніше натискати на Хазяйку.

— Я розумію, можна не помітити навіть пожежі. Я сам, коли інтелектуально задумаюся, можу не помітити навіть лягавого... кхм... кхм... Але не помітити — вас?! Це шокінг, мадам!

— Можливо, у нього і шокінг, я на цьому мало розуміюся, а от у мене хронічний гастрит. За ці три роки він міг мене вилікувати? Міг?

— Що значить — міг? Мусив!

— Це ви так кажете, бо ви культурна людина. А він і не думав мене лікувати. Він просто не цікавився мною.

Рум'яний трагічно сплеснув руками.

— І це — лікар! Наш радянський лікар! Ганебний нонсенс!

— А він чхав на нонсенс. Я мріяла собі: солідний, інтелігентний лікар, нежонатий невропатолог, а в мене ж найкращий в Ордині сад і повітря...

— У вас, мадам! Тільки неповноцінний елемент на такій дачі не дихав би повітрям. Та до вас треба спеціально їздити дихати!

— А цей не дихав. А я ж здала йому найкращу свою кімнату за двадцять п'ять карбованців у місяць.

— За двадцять, мадам.

— За двадцять п'ять. А якби віддавала сезонно, то...

— За двадцять! Я не сезонно, а назавжди.— У голосі Рум'яного прокльонувся граніт.— Не забувайте, що в мене є хобі, мадам.

— Ну, хіба що хобі,— поступилася Хазяйка.— Нехай уже для вас — двадцять. Я не тягнуся за зайвою п'ятіркою, для мене головне — аби культурна людина.

Вона внесла до кімнати великого кошика і стала згрібати у нього сміття.

— Магнум ін сімплиці! — озвався Моргун.

Рум'яний сіпнувся.

— Не звертайте уваги, то він сам до себе.

Але не звертати уваги Рум'яний не бажав. Він з гідністю стріпонував шолудивеньким чубом і зміряв лікаря поглядом, сповненим презирства. Про всяк випадок, правда, відступив од нього подалі.

— Я бачив, мадам, усякі комплекси. Я бачив таке, що нікому й не сниться. Але навіть я ніколи не бачив такого психуватого психа! Я прошу швидше звільнити мою кімнату.

Хазяйка почала похалцем загібати у кошик всі папери, що траплялися під руку. Над грубою пачкою паперів, перев'язаною навхрест шпагатиною, на хвилину замислилася.

— Це можна спалити? Вам воно не потрібне?

Та Моргун саме виправляв чергову «блоху» і Хазяйчиних слів не почув. Він намертво відмежувався від усяких сторонніх для нього звуків.

— Мадам, не принижуйтеся! Бомажки валяються на підлозі. Громадянине, вам же ця макулатура не потрібна?

— Так, так, звичайно,— неуважно муркнув Моргун і протер свої окуляри з темними скельцями. І, щоб не випустити думку, почав вичитувати півголосом:— В структурі негативних емоцій — парасимпатичні ефекти...

— Прошу без натяків! — дмухнув Рум'яний.— Ще побачимо, хто тут симпатичний, а хто ні. Мадам сама розбереться.

— Читає та пише, читає та пише,— сердито жбурнула у кошик папери Хазяйка.— Сил моїх уже немає. Та ще смалить свої сигарети, немов димар.

Рум'яний, остаточно збагнувши, що боятися цього дивака йому нічого, почав енергійніше збирати й кидати до кошика порожні пачки з-під сигарет.

— «Прима». Ширпотреб, мадам. Чотирнадцять копійок. А я можу влаштувати... мадам не курить? То для ваших знайомих «Честерфільд» і навіть «Кемел».

— О, ви можете, я вже бачу — ви все можете! — Хазяйка розпливлась у солодкій посмішці.— А цей прожив три роки і тільки писав та димив свою «Приму». Вірите, мені, одинокій, беззахисній жінці, часто доводилося стукатися до нього вночі...

— Ви? Вночі?! Мадам!

Рум'яний був занадто рум'яний, щоб удати Отелло, але Хазяйці стало приємно. Кожній жінці подобається, коли її трохи ревнують. Тому, кокетливо обмахнувшись мітлюю, вона проворкувала глибоким голубиним басом:

— Що ви, що ви, він же зовсім хлопчисько! Йому тільки сорок один! Я боялася, щоб він не спалив будинок.

— А хоча б двадцять один — яка різниця? — напивав, увіходячи в роль, Рум'яний.— А хоча б дев'ятнадцять?

— Ну... все-таки — в моєму віці..

— В якому віці, мадам? Та знаєте ви, що за кордоном жінку вважають молодію і за шістдесят?

— Мені ще нема шістдесяти,— образилася Хазяйка.

— Хіба? — прохопився Рум'яний, але вмить виправився.— Хіба я про вас? Таж вам не більше... кхм... тридцяти семи. Ви така ефектна, мадам! Від вас можна збожеволіти!

— Ай, облиште свої компліменти,— з прононсом сказала вона.

— Слово жельтмена, я вже конкретно збожеволів, ще тоді, коли купував у вас на базарі такі апетитні огірочки! Вісімдесят копійок кіло.

— Шістдесят копійок.

— Вісімдесят, мадам, у мене — пам'ять. Я не можу більше страждати і скажу вам усе.— Рум'яний пристрасно зіжмакав кілька списаних аркушів, що їх збирався вкинути до кошика.— Я не дочекаюся тієї красивої хвилини, коли навіки залишуся з вами під одним дахом. О, яке щастя, що ви нарешті відмовили йому в квартирі! Ви зрозуміли крик мого серця, мадам.

— Ну, я відмовила ще місяць тому, коли він одержав ордер у новий панельний будинок біля кінотеатру.

— І він досі туди не переселився? — щиро здивувався Рум'яний.— Там же центральне опалення, гаряча вода, газ. Там персональний санвузол на кожну квартиру! Е ні, тут щось не чисто, мадам.

— Я жінка порядна,— гордо відпарирувала Хазяйка.— У мене престиж поміж сусідами. Я вам не якась там... Просто він кінчав свою дисертацію, тому й не переїздив.

— Оцю писанину? — Рум'яний розправив один аркуш і спробував прочитати.— Вплив хвостатого ядра... Якого хвостатого?

— Якого хвостатого? — спитала й шокована Хазяйка.

— А як мені знати? Це ж не я писав! Ну й почерк, сам громадянин прокурор в'язи скрутить. Ось послухай-

те: вплив хвостатого ядра на свен...сен...сорну кору... Тьху, не розберу, щось не по-нашому... Мітохондрії пара...нейрона... Ну, знаєте!

І жестом ображеної цнотливості Рум'яний знов зіжмакав аркуші й жбурнув їх у кошик. Хазяйчине обличчя побураєво.

— Я жінка порядна! Я здавала йому кімнату, а коли він щось таке писав, то ніколи зі мною не радився. Він мене просто не питав. Сама ж я читаю тільки «Вечірній Київ», хоч у сусідів спитайте!

— Я вірю вам, мадам,— змилювався Рум'яний і відфутболив до порога останній стос книжок.— Оті чемоданчики — всі його шмутки?

— А в чемоданах, гадаєте, що? Нейлонові сорочки? Парадний костюм? Модні черевики? Аякже! Там теж самі книжки та зубна щітка. Всю зарплату гатив на книжки.

— Чокнутий. Але ж, мадам, день минає без усякого конкретного результату. В мене можуть скінчитися нерви. Я, мадам, можу сказати вам красиве слово — чао, і вийти на іншу орбіту. У мене принцип.

— За сьогоднішній день я з вас гроші не візьму.

— Яка наївність, мадам! У мене пропадає день, а мій день — це гроші.

У двері постукали. Рум'яний похапцем відійшов до вікна й одвернувся.

— Прошу! — з полегшенням проспівала Хазяйка.

До кімнати зайшов чоловік без певних прикмет, років десь за сорок — під п'ятдесят з невеличким клумачком у руках. Ще міцний, при силі, і... як його описати? Зовсім звичайний, одне слово — без певних прикмет.

Він несміливо зупинився біля порога, сумовито оглянув усіх по черзі, переступив з ноги на ногу.

— Здорові були. Мені казали, що тут можна найняти кімнату.

— Кімнату вже здаю! — обернувся грудьми вперед Рум'яний: він боронив своє.

— Ви — дачник? — обережно спитала Хазяйка.

— Де там — дачник. Куди нам... Просто шукаю притулку.

— То шукайте в інших,— втратила інтерес до незнайомого Хазяйка. Рум'яний заспокоївся, а Моргун взагалі нічого й нікого не бачив.

Чоловік без прикмет зам'явся, зітхнув.

— Шукайте в інших,— повторила Хазяйка і демонстративно пропливла з кошиком, наповненим по саме нікуди сміттям, повз Чоловіка без певних прикмет.

Не встигла вона вийти, як Рум'яний миттю перевтілювався. Тепер він був не просто собі Рум'яний, тепер він був — хазяїн.

— Айн момент! Як мужчина з мужчиною: відповідний куртаж і...— Рум'яний красномовно поворушив пальцями,— жест зрозумілий у всі часи всіма народами.— Ви один чи з сім'єю?

— Де вона — моя сім'я? — похнюпився Чоловік без певних прикмет.— Один я, мов палець.— Голос йому зрадливо затремтів, він явно стримував сльози.— Мені б хоч найменшу комірчину, хоч без вікон, аби дах над головою. Хоча б отам,— махнув рукою у вікно.

— Але ж то, пардон...

— Та ні, то було б уже занадто. Отам, за яблунею. Рум'яний визирнув з вікна.

— За яблунею? А, хлівець! Там, здається, коза.

— А що — коза? Безвинна тварина, я їй не заважатиму, вона мені теж. Зараз тепло, поставите мені якийсь тапчан...

Така надзвичайна упокореність видалася Рум'яному підозрілою.

— Гм... Я сам люблю тварин, вони прикрашають людині життя. Особливо кози. А ви, пардон, звідки будете?

— Не лякайтесь, я людина чесна, порядна, зроду чужої нитки не взяв. Ну, як сумніваєтесь, то ось вам мій паспорт.

Рум'яний узяв паспорт, уважно роздивився. Підозра перейшла у подив.

— Як? То ви з Лісової Балки? Звідси один перегін електричкою? І прописка постійна!

— Зважте, шановний, у власному домі.

— То навіщо ж вам... Лісова Балка — теж дачне селище, ще краще за Ординь. Абстракціонізм якийсь. Я б сказав, навіть більше — сюрреалізм!

— Та вже називайте як хочете, чоловіче добрий, тільки не дивуйте,— з гіркотою промовив Чоловік без певних прикмет.— У кожного буває своє горе: рідний син із дому вигнав. Соромно добрим людям признаватися, та не хочу, аби ви мене мали за якогось пройдисвіта.

— Ясно. У всякого своя хімія,— закивав головою Рум'яний.— Я розумію: коли в людини горе, то людині треба допомогти. Я, наприклад, спокійно заснути не можу, коли знаю, що хтось бідує. Згода! Тільки ж... самі розумієте — зараз у розпалі дачний сезон, а хлівець цілком пристойний. Комунальні вигоди поряд! А район! Краща вулиця Ординя! — Рум'яний кваліфіковано озирнувся і звабно зашепотів: — Навпроти нашої дачі, якраз через дорогу, дача самого товариша Гаврилея. Відчуваєте? А він-то вже не став би собі будувати дачу абиде!

— Торгуватись не стану,— м'яко відказав Чоловік без прикмет.

— Тоді зайдіть увечері. Я все влаштую. Чао!

— Спасибі.

Чоловік без прикмет поштиво вклонився і вийшов.

Тим часом Моргун дочитав і виправив нарешті останню сторінку рукопису. Якийсь час посидів у повній прострації, потім з полегшенням зітхнув і озирнувся, ніби повернувся здалеку у сьогоднішня. Не стримуючи подиячому радісної посмішки, склав рукопис у сіру папку і швидко підвівся.

— Все. Крапка. Я виконав свою місію.

Невідомо до кого сказав, але вигляд мав святково-урочистий.

— Дуже радий,— озвався Рум'яний.— Дозвольте забрати вашу абстрактну місію з мого конкретного столу.

І він недбалю схопив сіру папку і кинув її до чемаданів. Та Моргун з несподіваною спритністю перехопив у повітрі папку, мов сірого птаха.

— Обережніше! Ви розумієте, що в цьому рукопису — майбутнє людства!

— Майбутнє людства — не моя професія, і навіть не хобі,— презирливо пирхнув Рум'яний.— Через ваше майбутнє людства у мене пропав цілий день без компенсації! А ще інтелігентна людина!

— Пробачте...

Моргун притиснув сіру папку до грудей і поніс свій скарб із кімнати. На порозі зіткнувся з Хазяйкою.

— Ви куди? — загородила дорогу порожнім кошиком.— А речі?

— Речі... Бачите, мені зараз заступати на чергування в лікарні,— винувато пояснив Моргун, намагаючись

обійти кошик, але Рум'яний прищучив його, наступивши на ногу. Моргун знову вибачився, спробував вирвати ногу, та йому не пощастило: спекатись Рум'яного не просто.

— То коли ж ви речі свої заберете? — напосідала Хазяйка.— Вранці, чи як?

— Мм... розумієте, вранці я їду до Києва.

— Який егоцентризм! — кудкудакнув Рум'яний.— Я теж уранці їду до Києва.

— Даруйте, але я дуже поспішаю.— Моргун таки вирвав ногу.

— А я не поспішаю? — Рум'яний нахабнішав що далі, то дужче.— У вас фактично є дві квартири, а в мене жодної. Це дискримінація!

— Трохи згодом я пришлю по речі...— почав було Моргун, але Рум'яний вже знахабнів остаточно і безповоротно.

— Не згодом, а зараз! Негайно! Я вселяюся і виставляю геть ваші бебехи.

— Робіть, що хочете,— Моргун провів рукою по зблідлому від безсонної ночі обличчю і глянув на годинник.— Ой, вже запізнився...

І, притиснувши свою папку до серця, лікар похапцем вибіг.

Рум'яний розправив курчачі плечі і враз ніби побільшав, сповнюючись самоповагою. Він навіть заспівав популярну пісеньку «Есперанца». Співав фальшиво і з насолодою викидав на подвір'я старенькі Моргунові чемодани, а за ними стоси книжок.

— Есперранца! Цілий тиждень я терпів піруети цього аморального типа! Мені насточортіли його хвостати митохондрії. Пардон, мадам. Есперранца! Ну от, нарешті моя кімната вільна. Не забувайте, мадам, сьогоднішній день я вам не оплачую. Нагадую, що я розраховую на постійну прописку. Есперранца!

Він гордовито вніс свої чемодани — супермодерн, якогось марсіанського кольору, вщерть обліплені закордонними наклейками.

— О! — затрепетала Хазяйка.— Ви жили за кордоном?

— Не обов'язково, мадам, жити за кордоном, щоб мати цілком закордонний характер. Я навчу і вас, мадам, розуміти закордонну культуру. Вже завтра ви себе не впізнаєте. Чим ви фарбуєте волосся?

— Волосся я не... Ну, «Гамою»,— знехотя призналася Хазяйка.

— Який примітив! Це ж так провінціально! Вам личить волосся кольору розквітлого бузку, сьогодні ж я вам дам фарбу. Але насамперед треба зробити фігуру.

І Рум'яний жестом мага вихопив із чемодана пронизливо-оранжевий пояс-«грацію» і прикинув до Хазяйчиного опасистого тулуба.

— Я все життя мріяла...— аж схлипнула вдячним басом Хазяйка.

— Вважайте, що ваша мрія здійснилася. Погляньте: еластик! Ви моментально станете справжньою Софі Лорен, мадам. Та що там — Софі Лорен? Оса. Ви ж типова Венера Милославська!

— Не знаю, як і дякувати...

— Це вам аванс за квартиру. Я розумію ваше хвилювання, бо вам і справді пощастило. А вже коли ви мене постійно пропишете...

Очиці Рум'яного метнули диявольську стрілу в Хазяйчине серце, і стріла в ньому застрягла. Бідолашне ти, серце жіноче.

— Окрім цієї кімнати, у вас ще чотири, мадам?

— Шість,— обличчя Хазяйки випромінювало відданість.— Шість, бо на літо я здаю дачникам ще й веранду і кухню.

— Есперрранца! А доходи від саду — своїм порядком?

— Звичайно! Мої фрукти дачники з руками одривають. Такого саду в Ордині ніхто не має.

— Тепер я організую ваш дачний сервіс, мадам. Для почину ми здамо квартирантові хлівець.

— Хлівець? — здивувалась Хазяйка.— Але ж там коза.

— О, не хвилюйтесь, мадам! Мій квартирант згоден співіснувати з козою. Звісно, краще б козу відселити; звідки знати — чи він її не доїтиме? Взагалі, мадам, ви уявити собі не можете — як вам пощастило, що зустріли мене! Ці папери теж у плиту?

— У плиту,— ніжно завібрувала басом Хазяйка.— Звичайно, в плиту. На вечерю я вам приготую фрикадельки.

ЕЛЕКТРОПОЇЗД ОРДИНЬ — КИЇВ

Знову ранок. Лукаво мружиться сонце. Щось занадто лукаво...

З Ординської лікарні притьмом вискакує лікар Моргун із сіркою папкою і щодуху мчить до вокзалу. Нічне чергування — позаду, а попереду — дорога до Києва. А в Києві...

Моргун мчить із прудкістю спринтера, щоб не спізнитися на електричку. Шкода, що нікому зафіксувати нового рекорда...

Електричка сповнена аборигенами Ординя, що вранці їдуть на роботу. У тамбурі на тьмяно-зеленому тлі яскраво червоніє свіжою фарбою стоп-кран. Ніби дражниться. Ніби просить: смикни! Аж руки сверблять, краще відвернутися від спокуси.

Зараз у тамбурі двоє: хлопець та дівчина. Хлопець витирає спітнілого лоба газетою, далі тією ж газетою витирає припорошені пилом черевики — чепуриться. А коли зважити на сині мрійливі очі хлопчини, то здогадатися не важко: типовий закоханий. Закоханий чепуриться не марно, мабуть, чекає на ту, що замріяла очі. І хоч у тамбурі поряд із Закоханим молоденька вродлива смаглявочка, зрозуміло, що це — не вона.

Смаглявка ж неспокійна, їй просто несила встояти на місці, їй кортить щось сказати або засміятись. Тоненька, гнучка, з темним оксамитовим пушком над верхньою губою, з яскравим, трохи завеликим ротом, що весь час усміхається, — їй би не оцю коротеньку, звичайну суkenку, а рясну довгу спідницю, квітчасту б хустку на чорні коси, золоті серпи сережок у вушка, бубон у руки — і на сцену, в циганський ансамбль! Ось вона не втерпіла, засміялась, ухопила за плечі Закоханого й відвела його вбік, аби не стовбичив на дорозі. В електричку ж сідатимуть ще пасажери.

«Громадяни пасажири! Електропоїзд № 620 Ординь — Київ сьогодні відходить точно за розкладом о шостій годині сорок хвилин. Поїзд пройде з усіма зупинками», — переможно прогрімало з динаміка.

— Чуеш? — лукаво спитала Циганочка.

— Га? — глипнув Закоханий.

— «Громадяни пасажири, — голос Циганочки зсинте-

зувався і став точнісінько такий, як у репродукторі.— Електропоїзд пройде з усіма зупинками, крім Соснівки».

— Що? — вражено зойкнув Закоханий.— У Соснівці не зупиниться?

— Ні. У тебе, здається, нова теніска?

— Нова... А чому не зупиниться?

— Мабуть, за новим літнім розкладом. Так що не побачить вона ні тебе, ані твоеї нової теніски. Марно чепурився.

Циганочка, ховаючи посмішку, співчутливо поплескала Закоханого по плечу. Електричка забрунчала мотором, рушила з місця, двері пневматично стūлилися, затиснувши Моргуна, що тільки-но добіг і ледь ускочив у вагон. Моргун заборсався, та двері цупко тримали.

— Гей, лицарю чистої любові, очумайся! — Циганочка підштовхнула Закоханого.— Треба людині допомогти.

— Не зупиняється у Соснівці...— простогнав Закоханий: він нічого не хотів зараз знати, він був у розпачі. Але Циганочка вміла не лише жартувати, вона вміла й наказувати, і Закоханий автоматично скорився. Удвох вони розтягли двері й визволили Моргуна.

— Пристукнуло? — співчутливо запитала Циганочка.

— Здається, не дуже. Доброго ранку.

— Доброго ранку, докторе! І ви з нами до Києва?

Моргун ствердно кивнув і придивився. Приємне обличчя, дуже термонаментне, можливо, й знайоме, а хто — не пригадає...

— Даруйте, ви... Ні, не впізнаю...

— Я — Марта. Марта з дитячого будинку, пригадали? Ні? Ви мене колись молоточком по коліну стукали. Забули. А я пам'ятаю.

— Так, так... Отже, ви — Марта... Не пригадую.

— І ще мене Циганочкою прозивають.

— Циганочкою? — Моргун винувато зітхнув.— У мене дуже кепська зорова пам'ять, але якщо ви кажете, що я вас знаю, то, звісно, так воно і є. Широ вдячний вам, Марто-Циганочко,— ви дозволите так себе називати? Ви й справді дуже схожі на циганочку. Широ вдячний, ви багато врятували для науки... Дякую і вам, юначе.

Та Закоханий вже зціпенів, пригнічений своєю неприємністю, і на слова Моргуна не обізвався.

— Він німий,— сказала Циганочка.

— А-а...— з жалем протяг Моргун.

— І сліпий.

Моргун професійним оком оглянув Закоханого. Помахав перед його обличчям пальцями, зазирнув у зіниці. Закоханий ошелешено позадкував.

— Ви помиляєтесь, він не сліпий.

— Ні, сліпий, глухий, німий,— засміялася Циганочка.— Одне слово — закоханий.

— А, ви в цьому аспекті... Що ж, тоді ви маєте рацію. Мені його шкода.

— Мені — аніскілечки! А що ми таке врятували для науки, товаришу Моргун?

— У цій папці — майбутнє людства, мила дівчино. Я б кинувся під колеса, якби її загубив.

— Ого! — Циганочка широко розкрила свої чорні очі.

Моргун пройшов до вагона.

Постукуючи виглянцюваним долонями ціпком, із суднього тамбура зайшов сліпий. Він почув останні слова Моргуна й уважно глянув сліпими очима на Марту.

— Що загубив?

— Золотий зуб,— відказала Циганочка.

— Хто загубив?

— Якийсь роззява. Лузав собі насіння та й загубив.

— І справді роззява,— покрутив головою Сліпий.— А де загубив?

— Та отутечки, в тамбурі. Хіба ж його тепер знайдеш? Он скільки людей перейшло.

Сліпий присів, ретельно поправив шнурок на одному черевіку, потім на другому. Циганочка насмішкувато стежила за ним. Не знайшовши нічого, Сліпий завченим рухом зняв з голови кепку і, намацуючи ціпком дорогу, пішов у вагон, в останню хвилину з сумнівом зиркнувши на Циганочку. Голосом натренованим і хрипким завів своєї:

— Дарагія браття й сьостри! Дарагія мамаші й папаші! Пожертуйте сліпому-невидющому хто скільки зможесть!

— Не зупиняється у Соснівці... Але чому? — тужив Закоханий.

— Та не квиль! Зупиняється,— засміялася Циганочка.

— Справді?!

— Справді. Тільки тобі що з того за користь? У Соснівці вона впурхне до вагона та повз тебе простує каблучками — цок-цок-цок! І не гляне. І теніски твоєї нової не помітить.

— Нехай не помітить. Але ж я її побачу!

— І знову потупаєш за нею? І знову нічого не скажеш?

— Та я... — безпорадно зітхнув Закоханий.

— Та ти... — незлобиво передражнила Циганочка. — Теля!

Електричку злегка похитувало, вона впевнено наближалася до Соснівки. А тим часом із сусіднього вагона у тамбур обережно, немов хорт на полюванні, вийшов Рум'яний. Той самий. У руці — елегантний портфель-саквояж на «блискавках», на обличчі — відчуття загостреного, майже бездоганного нюху. Зиркнув на Циганочку.

— Пардой... Вас можна на хвилинку?

— Тобто на шістдесят секунд? — Циганочка глянула на дешевенький наручний годинник на простому ремінці, що його носила, немов золотий браслет. Треба віддати належне — вона вміла носити речі: ситцева суєтка на ній здавалася пошита з дорогого шовку. — Що ж, увага... старт!

Від дзвінкої команди Рум'яний злегка підстрибнув, доводячи пружистість своїх ніг, але відразу ж набрав таємниче-звабливого виразу:

— Ви хочете мати фігуру, як у Софі Лорен?

— А хіба в мене гірша?

— Я не кажу — гірша, — розвів руками Рум'яний. — Але не той фасон. У мене є, абсолютно випадково, те, чого вам не вистачає для фасону.

— Ой! Просто гину від цікавості. Не мучте!

— Ось! — Рум'яний блискавично висмикнув із саквояжа рожевий з мереживом ліфчик. Власне — не з мереживом, а з мережива; здається, ця річ мала призначення не прикривати, а навпаки — демонструвати.

— Тільки такі носить Софі Лорен. Інших вона не визнає. Парле ву франце! Фірма «Мерсі», погляньте! Рум'яний, спокушаючи, прикинув мереживо на власні груди.

— Форма! А! Люкс! У ньому ви будете навіть фігуральнішою за Софі Лорен. У ньому ви будете, як Венера Милославська!

— А вам страшенно личить,— засміялася Циганочка.— Хвилинка минула, фініш не відбувся. Чао, маестро Спекулянтино!

Вона пройшла у вагон.

— Периферія,— зневажливо скривився Рум'яний.— Ну хто вона така? Мабуть, проста робітниця, а можна подумати, що Жаконда. Слухай, чувак, ти чого задумався?

— У Соснівці я її побачу,— радісно повідомив Закоханий.

— А я хіба проти? Тільки тебе треба раніше оформити. Зрозумів?

— То я вже оформився. У відділі кадрів.

— До чого тут відділ кадрів? І що таке відділ кадрів у наш космічний вік? Що він може, твій відділ кадрів? Можу — я!

Закоханий знітився. Рум'яний смикнув його за теніску.

— Ну скажи мені — що це таке?

— Це? Теніска. Нова...

— І це він зве теніською! Ганчірка! Мейд ін фабрика Восьмого березня.

— Мені здавалосьь...

— Йому здавалось! Слухай, зараз у тебе є нагода відірвати справжню закордонну теніску. Про вбитників чув? Або про хиплів? Вони такі носять. Жодна дівчина не обмине, кожна зупиниться. Лос-Анжелос!

— Невже кожна? — завмер Закоханий.

— Конкретний факт!

Рум'яний висмикнув із саквояжа дивовижну теніску: зблиснули ядучі фарби. Закоханий роззявив рот — такого він ще зроду не бачив. Рум'яний поспішав кувати залізо, доки гаряче.

— У тебе є дівчина? Це її ти чекаєш?

Закоханий сором'язливо опустив очі.

— Ясно. Вона тебе любить?

— Мабуть, ні...

— І правильно робить. Ти ж у своїх шмутках типовий фраер, а в цій стильній тенісці миттю станеш залізним чуваком. Твоя чувиха вріжеться в тебе з першого погляду.

— А... скільки?

Рум'яний показав чотири пальці.

— Тільки для тебе, ти мені дуже симпатичний.

— Сорок? У мене стільки немає.

— А скільки ж у тебе конкретно є?

Закоханий дістав гаманця, повивертав кишені. Грошей явно не вистачало.

— Двадцять дев'ять карбованців... Ось іще шістдесят п'ять копійок.

— Ти мене грабуєш! Серед білого дня!

Рум'яний зітхнув і миттю вихопив гроші.

— Нехай. Я вирішив організувати твоє особисте щастя. Користуйся. Але давай ще свою теніску на додачу.

— А як же я на роботі...

— А що — на роботі? Та твоє начальство лусне від зазидків. Ти думаєш, у когось є така теніска? Є? Отож! Візьми ось п'ятачок на метро й переодягайся, поки я не передумаю.

Закоханий нерішуче пом'явся, але послухався. Рум'яний швидко сховав теніску Закоханого в свій саквояж.

Із сусіднього вагона зайшов новий пасажир — у робочій спецівці. Через плече — дивного вигляду скринька, щось схоже на транзистор.

— Напхалося людей — повернутися ніде, — муркнув. — Може, хоч у цьому вагоні...

Погляд Пасажира у спецівці упав на Закоханого. Здивовано свиснувши, він зупинився.

— Чи не тю на тебе? Ти що, хлопче, може — той...

Рум'яний миттю відтіснив хлопчину від нового пасажира. Задушевно зазираючи в очі, довірливо зашепотів:

— Ясно, шеф, на роботу не їздять у фраках або пенюарах. То був би справжній комікс. Та кожен сучасний мужчина повинен мати сучасний екстер'єр.

— Ну? — примружився Пасажир у робочій спецівці.

— Я можу організувати вам модерний костюм. Можу організувати максі-пальто із справжньою норкою для вашої дружини, або гуцульський козушок із Парижу. Для мене дефіцит не існує. Дайте адресу, і я — будьте певні! Але наймодерніший костюм без стильного галстука — тьху, ніщо. Галстук можу запропонувати зараз.

І, немов фокусник у цирку, Рум'яний затріпотів десятком широчезних галстуків, наче з рукава їх витягнув.

— М-ну? Париж — Мілан — Калькутта!

Пасажи́р у робочій спеці́вці гляну́в ско́са.

— Дрібничка́ми не цікавлю́сь.

— Ясно! Ви покупець з розмахом.

— А чо́м би й ні? Я люблю́ розмахну́тись. От зара́з мені до за́різу потрі́бні молекуля́рні джінси. Маєш?

— М-молекуля́рні джінси?

— Умгу. Та не прості, а о́стання мо́дель: спере́ду ла́зер, зза́ду ма́зер! Тільки де ж то́бі, це — гостродефі́цит-на штука́.

— За́втра буду́ть! У мене зв'язки!

— То за́втра й розмовля́тимемо. А це ганчі́р'я — ко́му потрі́бне? За мо́дою тре́ба стежити, кугу́ть. Ясно?

Рум'я́ний оду́ріло заклі́пав, а Пасажи́р у робочій спеці́вці так «дру́жно» плесну́в його́ по плечі́, що Рум'я́ний аж присі́в.

— То́ж не забу́дь фа́сон: спере́ду ла́зер, зза́ду ма́зер.— І пішо́в у ваго́н.

Електропо́їзд зупини́вся. Ні, це ще не Сосні́вка; на́ш Зако́ханий не зважа́є на пасажи́рів, що за́ходять до ва́гона, хоч усі́ вони, без ви́нятку, зляка́но сахаю́ться його́ й озираю́ться. Серед них за́йшов і міліціо́нер, а міліціо́нер, як ві́домо, не для́ всіх ба́жана о́соба. Тому́-то Рум'я́ний ву́же прослизну́в до ва́гона, ховаю́чись поза лю́дьми.

На кра́йній од двере́й ла́ві соло́дко спав мо́лодий па́руб'я́га. Рум'я́ний із неймо́вірною шви́дкістю зві́в сонно́го хло́пця за плечі́, сі́в поруч, заки́нув сві́й сакво́яж під ла́ву — там ле́жав мі́шок сонно́го хло́пця та його́ кепка́ по́верх мі́шка. Кепку́ Рум'я́ний на́сунув со́бі на ло́ба, на плече́ по́клав голо́ву сплю́ха і засти́г у по́зі — «а мені́ на все начха́ти». Міліціо́нер же, збагну́вши, що, зда́ється, від нього́ хтось ті́кає, роззи́рнувся по ва́гоні. Не впізна́вши Рум'я́ного, про́йшов да́лі — до іншо́го ва́гона.

Електри́чка ру́шила. Рум'я́ний о́бережно став о́гляда́тися.

На ви́дному місці́ пала́в вогне́м ста́ранно ви́малюва́ний пла́кат: «ПАСАЖИ́РИ! НЕ ПРОВО́ЗЬТЕ У ПО́ІЗДІ ГО́РЮЧІ РІ́ДИНИ. ЦЕ НЕБЕЗПЕ́ЧНО ДЛЯ́ ЖИТТЯ́!!!» На одній ла́ві зблизька́ Рум'я́ний по́бачив сво́го кварта́ннта — Чоло́віка без певни́х при́кмет, що його́ вчо́ра так ви́гідно підсу́нув для́ житла́ хліве́ць. Чоло́вік без при́кмет сиді́в у ско́рботній по́зі, певно́, невесе́лі ду́ми обсі́ли біда́ху.

— Привіт робітничому класові! — гукнув Пасажир у робочій спецівці.

— Чому ж тільки — робітничому? А нам, службовцям? — трохи ображено запитала дама з портфелем, огрядна, літня, з претензією на елегантність.

— Ну! Для мене всі, хто на роботу їде, — робітничий клас. Чи не так, папашо?

— Аксіома! — відгукнувся старенький пасажир із цапиною борідкою, витягаючи з кишені газету.

Засмаглий спортивний молодик у береті вихопив з кишені блокнот і, пильно оглядаючи Пасажира в спецівці, почав щось запитувати. Екстравагантний, імпульсивний, він аж підвівся, півголосом промовляючи:

— Типовий представник славетного робітничого класу! Мужне, відкрите обличчя, широкі плечі. Електромонтер? Слюсар? Водій цементовоза? Ясно: будівничий нашого світлого майбутнього в робочій спецівці.

Видно, цей молодик, незважаючи на всю свою екстравагантність, надто звик користатися готовими словесними блоками. Не будемо його винуватити, не він один... А так — хлопчина цілком симпатичний.

— Ви звернули увагу на те, як сьогодні наш сліпий дивно йшов? — запитала Дама з портфелем. — Він без увагу низько кланявся. Так низько, ніби хотів, мов видючий, зазирнути під лави.

— А знаєте, це й справді так, — зацікавився молодик у береті. — Я вперше його бачу, але й сам звернув увагу. Сліпі, як правило, завжди ходять з високо піднятою головою. Ніби компенсують каліцтво відчуттям власної гідності.

— І цей завжди так ходив, — запевнила Дама з портфелем.

— То сьогодні він, може, втратив відчуття власної гідності, — зауважив Пасажир з борідкою. — Взагалі-то я його добре знаю, він живе по сусідству зі мною і... кхм... кхм... Та що ж, кожен обирає собі, так би мовити, професію.

Пасажир з борідкою перегорнув газету.

— Цікаво, ось послухайте: в Данії засадили деревами триста кілометрів блукаючих дюн. Закріпили їх. Лише одну залишили спеціально для туристів — нехай собі блукає. Тепер там найдовший в Європі пляж.

— Пардон, що закріпили? — інтелігентним голосом запитав Рум'яний.

— Дюни. Блукаючі.

— Ага, розумію,— сказав Рум'яний, нічого не зрозумівши.— А хто закріпив?

— У Данії, данійці... тобто данайці.— Пасажир з борідкою спантеличено потер лоба.— Даніани... датці... данці...

— Датчани,— нетерпляче поправила Дама з портфелем.

— Так, таїк, датчани,— полегшено зітхнув Пасажир з борідкою.— І що це в мене заскочило...

— Склероз,— осудливо глянула Дама.

— Буває,— сказала Циганочка.— Я сама часто плутаю ім'я нашого коменданта гуртожитку: він — Теофіл, а я його все Теофаном називаю. Сердиться.

— Ага, добре, що ви мені нагадали! — Дама ще по-сұворішала.— Попередьте, Марто, вашого Теофіла, нехай нарешті наведе лад на подвір'ї. Бо я санінспектора пришлю.

— Ой, не треба, не присилайте! Захворіла прибиральниця, а сам комендант ніяк не впорається. Ми у вихідний усе приборемо самі.

— Вони приборуть, не білоручки,— ствердив Пасажир у спецівці.— На роботу, Циганочко, їдеш?

— На роботу, дядьку Степане.

— Ну й молодця! І електричка, гляди, не запізнюється.

— Сьогодні — точно, хвилинка в хвилину. Сама дивуюся. Мабуть, вовк у лісі здох.

— Туди йому, волоцюзі, й дорога. Ну — ще день-другий, і преміальні, вважай, у кишені!

Циганочка сперлась руками на спинку сидіння і втупила пильний погляд у Чоловіка без певних прикмет. А Пасажир у спецівці витяг із штуківини, що висіла йому через плече, антену, набрав номер на вмонтованому збоку телефонному диску і гучно проказав у мікрофон:

— Алло! Максиме! Як мене чуєш? Прийом!

З штуківини обіззався чоловічий голос:

— Чую тебе добре, Степане. Ти звідки говориш?

— З електрички.

— А я з тролейбуса. Обережніше, хлопче, ти мені антену поламаєш. Це я не до тебе, Степане. На роботу не спізнишся, як учора?

— Сьогодні точно за розкладом їдемо,— заспокоїв Пасажир у спецівці.— Поки що.

— Іхав би краще автобусом, надійніше. Коли здамо до п'ятниці дев'ятий поверх, премія наша. Та не суньте, бабусю, свої мідяки у мій транзистор, каса он там. Степане! У цій штурханині... а, чорт! На роботі зустрінемось. Відбій!

— Відбій.— Пасажи́р у спецівці вимкнув транзистора, склав антену.— Година пік, не дуже-то й поговориш.

Молодик у береті підскочив до Пасажи́ра в спецівці.

— Який оригінальний селектор! Японський? А фірма, даруйте, яка?

— Фірма — ординська. Це не селектор, а універсальний транзистор-комбайн. Своя робота!

Пасажи́р у спецівці увімкнув транзистор і, наче хвацький баяніст, пройшовся по шкалі, мов по клавішах баяна. Під оглушливу музику у вагон вдерся хрипкий чоловічий тенор.

— О! Чуєте!

— Арія молодого орангутанга,— стоїчно констатував Пасажи́р з борідкою.— Міжнародний стандарт.

— Міжнародний кошмар! — заткнула собі вуха Дама з портфелем.

— Та годі вам, дядьку Степане, людей полохати,— засміялася Циганочка і сама вимкнула транзистор.— А вам,— вона обернулася до Пасажи́ра з борідкою,— привіт од Івана Івановича. Збирається до вас у гості разом із жінкою.

— З жінкою? — Пасажи́р з борідкою не на жарт злякався.— Мартоню, голубко, скажи їм, що я виїхав.

— А як питають — куди?

— Можеш сказати — вилетів на Марс. Чи придумай щось сама, ти ж розумниця. Стихійне лихо, або що...

— На Марс — дружина Івана Івановича не повірить, стихійного лиха не злякається. Скажу краще — капітальний ремонт квартири.

— Ну от, я ж казав — ти розумниця.

Зупинялася й далі йшла електричка. Заходили нові пасажирки. Кожен із тих, хто бачив ядуче розмальовану теніску Закоханого, на якусь мить кам'янів у стані психічного шоку.

Тим часом Рум'яний, упевнившись, що Міліціонер збився зі сліду й до вагона не повертається, скинув з голови чужу кепку, а з плеча голову сусіда. М'яким котячим рухом потягнувся до Чоловіка без певних прикмет і майже з ніжністю запитав:

— Це ви? Яка приємна зустріч! Надіюсь, звернули увагу, що, крім тапчана, я вніс до вас у... кхм... дачне приміщення майже нову тумбочку з-під телевізора і дзеркало? Сервісі!

— Зараз мені не до тумбочок,— глухо озвався Чоловік без прикмет.— Зараз мені правда людська потрібна.

— Ви — інженер-конструктор? Випробовуєте новий дослідний зразок? — обстрілював Пасажира в спеціві екстравагантний молодик.— Дозвольте інтерв'ю. В якому інституті працюєте?

— Хо, куди вас занесло,— здивувався Пасажир у робочій спеціві.— Та будівельник я, монтажник. Просто люблю такі штучки майструвати,— він поплескав рукою по «комбайну».— У вільний час.

— Ось як? Цікаво! Отже — це ваше, так би мовити, хобі?

— У кожного своє хобі,— втрутився Рум'яний.— Без хобі в наш час не проживеш.

Не спускаючи очей з Чоловіка без певних прикмет, Циганочка ближче підступила до нього.

Проглянувши газету, Пасажир з борідкою розгорнув журнал. Як годиться, почав з останньої сторінки. Там, звичайно, був кросворд.

— Так-так-так... основний продукт харчування — з чотирьох літер?

— Гроші! — прохопився Рум'яний.

— По-перше, гроші не з чотирьох літер, а по-друге, це не продукт харчування.

— А ви спробуйте без грошей купити продуктів і прохарчуватися,— образився Рум'яний.

Зненацька нявкнув кіт.

— Що це? Хто везе kota? — строго озвалася Дама з портфелем.— Жахливо! Я зовсім не зношу транзисторів і котячого нявкання.

— Громадянинне, це не ви, бува, розважаєтесь? — блиснула лукавим оком на Рум'яного Циганочка.

— Я? Нявкаю? Це з вашого боку некомпетенція! Молодик у береті повернувся до Рум'яного. *

— Молодий чоловіче, чому ви такі непосидючі? — невдоволено сказала Дама з портфелем.— На ногу мені наступили.

— Пробачте, будь ласка. Я вивчаю антураж.

— А це вам навіщо?

— Бо я — кінорежисер, — з хлоп'ячою гордістю відказав молодик у береті.

Дама з портфелем, приємно здивована, поправила зачіску.

— О! Тоді — будь ласка! Я ж не знала.

— І це, безперечно, буде ваш найперший фільм? — хитрувато спитав Пасажир з борідкою.

— Так, найперший, — признався Кінорежисер. — Дія мого фільму розвиватиметься в основному в електричці. Та справа не в місці. Розумієте — це буде суцільний плін життя! Шалений темп, спресований до щільності металу час! — Кінорежисер усе дужче захоплювався, зажестикуювався. — Без гриму, без награшу, мазками! Давно пора зазирнути софітами у найглибші, найпотамемніші нетрі людської душі. Показати Людину під прямим кутом! У розрізі!

— А ви, юначе, добре знаєте геометрію з анатомією? — добродушно посміюючись, запитав Пасажир з борідкою. — Проте, боюсь, і цього замало.

— Яка проза! — знищила поглядом старого Дама з портфелем. — Вам, викладачеві математики, цього не зрозуміти. У мистецтві це зветься — неореалізм.

— Невже? — «здивувався» Пасажир з борідкою. — А я гадав, що неореалізм застарів.

— Давно застарів! Пройдений етап! — вигукнув Кінорежисер. — Свій фільм я робитиму всупереч!

— Всупереч чому? — поцікавилась Циганочка.

— Всьому! — Задержувато відказав Кінорежисер. — Всьому і всім!

— Пробачте старому, а скільки вам років?

— Ну... ще не дуже багато. Але...

— Що ж, заздрю вам. І знаєте що? Неодмінно робіть свій фільм, і неодмінно — всупереч! Може, це й буде... — Пасажир із борідкою весело блиснув лисиною. — Словом — бажаю!

Голосно нявкнув кіт. Дама з обуренням втупилася в Рум'яного.

— Ви знову?

— Що знову? Що знову? Я вас попрошу!

— Слухайте, ви справді так майстерно нявкаєте? — щиро зацікавився Кінорежисер.

— Скажіть спасибі, що нявкає, а не гавкає, — зітхнув Чоловік без певних прикмет. — У деяких совісті стане...

— Даруйте, хто гавкає? — запитав Пасажир з борідкою.

— Деякі, — сказала Циганочка. — Іноді трапляється.

— Що — трапляється?

— Всяке. Кажуть, недавно електричка перекинулась. Саме на цьому перегоні.

— А чому дивувати? — загорьовано мовив Чоловік без прикмет. — Люди не дбають про справу, от і аварія.

— Щось я не чув про аварію, — відмахнувся журналом Пасажир із борідкою.

— Як не чули? Його ж уже зловили! — кинула Циганочка.

— Кого? — насторожилася Дама з портфелем.

— Машиніста, що вжарив аварію.

— Тікав? — сплеснула Дама в долоні.

— Вечеряв. Його улюблена жінка зварила йому улюблені вареники з полуницями.

Пасажир у робочій спецівці підморгнув Циганочці й соковито зареготав. Кінорежисер зачаровано дивився на неї.

— А ви весела дівчина. Весела і вродлива. До того ж ви явно фотогенічна. Ніколи не знімалися в кіно?

— Як це — не знімалася? Ви що, мене не впізнаєте?

— Н-ні... — розгубився Кінорежисер. — А в яких фільмах?

— Пригадайте, якщо ви справді кінорежисер.

Кінорежисер напружено наморщив лоба, замислився.

— Стривайте, ви знімалися... Ні, не те... Хіба що... Ні, не пригадую.

— Вона жартує, — несхвально сказала Дама з портфелем. — Марто, навіть ви морочите людині голову? Ви ж не маленька!

— Вікно! — пролунав, придушуючи всі інші звуки, безапеляційний начальницький голос. Той голос походив від монументального пасажира, що сам-один посів усю лаву. — Вікно! — голос зматеріалізувався, мов гранітний постамент.

— Що? — запитав Моргун. Він стояв поруч із Монументальним, притискаючи до грудей свою сіру папку. Монументальний ледь ворухнув рукою в напрямі вікна. Очевидно, цей жест означав — «зачинити!»

Моргун придивився. Ага, атаксія мімічної сфери. Синдром лобових ділянок? Маніакальний стан? І лагідним голосом відповів:

— Зараз зачиню, не хвилюйтесь. Головне — спокій.

Вікно зачиняти Моргун не став, проте зробив вигляд, що зачиняє. А сам все уважніше придивлявся до Монументального.

Кінорежисер теж із професійним інтересом оглянувся на Монументального і рвучко вихопив свій блокнот. «Статура! Жест! Інтонація! Шедевр! Класичний типаж отакого собі зарозумілого начальничка. А працює, мабуть, продавцем м'яса в гастрономі».

— Ви вчора ходили увечері на дачу до Гаврилея? — інтимно воркотів Рум'яний до Чоловіка без певних прикмет. — Він вас не прийняв?

Чоловік без прикмет помовчав і тремтячими пальцями застібнув піджак на всі гудзики.

— Очі у вас котячі, в темряві бачите...

— Абсолютно випадково! Абсолютно! То як — прийняв?

— Не прийняв, — поринув у печаль Чоловік без прикмет. — Оце ж їду до Києва на прийом.

— Скаржитися? — запитала Марта-Циганочка. Вона весь час не зводила очей з цього сумного чоловіка. Той тільки рукою махнув.

— Хіба ж то я їду, дитино моя? Горе мое їде. Адже рідний син із дому вигнав. Рідний син!

У Кінорежисера загорілися очі.

— Рідний син? Вигнав? — він шпарко застрочив у своєму блокноті. Еге, він знав напевне, що саме тут, серед робочого люду, знайде найглибші прояви людських почуттів! Він оглядав під різними ракурсами Чоловіка без прикмет. Трагедія носить буденне обличчя, але від того не стає меншою. Так, звичайнісіньке обличчя, пересічний типаж, жодної яскравої прикмети — і... Авторучка швидко-швидко дріботіла сторінками блокнота, полишаючи по собі криваво-чорнильний слід: «Король Лір! Сучасний Король Лір!»

Циганочка стемніла. Вона, певне, хотіла сказати якесь слово осуду на сина чи співчуття до батька, але меткий Кінорежисер, відтіснивши її плечем, жадібно озирів свою знахідку.

Марта мовчки вийшла у тамбур. Інші пасажири, що не чули цієї розмови, почали позіхати.

— Ще майже півгодини їхати. Може, у дурня зганяємо? — запропонував Пасажир у спецівці.

Він натиснув кнопку на своєму саморобному універсальному комбайні-транзисторі, і звідти, мов із скриньки фокусника, вискочила досить-таки засмальцьована колода карт.— Ну? Є охочі? Два на два, з погонами.

— Це ви нам пропонуєте? — скипіла Дама з портфелем.— Неможливо! Щоранку ви глушите нас своїм дикунським транзистором або ріжетеся в карти.

— То й що? На роботі я — будь здоров! — вколюю по дві норми, з Дошки пошани не злажу, а що робити в електричці?

— Я б порадила вам тихо займатися самовихованням.

— Самовиховання плюс робочий день,— іронічно примружився з-за свого журналу Пасажир із борідкою.— До того ж — робочий у прямому розумінні. Чи не забагато?

Дама з портфелем наїжачилася і стала агресивною.

— Вже кому-кому, а вам, педагогові з сорокарічним стажем, слід було б знати, що самовихованням треба займатися все життя. Звісно, такий скептик, такий прожектер, як ви...

— Чому — прожектер?

— Гадаєте, в наросвіті про вас нічого не знають? Усе знають! Навіть і те, що ви схвалюєте принцип навчання іноземних мов уві сні!

— А що? — задерикуватو під'юдив Даму крамольний педагог.— Це було б прекрасно! Учні сплять собі любісінько, і уві сні...

— Отож-бо і є! Уві сні! А що їм може наснитися? І як нам, інспекторам, накажете контролювати такий педагогічний процес?

— О, вихід простий: інспекторів звільнити. Нехай ідуть до Степана в бригаду працювати.

— Звільнити? — очі Дами спалахнули зеленими іскрами.— Ні, це вже вам пора виходити на пенсію. Рекомендую офіційно, як штатний інспектор облвно.

— Мені — на пенсію? — розгнівався Пасажир із борідкою.— В той день, коли ви мене, шановна інспектрисо, випхнете на пенсію, я з нудьги повішуся. Так, так, спеціально під вашим вікном! А мої учні? Та вони, шановна, влаштують особисто вам демонстрацію протесту.

— Як же ви себе переоцінюєте!

— Переоцінюю? А от спробуйте, побачите самі!

Голосно, ніби протестуючи проти Даминих акцій, нявконув кіт.

— Хто нявкає? — вибухнула Дама.— Хто там хуліганить?

— То в дурня ніхто не хоче грати? Що ж, піду в інший вагон.

— Стоп! — загородив дорогу Пасажиrowі в спецівці Кінорежисер.— А чому б і справді не зіграти? Мені саме треба засвоїти деякі терміни й жести. В електричках, по-моєму, завжди грають у дурня. Запрошую вас своїм візаві,— галантно вклонився Дамі.

— Карти? Непедагогічно.

Пасажир із борідкою відіклав свій журнал і сказав, ніби між іншим:

— Сам великий педагог Макаренко грав у підкидного дурня зі своїми вихованцями — і нічого. Я особисто — приєднуюсь.

— А ви маєте точні відомості, що сам Макаренко...— завагалася Дама.

— З першоджерел!

— Ну тоді... ви мене можете трошечки почекати?

— Звичайно,— погодився Кінорежисер, саме втілення люб'язності.

— Але майте на увазі — тільки з поваги до Макаренка!

Вона швидко підвелася й вийшла в тамбур. Там стояв Закоханий і реготалася Циганочка.

— Господи, що ти із себе зробив?! На кого ти схожий? Гібрид мавпи з папугою. Зараз же Соснівка, як же ти їй покажешся отаким блазнем? Та найостанніший стиляга і то не нацупить на себе таку погань. Коли ти хочеш неодмінно стати схожим... на кого ти хочеш бути схожим?

— На того... битника, чи як його,— присоромлено шепнув Закоханий.

— Битники вже не в моді, дурнику.

— Ну ті... хіппі...

— То відрости собі патли, роззуйся, порви штани й намалюй на щоці квітку. А це тебе той рум'яний шахрай обкрутив?

— Він запевнив, що кожна дівчина зупиниться і гляне,— жалібно виправдовувався Закоханий.

— О, будь певец, гляне, та ще й як! Остовпіє. Ану скидай негайно цю погань!

Дама з портфелем кашлянула, та на неї не звернули уваги.

— Та я ж сьогодні навіть без майки... Спекота ж... Як же я...

— Скидай, скидай! Гірше не буде.

Закоханий покійно стягнув із себе куплену в Рум'яного теніску. Дама з портфелем не витримала.

— Молодий чоловіче, тут вам не пляж! Яка розпуста! Де вас навчали? Хто ваші педагоги?

Закоханий остаточно розгубився. Циганочка покритила теніску, переконалась, що на спині майже нічого не наляпано.

— Ось що: зодягни її задом наперед. Я тебе зі спини прикриватиму.

Хлопець похапцем виконав Мартину пораду і, під строгим поглядом Дами, потюпав у вагон. Циганочка — за ним, прикриваючи спину.

До тамбура зайшов Сліпий, недбало зіперся об стіну й запалив цигарку «Қазбек». Не зважаючи на Сліпого, Дама поправила певні деталі свого туалету, потім дістала з портфеля пляшечку-чвертку з красномовною етикеткою — «Столична». Ще дістала чарочку, бутерброд із шинкою. Налила, випила і з апетитом заходилася уминати бутерброд.

— Ви п'єте? — заздрісно крeкнув Сліпий.

— Та ви ж не бачите! — здивувалася Дама.

— То чую — булькало. Мені б хоч грамів із п'ятдесят, — додав улесливо.

— Це не кожному корисно, — повчально сказала Дама. — Мені лікар прописав...

— Мені теж! — запевнив Сліпий. — Особливо перед їжею.

— Звичайно, тільки перед їжею. Але з однієї чарочки негігієнічно.

— Нашо з однієї? У мене своя стопка є, про всяк случай. — Сліпий спритно намацав у кишені гранчасту чарку й підставив. Дама налила. — Ну, будьмо!

Він пожадливо вихилив і зігнувся нараз удвоє, немов складаний ніжик.

— Що... це... таке?

— Шлунковий сік, — відказала Дама, делікатно дожовуючи свій бутерброд.

Сліпий рвонув до вагона. Він ішов вагоном. Він не просив. Він мовчав з таким страдницьким виглядом, що

з усіх боків у його кишені, передзвонюючи, посипалися з рук зворушених пасажирів металеві монети.

«СТАНЦІЯ СОСНІВКА!» — урочисто, радісно окри- леним голосом просурмило з динаміків. Закоханий ніко- ли не чув чарівнішого голосу.

Розділ третій

ЕЛЕКТРИЧКА ПРЯМУЄ ДАЛІ!

Аж ось і вона — довгождана станція Соснівка! У Закоханого скажено закалатало серце, бо разом з ін- шими пасажирами, котрих він, власне, не бачив, до ва- гона легким кроком убігла дівчина. Вона була найврод- ливіша серед вродливих, інакше й не могло бути, навіщо тоді й кохання! Кохану бачиш найкращою, найприваб- ливішою, пайніжнішою в світі. Закоханому перехіпило віддих, а його обличчя... Втім, облишмо його обличчя, обличчя закоханих ніколи не сяяло мудрістю, а наш За- коханий не виняток. Зате він весь сяяв радістю, такою щирою, що Дівчина на мить примружила очі, проте, не спиняючись, пішла по вагону. Закоханий подався слі- дом; за ним, прикриваючи плямисту спину, — лукавоока Циганочка. Електричка свиснула і рушила далі.

— Двері! — вивергнулося з уст Монументального. Очі його були незворушно-байдужі, начальницька змор- шка поміж брів урізалась, здавалося, навіки, зате вся статура аж вимагала: витешіть мене з дорогого лабра- дору, на менше моєї згоди немає.

Двері самі собою стулилися. Дівчина озирнулася, краєчком ока глянула на Закоханого, а може, й не гля- нула, а може, й не на нього, й дзвінко оповістила:

— Товариші пасажирі! Союздрук пропонує вам сьо- годнішню пресу! Ви можете купити вчорашній «Вечір- ній Київ», «Правду», «Известия», «Радянську жінку», «Радянську Україну», «Крокодил», «Перець», «Ма- лятко»...

Вона розкрила сумку.

— Класна дівчина! — шепнула Циганочка. — Ну, те- лятко, сміливіше! Підійди, зазирни їй у вічі. Купи яку- небудь газетку чи журнал. І скажи хоч два слова.

Закоханий хотів було ступнути, та ноги йому стали ніби ватяні — не послухалися. В горлі пересохло.

— Я боюся...

— Тоді я сама за тебе освідчуся,— розсердилася Циганочка.— Горе ти моє! Від самої весни мучуся з тобою. Набридло.

— Ні, ні, не треба. Я ще спробую,— благально прошелестів Закоханий.

— «Радянську Україну», будь ласка,— простяг руку Пасажир із борідкою.— Спасибі.

Дама вже повернулася на своє місце, і Пасажир у спецівці спритно роздав карти.

— Кому ще? — запитала Дівчина, та картярі вже відключилися й поринули у гру. Один пасажир купив «Перець», другий — «Крокодил».

Дівчина підійшла до Моргуна, який у задумі стояв біля лави, що її посів сам-один Монументальний.

— А вас, товаришу, не цікавлять сьогоднішні новини?

Моргун збентежено кліпнув і попросив «Медичну газету».

— Немає,— з жалем сказала Дівчина.— Може, «Тваринництво» візьмете?

Вона так мило всміхалася, що Моргун не наважився опинатися і взяв «Тваринництво».

— А «Правду» теж? Нате, будь ласка. А в цьому журналі є цікавий роман, такий сучасний, з підтекстом. Я вже прочитала.

— І підтекст? — підморгнула Циганочка.

— Підтексту не встигла,— засміялася Дівчина; так засміялася, що Закоханому здалося, ніби у вагон сипнули пригорщу сонячного намиста. Моргун не зміг одмовити і взяв «Правду», «Радянську жінку», ще якісь журнали, навіть «Малютко». Дівчина мило посміхнулася і поставила на край лави сумку.

— Знаєте що, вибирайте самі, бо я незабаром виходжу.

Її усмішка була непереборна. Моргун покірно набрав цілий оберемок газет і журналів. Він навіть не помітив, як ненароком його сіра папка з дисертацією перейшла до союздруківської сумки. Розрахувався, і Дівчина, подякувавши, пішла далі вагоном не озираячись. За нею, мов прив'язаний, потюпав Закоханий.

У Циганочки ввірвався терпець. Вона сердито стукнула кулачком у плямисту спину Закоханого, покинула його й підійшла поближче до Чоловіка без певних прикмет.

— Безумовно, Макаренко — авторитет;— ляснула картою Дама з портфелем.— Але коли в об'ївно дізнаються, що я в поїзді граю в карти...

— Куди ж бо ви королем? Що ви робите? — ойкнув Кінорежисер.

— Карті — місце! — прикрив^а долонею короля Пасажир у спецівці.

— Майте на увазі, юначе, ваша партнерша відрізняє даму від короля тільки згідно підпису й печатки. Звикли ж грати тільки педагогічними термінами,— підсумував Пасажир із борідкою. До нього, нявкнувши, приєднався й кіт. Але Дама була в азарті й відповіла зневажливо:

— Ваші в'їдливі репліки мене не обходять. Все одно, як оте котяче нявчання. Що? Дев'ятка? Підкину! Валет? Теж підкину!

— Периферія,— зневажливо скривився Рум'яний.— За кордоном в електричках грають у гольф або крикет.

— Повертайтеся додому,— впівголоса сказала Циганочка Чоловікові без певних прикмет.— Раджу від щирого серця.

— Нема куди повертатись,— з гіркотою озвався Чоловік без прикмет.— Немає, дитино, у мене тепер дому, немає.

Кінорежисер на мить одірвався від карт і глянув на Чоловіка без певних прикмет.

— Король Лір!..

— Чому — король Лір? По-моєму — король пік,— кинув карту Пасажир із борідкою.

— До Гаврилея їдете? Вгадала? — допитувалася Циганочка.

— А до кого ж іще? — Чоловік без прикмет зітхнув і похнюпився.

— Послухайте, де знову взявся трефовий валет? — здивувався Пасажир із борідкою.

— Цим валетом уже ходжено. Махлюють! — Пасажир у спецівці сердито стукнув кулаком по транзистору, на якому розкидано карти. Відтіль вигулькнула антена, задзеленчав дзвінок. За дзвінком залящав замашний жіночий голос:

— Це ти, Степане? Знову щось забув? Прийом!

— Махлюють, кажу,— зопалу бовкнув Пасажир у спецівці й відразу ж отямився.— Чш-ш-ш... жінка на лінії! Кхм... Катерино! Зроби мені на вечерю дерунів із салом. Відбій! — вимкнув транзистор.

— Хто махлює? — образилася Дама.— Облиште свої інсинуації! Ваш хід.

— Тренуваннячка нема, засипався,— муркнув Кінорежисер і голосно заволав: — Стежте за картами, це вони махлюють!

До вагона тихо зайшов Сліпий і зупинився за спиною Дами з портфелем. Придивився до карт і шепнув їй на вухо:

— Крийте десяткою.

— Гадаєте, десяткою? — так само конфіденційно відшепнулася Дама, не беручи до уваги, що то їй радить *сліпий*.

— Конешно! Тільки десяткою!

— Ось вам! — Дама розмахнулася й ляснула картою. Кінорежисер у розпачі схопився за голову.

— З погончиками вас! — зареготав Пасажир у спецівці й поклав на розлогі Дамині плечі дві шістки.

— З генеральськими,— докинув Пасажир із борідкою.

Сліпий, мстиво посміхаючись, подався з вагона.

— Тепер я повністю збагнув тонку психологію інспектора облвно,— голосом, повним отрути, відкоментував Кінорежисер.— Ну хто ж так б'є? Що за жіноча логіка?

— Що таке? — закипіла Дама.— Жіноча логіка? Це ваші божевільні фільми без жодної логіки. Теж мені Фелліні знайшовся!

Зараз вони були ладні побитися, мов першокласники. У Пасажира з борідкою грізно заблищала лисина, а Пасажир у спецівці прибрав транзистор, щоб не заважати з'ясовувати взаємини. До них поспішив лікар Моргун із своїм оберемком журналів.

— Тихше, тихше, ну чого так нервуватися? Від хвилювання ж виділяється у кров багато адреналіну, а це шкідливо. Спокійніше, прошу вас.

— Ой, пробачте, товаришу Моргун, я вас не впізнала,— схаменулася Дама.— Треба справді зайти до вас на прийом, бо нерви...

Чоловік без певних прикмет тужливо зітхнув.

— Зайти до лікаря на прийом — то не штука. Пропишуть вам ліки. А мені хто ліки пропише?

Його трагічний голос пройняв навіть непроникливих зараз до зовнішніх подразників картярів. Всі пасажири повернулися до Чоловіка без певних прикмет. Кінорежи-

сер підхопився і, немов власний вистражданий витвір, відрекомендував:

— Ось. Трагедія, вічна, як життя. Рідний син з дому вигнав!

Ці слова прозвучали лунко, мов постріл, у напруженій тиші вагона.

— Жахливо! У мене немає дітей, але я... Жахливо! — щиро захвилювалася Дама з портфелем. — Рідний син! І де ж ви тепер живете?

— Можу офіційно засвідчити, що цей громадянин живе у хлівці. Разом із козою, — вмить зорієнтувався Рум'яний.

— У хлівці? З козою? Який кошмар! — Дама бурхливо підвелася. — Треба домагатися правди! У наш прекрасний час!.. Наша громадськість!..

— А кому яке діло до чужого горя? — затулив долонями обличчя Чоловік без певних прикмет. — Чуже не болить...

— Це ви даремно, товаришу, — захвилювався й Пасажир із борідкою. — Чому ж — нема діла? Та я перший вам допоможу!

— Чи ми не люди? — підтримав і собі Пасажир у робочій спецівці. — Не журіться, допоможемо!

Кінорежисёр не встигав записувати. Зараз йому не було часу добирати вирази й образи, він фіксував всотаними з підручників, лекцій, радіо та преси суцільнометалевими словесними симбіонтами:

— Свідомі представники громадськості ніколи не залишать у біді... Сюжет! Тема гідна Достоевського: гірка кривда, скривавлена душа людини. Такі рани не гояться...

Кілька секунд у вагоні тривала гнітюча тиша. Якась бабуся схлипнула.

Голосно нявкнув котяра. Дама з портфелем розгнівано озирнулася.

— Обурливо! У таку трагічну хвилину, збожеволіти можна! А ви... Негайно припиніть неподобство! Треба ж совість мати!

— І все-таки мені здається, що розважається отой громадянин, — невинним голосом кинула Циганочка.

— Я? Нявкаю? Персоніфікація! — нервово сіпнувся Рум'яний.

— Справді, нявкнуло з вашого боку, — відзначив Па-

сажир із борідкою.— Ваш сусіда спить, отже нявки не може. За законами логіки...

— Я прошу не погрожувати! Я теж знаю закони!

— Газету! — монументально вирік Монументальний. Моргун глянув на нього не як пасажир на пасажир, а як лікар на хворого.

— Гм... так-так, діагноз сумнівів не викликає: напружений шизоїдний стан, загроза каталепсії...— І професійно примирливим тоном почав умовляти:— Головне, не хвилюйтесь, намагайтесь позбутися неприємних думок. Ось вам газетка, подивіться малюночки, тобто фотографії...— він подав газету Монументальному.— Без сумніву, маніакально-депресивний стан,— пробурмотів.— Паранойя. Нещасний.

Але не один Моргун професійно цікавився Монументальним. Кінорежисер був від нього в захопленні. Ще б пак! Типажі, суцільні яскраві типажі навколо! Яка ж бо щаслива думка привела його в електричку. Типажі так і пруть, косяками. Ні, Монументального він просто не має права втрачати!

— Хочете підробити? — звабливо схилився він над Монументальним.— Пропоную зніматися у моєму фільмі.

Монументальний, величаво заглиблений в читання газети, не відповів. Це ще дужче заохотило Кінорежисера.

— Здорово у вас виходить! Слухайте, мені потрібна саме така колоритна фігура. Ви ж ідеальний типаж на роль зарозумілого начальника-дуба. Погоджуйтесь! І гриму не треба, і вчити роль не треба, гратимете без слів. Заплатимо добре. Погоджуйтесь!

Атака Кінорежисера не дала наслідків: Монументальний просто чхав на нього. З досадою стенивши плечима, Кінорежисер одійшов.

— А чи не можете ви розповісти — як саме скривдили вас? — запитала Циганочка в Чоловіка без певних прикмет.— Розкажіть про все чисто.

— Дитино моя, ти ще надто молода, щоб збагнути біль розбитого батьківського серця.

У Дами з портфелем почервоніли очі і став набрякати ніс: вона щиро співчувала нещасному.

— Чому ж,— втрутився Пасажир із борідкою.— Наша Циганочка сирота, змалку зазнала почім ківш лиха. Вона зрозуміє й чужу біду.

— А я, по-вашому, не зрозумію? — ревниво озвалася Дама.— Розкажіть, просимо вас.

— Мені приховувати нічого,— перемагаючи тремтіння у голосі, мовив Чоловік без певних прикмет.— Життя своє прожив чесно, ніколи не порушив жодного закону. І тепер, під старість, залишився один, без сім'ї, без при- тулку...

— Конкретний факт! — підтакнув Рум'яний.— У хлівці громадянин живе. Добре, хоч хлівець порядні лю- ди дали, а то ночував би на вулиці, мов той люмпен.

— Чш! — строго шикнула Дама.— Не заважайте.

— Я викохав сина. Від рота шматок відривав, дав йому неповну вищу освіту, знайшов наречену — хорошу чесну дівчину, дочку поважного чоловіка... Він брався навіть організувати комсомольське весілля на громад- ських засадах.

— Син? — запитав Кінорежисер.

— Поважний чоловік. А він знайшов якусь шахрай- ку...

— Поважний чоловік? — Кінорежисер домагався точності.

— Син. Ну, хай би вже погуляв, діло молоде, з ким не буває, але ж він розписався з нею! Покрив ганьбою весь наш рід!

— А може, те дівча не гірше від тієї дочки поважно- го чоловіка? — сказав Пасажир у робочій спецівці.— Ви хоч бачили її?

— Не бачив і бачити не хочу, бо честь ціную понад усе.— Чоловік без прикмет навіть випростався, видно, її справді честь цінував понад усе.— У людини мусить бути незаплямоване ім'я!

— А в неї — заплямоване?

— У неї... вона... Мила дівчино, я навіть при вас не смію те слово вимовити.

Нахабно нявкнув котяра. Дама з портфелем підско- чила й вхопилася за серце.

— Ви знову? — гримнула на Рум'яного.— Це вже зпущання! Це переходить усякі межі! Де ваша совість?

— Як?! — схопився й собі з місця Рум'яний.— Я не дозволю себе ображати, я людина інтелігентна! А ви, хоч і дама, та з вашого боку це терористика!

— Стривайте, стривайте! — підняв руку Кінорежи- сер.— У вас це прекрасно виходить. Натурально. Та- лант! Ану, нявкніть ще раз, коли вам не важко.

— Не нявкав я! Не нявкав! У мене й голос інший!

— А який? Ну-бо — пробу!

— Ось який! — Рум'яний верескнув брудним гугнявим нявом.

— Справді, це не ви, — розчаровано погодився Кінорежисер. — Той нявкав значно приємніше.

Ніби стверджуючи слова Кінорежисера, кіт знову нявкнув. Стрибком леопарда спортивний Кінорежисер сягнув лави, на якій сидів Рум'яний та його сонний сусід, і витяг із-під лави мішок.

— Еврика! Ось де він! Живий. Ворушиться. — Кінорежисер почав розв'язувати мішок, але прокинувся пасажир, що спав біля Рум'яного.

— Віддай kota!

Він забрав мішок із котом і, захистивши його своїм тілом, знову задрімав на лаві.

— Товаришу, навіщо ви возите kota в мішку? — строго запитала Дама.

— Та він же його щоранку возить, — засміявся Пасажир у спеціві.

— Але нащо? Який у цьому сенс? — хвилювалася Дама.

— Треба, — сонним голосом відказав Пасажир з котом у мішку й знову заснув.

— Ні, не кажіть, у цьому щось є, — задумався Кінорежисер. — Кіт у мішку. Не типово? Не типово. Звучить? Звучить! Правда, в моєму фільмі kota немає, але я ще подумаю... — І почав гарячково записувати щось у блокнот. — Над котом я ще подумаю! Втім, боюся — kota вирижуть.

Чоловік без певних прикмет голосно зітхнув, притягнув до себе увагу.

— І тоді вона підмовила сина, а син вигнав мене на вулицю... — голос йому урвався з горя.

— Отак — узяв та й вигнав? — звела гарні брови Циганочка.

— Еге ж, — схлипнув Чоловік без прикмет. — Батька. На вулицю. Оце порадили добрі люди до товариша Гаврилея податися. Він відає моральним розкладом, головний спеціаліст по розпаду сім'ї. І взагалі — начальство.

Циганочка примружила довгі пухнасті вії.

— Нащо ж вам їхати, он же воно сидить.

— Хто — воно? — здивовано блимнув Чоловік без прикмет.

— Воно. Начальство.— Циганочка кивнула на Монументального.

— Гаврилей? — вражено видихнув Чоловік без прикмет.

— Гаврилей? — здивувалася Дама з портфелем.

— Гаврилей? — недовіжливо повторив Пасажи́р із борідкою.

— Гаврилей! — радісно вихопилося у Кінорежисера.— Отже, моя інтуїція не підкачала.

Пасажи́ри дружно обернулися до Монументального. Він же так само велично читав газету, не звертаючи ні на кого уваги. Враз Кінорежисер схопився за голову.

— А я ж йому пропонував зіграти у фільмі самого себе! Скандал!

— Не хвилюйтеся, юначе, наша Циганочка веселого роду — любить пожартувати,— заспокоїв Пасажи́р із борідкою.— Ну подумайте самі — хіба ж Гаврилей поїде з нами в електричці на роботу? Може, хто інший і поїхав би, тільки не він.

— Безумовно, не поїде,— категорично заявила Дама з портфелем.— У товариша Гаври́лея — персональна «Волга». Це не він.

— Справді. Псевдогаври́лей,— уточнив Кінорежисер.

Моргуна занепокоїла така неприхована зацікавленість пасажи́рів бідолахою. Він одійшов від свого підопічного і стиха сказав:

— Товариші, дуже прошу вас, будьте делікатніші. Це тяжко хвора людина. Шизоїдний стан. Свідомість хворого потьмарена... Параноїк.

— Боже мій! — сплеснула Дама руками.— Що з ним?

— Справи його дуже погані, можливо, навіть безнадійні.

Циганочка чомусь засміялася. Певне, це дівча було ще занадто молоде й легковажне, як же інакше зрозуміти цей недоречний сміх?

— Нещасний...— Дама з портфелем боязко поглянула на Монументального.— А... небезпеки немає? Він не кине́ться на нас?

— Поки безпосередньої небезпеки не вбачаю. Головне — не тривожте його, а в Києві я вже сам про нього подбаю. Не дивіться на нього, а я наглядатиму.

Електричка зупинялася і знову рушала. Одні пасажи́ри виходили, інші заходили. Вже незабаром і Київ. Але тут несподівано повернувся до вагона знайомий уже

нам Міліціонер. Помітивши його, Рум'яний не встиг замаскуватися. Він вихопив з-під лави свій саквояж і чкурнув із вагона в інший. Міліціонер вихопив свисток, засторчав і кинувся навздогін.

— У квача хлопці граються,— глузливо кинув Пасажир у спецівці.— Ну, скоро доїдемо. Зганяємо ще раз на прощання?

— А, все одно, здавайте,— відказала Дама з портфелем тоном жінки, якій уже нічого втрачати.— Тільки, молодий чоловіче, прошу без творчих трюків.

— А ви слідкуйте за картами, це ж вам не об'лявно,— дав здачі Кінорежисер.

Незважаючи на застереження Моргуна, Чоловік без певних прикмет не зводив очей з Монументального. Гаврилей чи не Гаврилей?

Учора ввечері, на дачі в Ордині, він його добре роздивився через розчинене вікно перед тим, як постукати. Що схожий, то схожий... Гаврилей чи не Гаврилей? Якщо Гаврилей, то... А якщо не Гаврилей?

— Даруйте,— м'яко поклав руку на плече Чоловіка без прикмет Моргун.— Я досить досвідчений психіатр, зайвих слів мені не треба — орієнтуюся на основі симптомів. Надзвичайно радий, що зустрів вас. Розумієте — ви поки єдиний приклад, на який я можу послатися в моїй дисертації. У вас велике горе, але ви ідеально придушили в собі емоції горя, емоції страждання. Скажіть, яким чином вам пощастило досягнути такого ефекту?

— Я вас не розумію,— зів'яв Чоловік без прикмет.— І нікого я не придушував. Ви мене переплутали з кимось іншим.

— Не треба. Я лікар і стверджую: ви не страждаєте. У вас немає емоцій страждання. От зараз ви зовсім не думали про своє горе, вас дуже цікавить щось інше. Пригнічена болем людина не може... Для мене — ви цінна знахідка! Дозвольте: ваше прізвище, вік, адреса?

— Яка там адреса... Бездомний бідак. А прізвище... нащо воно вам? Скажіть краще прізвище отого пасажира, коли ви такий угадько. То Гаврилей чи не Гаврилей? Ви ж біля нього жили.

— Не знаю, не знаю, можливо, й Гаврилей,— неуважно відповів Моргун.— Прізвище його мене не цікавить, а психіка зрозуміла. Зараз мене цікавите ви.

— Ото напасть, мало мені свого лиха! Одійдіть, не печіть мою душу.

Моргун одійшов. Він був людина коректна.

Та Чоловікові без прикмет конче потрібно було знати: Гаврилей чи не Гаврилей монументально посів усю лаву? Цей психуватий лікар сказав — «можливо». Повагавшись-повагавшись, таки несміливо підвівся й обережно приступив до Монументального.

— Простіть, бога ради, але скажіть, коли ласка: ви товариш Гаврилей чи не товариш Гаврилей?

Картярі припинили гру. Всі пасажири прикипіли поглядами до Монументального.

Тиша. Тільки постукують на стиках колеса.

— Я товариш Гаврилей,— вагомо відповів Монументальний.

Вагоном шелеснуло, ніби вітром повіяло в сухім очереті.

— Яке щастя! — засяяв Чоловік без прикмет.— Ви дозволите...

— До секретаря.

Чоловік без прикмет навшпиньках повернувся на своє місце.

— Ну? — глянула на нього Дама.— Як це зрозуміти?

— То справді таки вони, товариш Гаврилей. Але слухати не схотіли. До секретаря, кажуть.

— Звичайно, до секретаря! Хто ж турбує людину поза роботою? Ах, боже мій, сам Гаврилей тут, а ми в карти... Жахливо!

І Дама кинула свої карти, ніби то було шестеро скорпіонів.

— Невже Гаврилей? — розвів руками Пасажир із борідкою.— Ну... ніч-чо-гісінько не розумію!

— А що з того — Гаврилей чи не Гаврилей? — мугикнув Пасажир у спецівці.— Чого ви кинули карти? Ваш же хід!

— Але ж сам Гаврилей! — з притиском прошепотіла Дама.

— Ну то й що?

— Як — що? Сам Гаврилей! Така людина! Це ж державний розум! — Дама говорила голосно, явно розраховуючи, що Гаврилей її почує.— А який демократ! З нами, в електричці! Це ж треба цінувати!

— Ну-у, понесло... — Пасажир із борідкою насмішкувато глянув на Даму і з жалем кинув карти.— Що ж, бачу, наша партія розвалилася. Досадно, в мене чотири козиря.

Він розгорнув газету, проглянув її і раптом скрикнув:

— Слухайте! Це справді Гаврилей. Був!

— Тобто — як «був»? — роздратовано запитала Дама. Вона ніяк не могла заспокоїтися. Гаврилей же міг бачити, що вона в поїзді грає в карти. Що тепер буде з її реноме?

— Фініта ля комедія: зняли з роботи, аж виляски пішли. Ну й роздраконили! Не хотів би я бути на його місці.

Дама рвонула газету з рук Пасажира з борідкою.

— Але чому він так тримається? — здивовано запитав Кінорежисер.

— Інерція, юначе, інерція. Фізику проходили?

І знову всі пасажери обернулися до тієї лави, яку займав Монументальний. Та Монументального вже не було. Немов корова язиком злизала. Натомість — пусте місце, лише скраечку, занурений у свої думки, сиротливо сидів Моргун.

— Зняли! Нарешті! — розкріпаченим голосом вигукнула Дама з портфелем.

— Гм... Щось ви раніше не казали «нарешті», — під'їв Даму Пасажир із борідкою. — Навпаки — державний розум.

— Бо в мене не було приводу сказати — «нарешті»!

— Ех, який типаж пропав! — жалібно зітхнув Кінорежисер.

— Жалкуєте, юначе, що бюрократа з роботи потурили?

— Нарешті! — докинула Дама.

— Таж він мені потрібен живцем, а не препарований!

— Все одно — вирізали б, — заспокоїв Пасажир із борідкою. — Разом із котом.

— Дзуськи! За ката я битимусь!

— А ви, товаришу, — звернулася Дама до Чоловіка без прикмет. — Чи варто їхати тепер, коли.. нарешті?

— То що ж робити? — заволав крізь сльози Чоловік без прикмет. — Подумати тільки, якась там хвойда, зміюка чорна, мене з власного дому вижила! Серце кров'ю обливається, що зараз ця повія...

Зненацька Циганочка розмахнулася й уліпила Чоловікові без певних прикмет дзвінкого ляпаса.

Всі розгубилися. Це було справді щось неймовірне.

Розділ четвертий

МОРГУН ЗУПИНЯЄ ЧАС

Пасажир із борідкою отямився перший.

— Марто, дитино моя, що ти зробила?

— Боже мій, як же це...— обличчя Дами з портфелем почервоніло і вкрилося рясними краплинами поту. Вона мало не задихнулася.— Літню, нещасну людину... Марто, він же вам батьком може бути, а ви... За що?!

Кінорежисер, відкам'янівши, вхопив свого блокнота: «Кульмінація! Ляпас Королю Ліру! Чи... не Королю Ліру?»

— Марто! Який тебе гедзь укусив? — сердито гарикнув Пасажир у спецівці.— Сказилася, чи що?

У вагоні гули обурені пасажири, немов у вулику потривожені бджоли.

Циганочка вся тремтіла. Аж губи побіліли.

— Він... назвав мене... повією...

— Тебе? Тю! Зовсім здуріла дівка! — Спересердя Пасажир у спецівці аж сплюнув.— Ми ж тебе змалечку знаємо, не міг він так тебе назвати. То ж він свою невістку-зміюку.

— Ні, мене, мене... Це я вийшла заміж за його сина. Він оббрехав нас, писав анонімки. Та й не тільки на нас, я знаю, знаю! Сашко пішов з його дому, назавжди пішов, соромно було за такого батька... У нас ще квартири немає, то він у товариша ночує, а я живу в Ордині, в гуртожитку, як і раніше жила. І ніхто, ніхто не виганяв його з дому!

— То це ти?! — розлючено підскаочив Чоловік без певних прикмет.

— Зараз у мене буде інфаркт,— категорично заявила Дама з портфелем.

— То це ти, відьмо? То це ти, приблудо? Тепер я знаю, чому ти все товчешся біля мене.

— Так, я! — Циганочка стиснула долоні, аж пальці хруснули.— У мене немає батька — директора універмагу, як у тієї, що ви хотіли... У мене взагалі немає батька. І приданого — «Жигулів» нової марки нема. Нічого нема. Але я жодного разу не переступала поріг вашого дому і нікди не переступлю! Ви намагалися облили мене поміями... Але люди — свідки: вам це не вдасться.

І Марта-Циганочка в сльозах вибігла з вагона.

Та Чоловік без певних прикмет нараз заспокоївся, навіть повеселішав.

— Тепер вдасться, голубонько, тепер уже вдасться! Ти сама, хвалити бога, мені допомогла!

Він дістав із кишені авторучку і аркуш чистого паперу.

— Нікому не дозволено порушувати наші радянські закони! Факт є факт! Громадяни свідки, ви всі бачили, що я й пальцем не торкнувся цієї... особи, а вона мене привселюдно побила. Бачили? — він продемонстрував щоку, на якій соковито і чітко відбилися п'ять Мартиних пальців.— Бачили чи ні?

— То це виходить, що Марта ваша невістка? — збагнула Дама.

— Виходить, вона. Невісточка.

— Але ж ви запевняли, що вона шахрайка і все таке... Це — неправда, ми її добре знаємо. Цієї весни технікум закінчила, на заводі працює. Вона дуже порядна, і коли це вже кажу я, то так воно і є!

— А я й не прошу засвідчувати її порядність,— лагідно відповів Чоловік без прикмет.— Це діло темне. Ви повинні підписати тільки те, що бачили на свої очі. Тільки факт. А там розберуться.

І він заходився писати (руку мав управну), примовляючи вголос:

— Протокол. 24-го червня... ммм... року. Хуліганка Марта Бондаренко в присутності свідків — тут я лишая вільне місце... вчинила злочинний напад на громадянина... Так!

Чоловік без певних прикмет підвівся і простягнув папір Пасажирові в робочій спецівці.

— Підписуйте. Ви ж самі бачили.

— Як вам набили пику?

— Ну-ну, без грубіанства. Я ж вас не ображаю.

— Але ж вас ніхто не виганяв із дому, наскільки мені зрозуміло,— змахнув газетою Пасажир із борідкою.

— Де я зараз живу — вдома чи в чужому хлівці — засвідчать інші. Ваш громадський обов'язок — підписати тільки те, що бачили на власні очі,— терпляче пояснив Чоловік без прикмет.

— Сучасний Король Лір,— зітхнув Кінорежисер.— Бовдур я!

Чоловік без прикмет лагідно простяг йому протокол і показав, де слід писати:

— Ось тут — прізвище, ім'я, по батькові, домашню адресу та місце роботи. А отут розпишіться.

— Автографи роздаватиму тільки красивим дівчатам. Коли прославлюся.

— А ви розумієте — як можна розцінити вашу відмову? Порушення радянських законів.

— Не розумію. Я бовдур.

— Я теж, — приєднався Пасажир з борідкою, демонстративно відгороджуючись газетою.

— Що — теж?

— Теж бовдур. Тільки старий.

Дама випустила портфель і взялася за голову.

— Ай, чи варто... Все так складно... Я навіть не знаю...

— Товариші! — жваво вигукнув Пасажир з борідкою. — Ви, звичайно, чули про Пікассо?

— А хто він такий? Прокурор? — скинувся Чоловік без прикмет.

— Знаменитий художник. Слушайте! — Пасажир із борідкою підвищив голос. — Прошу уваги, то цікаво знати всім. Кому що буде неясно — підійміть руку... кхм... пробачте, це я за звичкою. То як звали Пікассо?

— Пабло! — тоном першого учня в класі відказав Кінорежисер.

— Правильно. А повне ім'я? Прошу не підказувати.

— Мені треба знати ваше повне ім'я, — нагадав Чоловік без прикмет.

— Не перебивайте, — строго зауважив Пасажир із борідкою. — Ніхто точно не знає? То слухайте: повне ім'я Пікассо — Пабло Дієго Хосе...

— Ви що, смієтеся з мене?

— Франціско де Паула Хуан Непомукено...

— Та вже дочитуйте швидше!

— Не від мене залежить. Отже, на чому я спинився?

— Непомукено, — знову вихопився Кінорежисер.

— У вас є здібності, юначе! Отже продовжую. Непомукено Кріспін Кріспіано де ла Сантісіма Трінідад...

— Такого імені не буває! — закричав Чоловік без прикмет.

— Чому ж? Пікассо — був іспанець, у них це заведено. То на чому я зупинився?

— Трінідад, — підказала Дама з портфелем.

— Ага, дякую. Трінідад Руїз і Пікассо.

— І як же він, бідолашний, анкети заповнював? — здивувався Пасажир у спецівці.

— Скінчили нарешті? Тепер уже підписуйте!

— Товариші, благаю вас, — спробував втрутитись лікар Моргун. — Дівчина діяла в стані афекту, несправедливо буде, якщо її засудять. Треба мирно розв'язати конфлікт.

У тамбурі засюрчав міліцейський свисток. До вагона вскочив, ніби ним вистрелили з рогатки, рум'яний суб'єкт, висмикнув із саквояжа зелені жіночі колготки й накрив собі голову, примудрившись зав'язати під підборіддям бант. По тому припишк у куточку, вдаючи з себе заклопотану жінку.

— Привітик! — глузливо кивнув йому Пасажир у спецівці. — Заховай ноги під лаву, молодице.

— Я прошу вас, громадяни свідки, негайно підписати оцей протокол. Поки — прошу, — останнє слово Чоловік без прикмет промовив із притиском.

До нього підійшов Закоханий, дикуватий на вигляд у своїй розмальованій, зодягненій задом наперед тенісці. Але зараз на те ніхто не зважав. Не до того.

— Я все бачив. Марта погарячкувала, — сказав він несміливо. — Та вона чудовий друг, повірте мені, ми з нею працюємо в одному цеху. Дуже прошу вас — не треба протколу!

— А й справді. Живе в гуртожитку, — приєдналася Дама. — Така мила, привітна...

— Та чого ти до нас причепився? — Пасажир у спецівці почав тасувати карти. — Ми ж грали собі в дурня і нічого не бачили.

— Так-так, розумієте, ми тут грали у карти і, здається, нічого такого не бачили, — мовила Дама.

— Ага, карти! Азартні ігри! Відповідною статтею карного кодексу передбачено. Доведеться записати й це.

Чоловік без певних прикмет дістав новий аркуш паперу, запас, видно, мав, досвід — теж!

— Востаннє питаю — підпишете протокол?

— Ні! — загули пасажери.

— Це вже справжній злочин з вашого боку: змова проти законного акта. Відповідатимете своїм порядком. О, ось і товариш міліціонер прийшли! Товаришу міліціонер, мене побили...

«Громадяни пасажери! Електропоїзд № 620 прибуває на кінцеву зупинку — Київ!» — ревував репродуктор.

— Товаришу міліціонер, прошу вислухати мене,— упадав біля Міліціонера Чоловік без певних прикмет.— Вони відмовляються...

— В чому річ, громадянине? Хто порушив?

Міліціонер суворо глянув на пасажирів, і нараз його очі зустрілися з настороженими очима Рум'яного. Ніякі колготки не змогли пригасити палаючі щоки і вуха Рум'яного.

— Товариші, спокійніше, спокійніше,— благав Моргун. Він хотів прикласти до грудей свої руки і розсипав журнали.

— Який... який, негідник,— простогнала Дама з портфелем.— У кого є валідол?

— Вепр... тобто цей, як його, вовк в овечій шкурі! — Пасажир із борідкою дістав із нагрудної кишеньки патрончик з валідолом, одну таблетку подав Дамі, другу вкинув собі в рот.

— Сучасний Макіавеллі! — виголосив Кінорежисер, але, махнувши рукою на класичні порівняння, запросто сказав:—Гад!

— Ви чуєте, товаришу міліціонер? Публічна образа! Карним кодексом передбачено від десяти до п'ятнадцяти діб, зі стрижкою. Ми закони знаємо! Майте на увазі, громадяни свідки, мені паперу не жалко, а вас усіх затягаю по судах. На роботу — теж сигнальчик. Товаришу міліціонер, чого ж ви не реагуєте?

— Громадяни! — вирік Міліціонер, але вся його увага зосередилася на Рум'яному, якого він нарешті засік.— Без паніки, громадяни!

— Зважте, товаришу міліціонер, що ці, звиняюсь, громадяни паплюжать радянські закони.

— Ах ти ж сволота! — скипів Пасажир у спецівці й штурхонував Чоловіка без прикмет до виходу.— Ану, чеши звідси!

Гомін обурення завирував у вагоні. До активних акцій Пасажира в спецівці приєднався спортивний Кінорежисер. Міліціонер підніс до рота свисток і засюрчав. Під цю колотнечу Рум'яний, сором'язливо прикриваючись колготками, мало не втік, але його вчасно зловив за комір Міліціонер.

Електричка зупинилася.

Усі, крім Моргуна, посунули до виходу. Попереду штовхали у спину Чоловіка без певних прикмет розлютовані Пасажир у спецівці та Кінорежисер. За

ними, продовжуючи сюрчати, тягнув за коміра Рум'яного Міліціонер. Йшли обурені Дама з портфелем та Пасажир із борідкою. Спотикався сумний Закоханий. Завершував похід Пасажир із котом у мішку, — він щойно прокинувся, але ще як слід не очувався.

У тамбурі сталася заминка — то Пасажир у спецівці й Кінорежисер, дружно кречнувши, викидали з електрички Чоловіка без певних прикмет.

У вагоні лишився тільки Моргун, що збирав свої розсипані по підлозі газети та журнали. Але йому не збиралося. Він кинув їх знову на підлогу й закричав услід пасажирам:

— Товариші! Люди! Ви навіть не уявляєте, як безнадійно скорочуєте своє життя!

Та колотнеча й гамір у тамбурі не вщухали, Моргуна просто ніхто не слухав.

— Отямтеся! Ви нехтуєте своїм довголіттям! Та люди ж, послушайте! Ви повинні прожити мінімум 150—200 років!

Гамір не вщухав.

— Зупиніться! — Моргун витягнув руки і став робити гіпнотичні паси. — ЗУПИНІТЬСЯ!

Галас мов відрізало: лікар Моргун *зупинив час*. Під його гіпнотичними пасами, в абсолютній тиші, відбулася зворотна сцена: повільно позадкував Пасажир із котом у мішку, вмовстився на своїй лаві й негайно заснув. Повернулися на свої місця, спиною наперед — Закоханий, Пасажир із борідкою, Дама з портфелем. Прозадкували Рум'яний з Міліціонером, що цупко тримався за комір Рум'яного, і в такій позі зупинилися. Задкуючи, повернувся Кінорежисер й Пасажир у робочій спецівці. Немає тільки Чоловіка без певних прикмет — його встигли викинути з вагона, та Циганочки, бо вона вибігла ще раніше. Решта пасажирів, задкуючи, позаймали свої місця.

— Слушайте, люди! — гукнув Моргун. — Усе своє життя я присвятив розв'язанню найголовнішого в світі, найголовнішої проблеми — довголіттю людини. І я розв'язав цю проблему! Кожен із вас може прожити півтора — двісті років!

— Двісті років? — гуртом загули вражені пасажири.

— Так! Це вичерпно доведено у моїй дисертації. Тема моєї дисертації...

«ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ»

І знову — вагон електрички, той самий, але вже й ніби не той. Пасажири — ті самі — сидять і стоять, як і в попередньому розділі, але тепер вони всі як один — у білих халатах, а Дама з портфелем та Пасажир із борідкою ще й у докторських шапочках. На крайній од дверей лаві солодко похропує Пасажир із котом у мішку, тільки кіт не в мішку, а в сумці з червоним хрестом. Плакат, що досі жовтогарячими літерами застерезував проти провозу «горючих рідин», також змінився: на ньому рівно і строго виписано:

«ІНСТИТУТ ГЕРОНТОЛОГІЇ»

А посеред вагона стоїть Моргун. Він промовляє гучним упевненим голосом.

— Тема моєї дисертації — «Субстрат емоцій та проблема довголіття». Шановні колеги! Шановні опоненти! Інститут геронтології вивчає проблему довголіття, і це чудово, це прекрасно, товариші! І тому я виношу на ваш розсуд свою дисертацію — працю всього мого свідомого життя. Магнум ін сімплиці, шановні колеги, велике в простому!

— Проблема емоцій? Неоригінально, колего. Було, — скептично зауважив Кінорежисер.

— Загальновідомо, — констатувала Дама з портфелем.

— Негативні емоції скорочують життя, позитивні — його подовжують. Коні їдять овес, а для автомобіля потрібен бензин. Аксиома, колего, — розсудливо висловив свої міркування Пасажир із борідкою.

Моргун звів догори правицю.

— Ні, не аксіома! Вислухайте мене уважно, шановні опоненти. Я стверджую, що для продовження життя людина має відмовитись від *усяких емоцій взагалі*.

— Абсурд! Це неможливо! — скрикнула Дама з портфелем.

— Можливо! Цивілізація й технічний прогрес вивільнять людину від страшного тягара емоцій.

— Доведіть! Нас не купиш спроста, — кинув Пасажир у спецівці, поверх якої білів халат.

— І доведу! — голос Моргуна відлунював міддю.— Тисячі спостережень, досліди над тваринами, аналіз штучного анабіозу...

Енергійно жестикулюючи, виголошував він своє кредо. Говорив красномовно і довго, але його слухали що дали, то уважніше.

— Глибокі зрушення в реалізації емоцій у серцево-судинній системі, диханні, пульсі... Коливання електричних потенціалів шкіри... Зміна хімічного складу крові... В організмі здійснюються спонтанні вегетативні бурі, що передчасно амортизують організм...

Придушені ерудицією пасажири примовкли. Моргун стояв гордий і величний, як лев. Давши змогу слухачам перевести віддих, він резюмував:

— Вищезазначені характеристики емоцій частково продуктивні й доцільні тільки в умовах інформаційного дефіциту. В міру ліквідації цього дефіциту навіть позитивні якості емоцій діалектично перетворюються на недоліки.

— Приклади? — зацікавився Пасажир з борідкою.

— Прошу! Надмірне хвилювання заважає дослідникові, оратору, спортсменові...

— Футболістові! — підказав Міліціонер.

— І футболістові, звичайно. Тільки під впливом емоцій виникають неврози — патологічні розлади психо-емоційної сфери, що призводять до безглузких учинків.

— Ще й до яких безглузких! — Міліціонер махнув рукою і нарешті відпустив комір Рум'яного.— Згадайте, колеги, чемпіонат світу з футболу в шістдесят шостому році, в Англії. Нащо було Хурцілаві хапати м'яч рукою на штрафному майданчику? Емоції! А судді? Та за такі суддівські емоції їх треба було з поля гнати! На мило!

— Цілком згоден із вами, колего,— потиснув Міліціонеріві руку Пасажир із борідкою.

— Отже,— вів далі Моргун,— строго логічний аналіз доводить, що для досягнення будь-якої розумної мети емоції зайві.

— Демагогія сухаря! — пручався бунтівливий Кінорежисер.

— Не сприймаю образ, це суперечить моїй доктрині,— спокійно відбив Моргун.— Зрозумійте: не потрібна зненависть, коли знаєш засоби знищення ворога. Зненависть тільки вкоротить життя переможцеві, бо в кров

виділяється норадреналін. Немає причин для страху, якщо володієш засобами ефективного захисту.

— А емоції радості? Торжества? — не здавався Кінорежисер.

— Зайві вегетативні зрушення, що передчасно руйнують організм. Емоція — ознака недоінформованості. Яскравий приклад — підвищена емоційність дітей.

Дама з портфелем заплодувала. Моргун дістав з кишені пачку «Прими», Міліціонер галантно клацнув за пальничкою.

— А можна прищеплювати дітям антиемоційну вакцину? — запитала Дама.— А то з ними просто біда!

— На жаль, поки доведеться використовувати мій метод індивідуального придушення емоцій. До того ж досвід, майстерність, володіння технікою — ось основи життєдіяльності сучасної людини, якій не потрібні емоції.

— А коли техніка кульгає? — запитав Пасажир у спецівці.

— На жаль, у наш час це досить поширене явище. Та навіть за умов недоінформованості емоції чинять не користь, а шкоду. Що сталося б з льотчиком-випробовувачем, верхолазом чи космонавтом, якби вони не приглушували своїх емоцій?

— Виходить, що мое хобі — теж емоція. А я й не знав, — вирячив очі Рум'яний.

— Тепер знатимеш... колего, — потішив Міліціонер.

— А... кохання? — наважився запитати Закоханий.

— Кохання, колего, саме по собі не емоція. Тільки залежно від обставин кохання породжує емоції радості, смутку, вдячності, зненависті, ревнощів, тобто зброєю емоцій вкорочує життя. Ідеальне кохання — то кохання без емоцій.

— Ну-у, це ви вже загнули, колего, — покрутив головою Пасажир у спецівці.

— Не загнув. Просто люди не навчилися логічно обґрунтовувати доцільність вибору партнера. Хіба це нормально, що любов — сліпа? Що вона не потребує аргументів? Ні!

— Ну, а мистецтво? Велике мистецтво? — Кінорежисер потопав у вирі залізної логіки Моргуна, хоча й намагався пускати бульки.— Відчуття прекрасного — воно теж зайве?

— Зайве все, що викликає надмірні, тобто шкідливі емоції. Велике мистецтво Моцарта, як відомо, викликало негативні емоції у Сальєрі. Таких прикладів — міліони. Мистецтво повинно заспокоювати, не амортизуючи організм. Геніальність — патологія. До речі, я рекомендую носити темні окуляри, — Моргун зняв свої темні окуляри й продемонстрував. — Вони пом'якшують надто яскраві барви і приглушують емоції. Одяг теж повинен заспокоювати. Найдоцільніший колір — сірий.

— Ви не визнаєте звичайного людського щастя? — дохвильовувався Закоханий.

— Щастя, колего, це просте збудження центру задоволення мозку, його можна викликати й у щурів. А ми з вами — люди. Рівне, спокійне, насичене інформацією життя — ось ідеал, до якого має прагнути людство. 150—200 років як мінімум проживе людина.

— Здорово! Двісті років? Це мені підходить, — схвалив Пасажир у спецівці.

Дама замріяно клацала замочком портфеля. Двісті років! Ще б вона могла мати сім'ю, мати дітей. Власних дітей, а не з енної школи. Розумних, не галасливих, насичених інформацією. Вона б їх любила... А втім — це вже емоції.

— Дозвольте, — підвівся Пасажир із борідкою. — Оскільки я зрозумів дисертанта, його складну формулу можна спростити до одного слова: *збайдужіння*. Так?

— Нехай і так, суть від цього не зміниться. Нехай збайдужіння, зате — яка мета! Довголіття!

— Але ж ви самі, колего Моргун, не позбавлені емоцій. От зараз — ви явно хвилюєтесь.

— Справа не в мені. Я запроваджую свою ідею на користь усьому людству і тому власного життя не шкодую. А вас усіх закликаю: негайно відмовтеся від усяких емоцій. Люди! Друзі мої! Бережіть себе! Найдорожче в людини — її життя. Уникайте всього, що травмує нервову систему! Що скорочує... Живіть довго! Дуже довго!!!

Мов лавина, мов гірський обвал на Моргуна ринув водоспад бурхливих оплесків. Моргун перевів віддих, витер піт з обличчя, стріпнув головою. В очах йому поволі прояснювалось, немов розтанув туман чарівного сп'яніння. І ось, замість строгих літер — «ІНСТИТУТ ГЕРОНТОЛОГІЇ» — він побачив вогнистий плакатик-застереження, а замість колективу науковців — звичай-

нісіньких пасажирів електрички. Вони всі ще гаряче аплодували, крім Пасажира із котом у мішку,— паруб'яга прослав його доповідь.

Моргун сконфузився, сором'язливо вклонився і почав збирати свої розсіпані по підлозі журнали. Рухи його все прискорювалися, він одкидав журнали й шукав. Шукав і не знаходив.

Пасажири посунули з вагона, несячи в собі вантаж Моргунової доктрини.

— Товариші! — трагічно видихнув Моргун.— Біда! Я загубив свою дисертацію!

Але до спустілого вагона вже почали заходити нові пасажирів — у зворотний рейс. Довелося й засмученому Моргунові вийти з вагона без сірої папки.

Розділ шостий

СІРА ПАПКА

«Громадяни пасажирів! Електропоїзд № 620 Ординь — Київ у зв'язку з ремонтом колії запізнюється на двадцять вісім хвилин», — виголосили динаміки по вагонах знайомої вже нам електрички.

Ці слова не справили жодного враження на Пасажира з котом у мішку, що спав, мов убитий, уместившись на лаві. Що ж, це природно. Але не справили вони враження й на більшість пасажирів, що, навдивовижу подібні одне на одного, сиділи на лавах вагона. Можливо, тому, що всі вони, як один, були у темних окулярах, у сірому вбранні. Сиділи непорушно. Ні, це не те слово. Сиділи закам'яніло.

Пильно придивившись, ми таки впізнаємо наших знайомих. Даму — по її портфелю, старенького вчителя — по його борідці. Але мова... Боже ти мій, що то за мова! Без інтонацій, без усякого виразу.

— Спізнюємося? Тим краще, можу спокійно поспіяти.— Дама незворушливо дістала з портфеля чвертку з шлунковим соком і почала старанно пережовувати бутерброд.

— Мені однаково,— байдуже мовив Пасажир із борідкою.— У шостому «А» перший урідок мій. Алгебра. А тепер вони зроблять уже тир.

— Який тир? — без цікавості запитала Дама.

— На дошці намалюють мішень, а тоді вціляють, хто чим.

— Ага, зрозуміла. Найефективніше — чорнильницями, хоч тепера їх не носять.

— Тепер, в основному, авторучками.

— Невже вас це хвилює?

— Аж ніяк. Я виходжу на пенсію.

Уповільненим кроком зайшов до вагона Кінорежисер, теж у сірому й темних окулярах. У руках мав щось схоже на згорнений ятір.

— Портативний гамак,— дерев'яним голосом сказав Кінорежисер.— Стопроцентне зберігання енергії.

Ніхто не обізвався.

Кінорежисер такими ж уповільненими рухами прив'язав свій гамак до багажної полиці — понад головами Пасажира з борідкою та Дами з портфелем. І розкішно розлігся в ньому.

Не кваплячись зайшов Пасажир у робочій спецівці, теж у темних окулярах. Через плече — свіжопофарбований у сірий колір транзистор-комбайн. Спокійно ввімкнув його.

— Алло, Максим? Прийом,— сказав кам'яним голосом.

— Привіт, Степане! — обізвався з транзистора Максим.— Чого це в тебе такий дивний голос? Прийом!

— Кінчайте монтаж без мене. Електричка запізнюється.

— То катай автобусом! Лянуть же преміальні!

— А воно мені тепер усе до лампочки,— позіхнув Пасажир у спецівці.— Я бережу своє здоров'я. Відбій.

Він клацнув перемикачем, з «комбайна» вистрибнула підставка з подушечкою. Пасажир у спецівці спокійнісінько сів собі на лаву, зручно поклав на подушечку голову й заплющив очі.

— А-а-а...— позіхнув.— Жінка питає — чого ти такий? Голосить, дурна, на два тижні віку собі вкоротила...— Пасажир у спецівці задрімав.

Немов статуя Командора, важким кроком зайшов до вагона Міліціонер, теж у темних окулярах. Мляво плентався за ним Рум'яний суб'єкт, у темних окулярах і сірому костюмі.

— Тепер я заспокоївся,— мляво сказав Рум'яний.— Досить з мене емоцій. Мое хобі скорочувало мені життя. Сьогодні я спеціально йшов за вами: прошу конкретно

мене затримати. П'ять років спокою за рахунок держави — право мого переемоціоналеного організму.

— Ні,— не моргнувши сказав Міліціонер.— Щодо вас у мене інформаційний дефіцит.— Він поважно сів на лаву.

— Інформую,— так само мляво промовив Рум'яний,— я — спекулянт і колишній фарцовщик. Мое хобі дає мені право навіть на більше, ніж п'ять років.

— Інформацію приймаю від безпосереднього начальства,— позіхнув Міліціонер.— Навіщо мені ризикувати?

— Жодного ризику, запевняю вас,— дрімливо мимрив Рум'яний. Він розкрив саквояж.— Переконались? Можу додати — я рецидивіст. Конкретний факт. Заберіть мене, мені потрібен державний сервіс.

— Не хочу,— байдуже відмахнувся Міліціонер.

— Якби я вчора випадково не дізнався про шкідливість емоцій, то вже сьогодні, напевне, дістав би гостродефіцитні молекулярні джинси — спереду лазер, ззаду — мазер. І цього вам мало? Я хочу сісти.

— Сідайте,— Міліціонер неохоче посунувся, даючи місце Рум'яному.

Дерев'яним голосом нявкнув кіт у мішку.

— Знову,— недбало сказала Дама, роблячи собі масаж обличчя.

— Везе,— крізь дрімоту муркнув Пасажир із борідкою.

— Кота,— сонним голосом уточнив Кінорежисер.

— Сьогодні буде спека,— Дама скінчила масажувати обличчя й ліниво визирнула у вікно.— Негативно позначиться на моїй нервовій системі.— Вона спробувала розпустити застібку-блискавку на спині, але це їй не вдалося, сукня цупко тримала Даму в своїх обіймах.— Допоможіть,— підставила спину Міліціонерові. Той спокійно розпустив застібку, сукня розійшлася, і стан Дами став схожий на роздуту кулю аеростата. Вона скинула ще й туфлі і полегшено зітхнула.

«Нормальні» пасажири, які не чули вчорашньої Моргунової промови, з острахом одне по одному виходили з вагона.

Зайшов лікар Моргун. Вид у нього був дуже втомлений.

— Доброго ранку! Не пощастило мені, так і не знайшов загубленої дисертації.

Ніхто не відповів.

— Думав поновити, але хазяйка квартири спалила всі мої чернетки. Що робити — не знаю... Може, хто випадково знайшов?

Мовчання.

— Ви не бачили сірої папки?

Мовчання.

Моргун збентежено глянув на збайдужілих, зняв свої темні окуляри, сховав до кишені, придивився...

— Гм... дивно... Що це сьогодні — електричка, здається, запізнюється?

— Хвилювання не допоможе, — повчально сказала Дама з портфелем. — Під впливом емоцій виникають неврози.

— Це правда, — збентежено погодився Моргун. — А знаєте, я вас насилу впізнав. Ви тут якось... змінилися...

Він зазирнув у гамак до Кінорежисера.

— Добридень! Ви зручно влаштувалися. Хоча... навіщо? Їзди ж менше години.

— Комфорт — один із компонентів довголіття, — крізь сон озвався Кінорежисер.

— Не впадять нам на голови зі своїм комфортом, — розплющив очі Пасажир із борідкою.

— То було б невиправданою втратою енергії, — позіхнув Кінорежисер.

— Я сподіваюся незабаром побачити ваш кінофільм, — ввічливо посміхнувся Моргун.

— Не сподівайтесь. Під мій фільм глядачі будуть міцно спати.

— Спати? — здивувався Моргун.

Кінорежисер ліниво гойднувся у гамаку.

— Кіномистецтво, як і кожне мистецтво, повинне заспокоювати і присипляти, як бромурал.

— Даруйте, але це вже занадто, всьому є межа. Заспокоювати — так, але ж не присипляти!

— Межу встановити неможливо, бо в людей різні темпераменти. — Кінорежисер зручніше вмовився. — Ми викреслимо з мистецтва всю емоційність для гарантії довголіття. Жоден геній не дав людині найголовнішого — спокою. — Кінорежисер боровся зі сном. — Шевченко, Шекспір, Толстой, Хемінгуей, — хіба вони заспокоювали? Навпаки, тривожили, амортизували організм читачів. А Врубель, Матісс, Пікассо? На їхній чорній со-

вісті — підвищення кров'яного тиску мільйонів людей. Паганіні, Чайковський, Бет... хо... вен... Зло... чин... ці... — заснув.

— Архімед і Ейнштейн — теж злочинці, — інертно сказав Пасажи́р із борідкою. — Та мені все одно, я виходжу на пенсію.

— Я теж скоро вийду, — незворушливо мовила Дама з портфелем. — Але поки працюю, я прошу вас скласти проєкт навчання у середній школі: всі, без винятку, предмети — уві сні. Раціоналізація.

— Е, — тільки махнув рукою Пасажи́р із борідкою.

Деякий час у вагоні панувало сіре мовчання. Не спокійне, замріяне, насторожене, напружене, безнадійне, боязке, сором'язливе, зневажливе, тріумфальне, очікувальне, погрозливе... яке ще буває мовчання? Либонь, не перелічиш усіх граней людської душі... Це ж мовчання було тільки сіре і більше ніяке. Моргуна воно тривожило все дужче та дужче. Такого він ніколи в житті не спостерігав.

— Ніякої кібернетики, запевняю вас, — знову мляво забелькотів Рум'яний. — Я сам конкретно поведу себе в міліцію, ви лише для форми підете поруч.

— Все одно не хочу. Доведеться писати протокол, — потягнувся Міліціонер.

— З поваги до вас я сам напишу протокол.

— Ну чого ти до мене в'язнеш? Шукай собі іншого міліціонера.

Зайшов до вагона Монументальний. Але ні, цей епітет аж ніяк уже не личив йому: колишній Монументальний став звичайнісіньким собі вайлуватим чоловіком із несміливим голосом і скромними манерами. Він озирався — когось шукав.

— Пробачте... ви Кінорежисера не бачили? — звернувся до Дами. — Може, він і сьогодні тут їде?

Дама мовчки ткнула пальцем угору — показала на гамак. Колишній Монументальний став навшпиньки, завірнув у гамак, упізнав і несміливо усміхнувся.

— Доброго здоров'ячка, товаришу кінорежисер. Я згоден.

— Гм? — гмикнув крізь сон Кінорежисер.

— Учора, спасибі вам, ви запрошували мене грати у вашому талановитому фільмі. Обіцяли добре заплатити. Зараз я... тее... маю вільний час. То я — згоден.

— Ні-і... Тепер немає потреби.

— Чому? — колишній Монументальний щиро засмутився.— А я вже на вас так розраховував... хе-хе-хе. На випадок — може, передумаєте — ось вам мій адресок,— він простягнув папірець.

— Не передумаю,— одвів його руку Кінорежисер.— Досить із мене пошуків. І взагалі — звертайтеся до спів-автора сценарію, на те у нього автор е.

Колишній Монументальний зітхнув і, сумний, вийшов геть.

— На пенсію. Сидітиму. Лежатиму. Житиму,— прошепелів, мов сухий лист під ногою, Пасажир із борідкою.

— Нарешті-то я за багато років спокійно дихаю.— Дама з портфелем глибоко й ритмічно дихала. В ритм роздувався і злегка опадав її вивільнений з тісної сукні тулуб.

Лікар Моргун уже з жахом дивився на Збайдужілих. Що це? Може, галюцинація? Запрацювався, мало спав, надто багато палив? Він збентежено почвалав у тамбур. Але й тут на нього чекало диво: біля розчинених дверей (електричка ж запізнювалася) стояв збайдужілий Закоханий у сірому костюмі й темних окулярах. І цей теж — не просто стояв, а мовчки манячив, мов сірий манекен.

Осторонь сумувала заплакана Марта-Циганочка, яка, на своє щастя, не потрапила на «захист дисертації» лікаря Моргуна.

— Він злий, злий, злий...— тихенько схлипувала Циганочка.— Та чому я не втрималася і вдарила? Як би там не було, а він же Сашків батько... Сашко ж мені заборонив навіть розмовляти з ним, а'я...

Забачивши Моргуна, Циганочка квапливо витерла сльози — і знову стала весела та привітна, як завжди.

— Доброго ранку! Знову їдете до Києва?

— Доброго ранку. Знову. Учора загубив десь тут, в електричці, свою дисертацію.

— От нещастя! — щиро вболіваючи, скрикнула Циганочка.— Оту сіру папку? То, може, хто з пасажирів її знайшов?

— Я теж так сподівався, тому й поїхав...

— Та не хвилюйтеся так, аж із виду, бачу, спали,— знайдемо! В цей час їдуть на роботу завжди одні й ті ж люди. Я допоможу вам, я всю електричку оббігаю!

— Спасибі, але... здається, не варто...

— Як — не варто? — вражено розкрила очі Циганочка. — Ви ж самі казали — в тій папці майбутнє людства.

— То я вчора казав, — мовив Моргун понуро. Він боязко зазирнув до вагона, заплющив очі, помотав головою. Знову зазирнув...

— Ви... нічого незвичайного не помітили у вагоні?

— Ні, я ще не заходила туди. А хіба що?

— Невже... — Моргун махнув рукою й пірнув у вагон, мов у холодну воду.

З перону забігла у тамбур задихана Дівчина зі своєю союздруківською сумкою. Глянула на Закоханого, не відразу впізнала, а впізнавши, зашарілася і стала ще кращою.

— Доброго ранку!

— Доброго ранку, — відповіла їй здивована Циганочка. — Звідки ти взялася? Це ж Ординь, а не Соснівка!

Дівчина зникла.

— Я... я ночувала тут у своєї бабусі.

— Зрозуміло. Привіт бабусі. — Циганочка блиснула чорним лукавим оком і пройшла до вагона.

Довга-довга німотна тиша.

— Знаєте, — врешті озвалася Дівчина, не дочекавшись від Закоханого жодного слова, що її не здивувало: знала ж, який він несміливий, — у мене немає бабусі. Просто я дізналася, що ця електричка запізнюється, і приїхала сюди. Навмисне. — Дівчина очікуюче помовчала, мовчав і Закоханий. — Знаєте, для чого приїхала?

Закоханий байдуже стелів плечима.

— Ну, як ви не можете здогадатися?

— Догадуватися — витратити марно енергію, — голос Закоханого був заморожений.

— Я розумію, розумію: ви образилися на мене. Ну що вдієш, коли в мене такий дурний характер? Я давно все зрозуміла, тільки виду не подавала. — Щоки Дівчини палали, мов пелюстка польового маку. — Таж ви бачили, що я завжди сідаю в оцей — третій із кінця — вагон, щоб... щоб зустріти вас.

Закоханий мовчав.

— Я не знала, що так глибоко ображу вас, — жалібно сказала Дівчина. — Ну, добре, я виправлю свою провину. Ви зможете мені простити?

Закоханий мовчав.

Дівчина дивилася на Закоханого з таким благанням, з такою надією, що, здавалося б, і креміль не витримав. Але витримав Збайдужілий.*

— Зрозумійте, я — дівчина, не можу ж я перша сказати...— в прегарних очах уже блиснули сльози.— А ви? Чому досі не відважилися? А зараз? Мовчите... Не мовчи! Тут же нікого немає! Я чекаю, чуєш?

Закоханий мовчав.

— Тоді я сама, я перша скажу, бо більше не можу...— Дівчина підійшла ближче, спробувала зазирнути Закоханому в очі, але ж — темні окуляри...

— Я... люблю тебе! Чуєш? Люблю! Сьогодні мало не збожеволіла, що ця електричка запізнюється, і я тебе не побачу. Спасибі, ремонтники на дрезині підвезли.

Закоханий мовчав.

— Ну чого ж ти мовчиш? — у відчаї крикнула Дівчина. Придивилася пильніше і тривожно запитала: — Та що з тобою? Ти не хворий?

— Нічого,— крижаним голосом відповів Закоханий.— Нормальний стан емоційної рівноваги.

— І... це все, що ти маєш сказати?

— Дякую за інформацію. Обіцяю зважити доцільність вибору вас, як свого партнера в житті. Я певен, ми досягнемо належних результатів шляхом порівняння наших особистих позитивних якостей і вад.

Дівчина з жахом сахнулася від Закоханого. Терзаючись від болю й сорому, вона припала обличчям до зеленої стіни тамбура. Мабуть, плакала, бо плечі здригалися.

А Закоханий знову замовк.

У вагоні ж Циганочка здивовано розглядала збайдужілих пасажирів. Вони живі чи не живі? Зроду такого не бачила!

— Як, яким чином повернути їм знову людську подобу? — тоскно простогнав Моргун.

Дерев'яним голосом нявкнув котяра.

— Навіть кіт змінив голос! Чудася! Може, сниться? — Циганочка вщипнула себе за руку. Ні, все було так насправді. Вона голосно привіталася до всіх разом і до кожного зокрема. Ніхто їй не відповів, ніхто не зважав. Тоді вона підійшла до Пасажира з котом у мішку і заходилася торсати його за плечі.

— Та прокинься хоч ти!

— Га?

— Слухай, хлопче, навіщо ти щоранку возиш kota в мішку?

— Треба,— сонно озвався сплюх і нараз підхопився.— Приїхали?

— Ще й не вирушали. Запізнюємося на півгодини.

«Громадяни пасажирів! Електропоїзд № 620 Ординь—Київ додатково затримується на десять хвилин. Про подальше запізнення повідомимо» — заgrimіло з динаміка.

— Тоді вигідніше автобусом! — сплюх скочив на ноги й вибіг із вагона.

— Він забув свого kota! — зраділа Циганочка.— Аж нарешті я побачу його.

Вона витягла з-під лави мішок із котом і почала розв'язувати, примовляючи:

— Цікаво, що ж то за кіт? Сірий? Рудий? Смугасти? А може, це й не кіт зовсім?

З перону, з розчиненого вікна електрички, показалася скуйовджена голова, а за нею й рука Пасажира із котом у мішку.

— Віддай kota!

Він вихопив із рук Циганочки мішок з котом і зник.

У тиші зажебонів млявий тенорок Рум'яного:

— Ну, нехай не п'ять років. Я згоден і на три.

— Відчепись,— епічно відказав Міліціонер.

Тут до вагона обережно й нерішуче зазирнув Чоловік без певних прикмет. Угледівши його, Циганочка здригнулася і напружилася, мов перед двобоєм. Чоловік без певних прикмет зайшов до вагона, озирнувся і заговорив сумовито й лагідно:

— Ви вчора викинули мене з електрички. Добре, що я впав на розкриту парасольку і не вбився. Я не хочу нагадувати вам, що це карний злочин, я не хочу скаржитися товаришеві Міліціонеру, хоч вони вчора все бачили. Я згоден простити і не завдавати вам жодних неприємностей. Давайте домовимось по-доброму: я — вам, ви — мені. Я не поскаржуся на вас, а ви за те підпишете протокол про вчорашній учинок цієї...— він кивнув головою на Марту,— цієї особи. Домовились? Ніякого ж вам клопоту, підписали, і все.

Чоловік без певних прикмет витяг із кишені вчорашній протокол, авторучку і з повагою подав Пасажирові з борідкою.

— Не забудьте, ласкаво прошу, адресу і місце вашої шановної роботи.

— Сподіваюся, ви не станете підписувати? — нервово спитав Моргун.— Ви ж гуманна людина!

— Ви бачили,— лагідно відсторонив Моргуна Чоловік без прикмет,— як мене вчора побито?

— Бачив,— незворушливо сказав Пасажир із борідкою.

— А я її зачіпав?

— Цього не бачив.

— То й підпишіть тільки про те, що бачили.

— Не підписуйте! — скрикнув Моргун.— Ви можете скалічити їй життя!

— А мені що до того? — так само незворушливо відказав Пасажир із борідкою.

— Зрозумійте, цей чоловік підлий!

— Це мене не обходить.— Пасажир із борідкою спокійно підписав протокол.

Чоловік без прикмет миттю оцінив ситуацію, що так несподівано змінилася на його користь. Уже сміливіше підступив до Дами з портфелем.

— Як людина розумна, ви не захочете, аби вас турбували через суд?

— Не захочу,— Дама взяла авторучку. До неї кинулася Циганочка, але Дама вже спокійнісінько підписала.

— Адреса! Місце роботи! Підпис! — подав авторучку Чоловік без прикмет Пасажирові в робочій спецівці.

— Дядьку Степане... Ви ж... невже й ви? — вражено зойкнула Циганочка.

— А що — я! — байдуже муркнув Пасажир у спецівці.— Моя хата скраю. Я тепер бережу своє здоров'я,— і підписав.

— Гей, ви там, у гамаці, злазьте! Підписувати будете.

— Злазити? Потім знову залазити, витратити енергію...— ліниво гойднувся у гамаці Кінорежисер.

— Не розвалився б. Ну, хай уже так, коли ліньки обсіли.

Чоловік без прикмет узяв у Рум'яного саквояж і прикрив собі на голову.

— Ось вам підставка.— Він подав Кінорежисерові протокол і авторучку.— Та пишіть розбірливо, це ж не для красивих дівок, а документ для суду!

— Які ви жорстокі! Жорстокі, як... Де ваша людяність? — обурювався Моргун.

— Звичайнісінька констатація факту.— Підписавши, Кінорежисер знову поринув у дрімоту.

Чоловік без певних прикмет із сумнівом поглянув на Рум'яного.

— Вас наче тоді не було?

— Мене тоді не було,— меланхолійно погодився Рум'яний.— Ми з громадянином міліціонером тоді по вагонах гуляли.

— Ну то й добре, ваш підпис все одно мені ні до чого. Хто тут ще бачив?

Решта збайдужілих свідків мовчки, всі як один, підписали протокол.

— А тепер попрошу товариша міліціонера засвідчити, що всі громадяни свідки підписали протокол добровільно.

— Не підписуйте! — схопив Моргун Міліціонера за руку.— Не підписуйте, всі вони зараз в неосудному стані...

— Громадянине, без рук,— Міліціонер кам'яною рукою відвів од себе слабосилого Моргуна й підписав протокол.

Сама не своя вибігла Циганочка з вагона,— електричка все ще не рухалась. Кинулась до свого гуртожитку, у безлюдну зараз кімнатку на чотирьох, впала на своє ліжко і зарилася в подушку лицем. Сьогодні у неї буде ще й прогул, та нехай, нехай... Ой, Сашко-Сашуню, що зі мною зробили? Що ж це? Чому вони стали такі жорстокі? Ой, Сашуню... Вони ж учора мене захищали, а сьогодні... Чому вони стали такі? Нехай я винна, але чому, чому вони так змінились?

А лікар Моргун обурено кричав у вагоні, так кричав, як ніколи за все своє життя. Він би й сам себе не впізнав, якби збоку побачив.

— Це злочин! Підлий, бездушний злочин! Треба негайно знищити цю брудну писанину! — він спробував вирвати з рук Чоловіка без певних прикмет протокол, але той був значно кременіший і дужчий.

— Ну-ну, не дуже, не дуже! Ач, який бистрий! Я ні в чому не порушив закону.

— Оце ж найстрашніше! Негайно віддайте! Ви, мерзотнику! Я вас не випущу звідси!

Кволий, худорлявий Моргун грізно стиснув свої кулаки.

— Зверніть увагу, товаришу міліціонер, він хуліганить,— апелював до Міліціонера Чоловік без прикмет.

— Невже, громадянине, не можна похуліганити в іншому вагоні? — лівиво спитав Міліціонер.

— Злочинці! — бушував Моргун.— Ви всі... Ні! Ні, це я — злочинець! Я! Я затьмарив вашу свідомість...

— Чуєте, він сам признається, що він злочинець. Товаришу міліціонер! Прошу захистити!

— Захистити — від вас! — крикнув Моргун.

— Чому він так кричить? — незадоволено озвалася Дама з портфелем.— Почав викликати у мене негативні емоції.

— У мене теж викликає,— пробуркотів Пасажир із борідкою.— Вкорочує мені життя.

— Швендяє тут, лементує,— мугикнув Пасажир у спецівці.— Ні, щоб подрімати спокійно.

— Цей кадр явно зайвий,— прокинувся й Кінорежисер у своєму гамаку.— Вирізати.

— Різати не дозволю,— кам'яним голосом прорік Міліціонер.— Мокре діло.

— Т-товариші, ви про мене? — отетерів Моргун.

— Так. Про вас,— незворушливо відказав Пасажир із борідкою.— Викликаєте негативні емоції. Вкорочуєте нам життя.

— Ваші дії нерациональні,— ворухнула Дама аеростатом тулуба.

— Мої дії...— Моргунів голос сповнився каяттям.— Все мое життя нерациональне. Я ніколи не уявляв, якою страшною стане моя доктрина практично.

— Доведеться його нейтралізувати,— прошепотів Пасажир із борідкою.— Він мовчати не хоче.

— І якомога швидше,— відказала Дама з портфелем.— Я вже відчуваю, як у мене в кров виділяється адреналін.

— А в мене навіть норадреналін,— кволо докинув Пасажир із борідкою.

— В якому аспекті нейтралізувати? — звів голову з гамака Кінорежисер.

— Витурити з вагона,— позіхаючи, порадив Пасажир у спецівці.— В шию.

— Дрібне хуліганство. Від десяти до п'ятнадцяти діб,— недбало попередив Міліціонер.

— Товариші, та що з вами? Послухайте! Сталася жахлива помилка!

Та Моргунові слова відскакували від Збайдужілих, мов горох від стіни.

— Кричить і кричить.— Пасажир у робочій спецівці потягнувся, аж хруснули кості.— Може, таки пристукнути трохи?

— Пристукнути не дозволю, у нас тут не дикий Захід.— Якби було кресало, то з Міліціонера можна було б викресати іскри — такий він був кам'яний.

— Забудьте! Негайно забудьте все, про що я вам учора казав! — благав Моргун.— Викиньте всю ту шкідливу нісенітницю з голови!

— У мене підвищується кров'яний тиск,— повідомила Дама.

— Мене він щоразу будить,— поскаржився Пасажир із борідкою.

— Вирізати не можна. Пристукнути теж. Може, зв'язати? — меланхолійно прикидав Кінорежисер.

— Згоден,— кивнув байдужою головою Міліціонер.— Тільки без фізичних травм,— і він одвернувся.

— У мене є партія закордонних підтяжок, фірма «Супермен». Тепер вони мені все одно ні до чого,— Рум'яний недбало витяг із саквоюжу жмут підтяжок.

— Будемо в'язати,— гойднулася Дама.— Все одно він нам не дасть спокою. Ось я тільки туфлі взю.

І Збайдужілі повільно, методичними рухами, економлячи сили, зв'язали Моргуна, хоча той відчайдушно відбивався. Під час цієї акції Чоловік без певних прикмет відійшов убік, усім своїм виглядом демонструючи, що він тут людина стороння.

— Ви збожеволіли! — рвався Моргун.— Відпустіть мене! Відпустіть!

— Вимкнути звук,— звелів Кінорежисер.

Дама з портфелем зібгала свій сірий шарфик і кляпом заткнула рот Моргунові. Аж нарешті Збайдужілі його остаточно знешкодили. А знешкодивши, поклали на підлогу, впродовж проходу між лавами.

— Тепер нас ніщо не травмує,— мирно сказав Кінорежисер. Він зробив кілька легких гімнастичних вправ — здоров'я насамперед! — і заліз у гамак.

— Так, нарешті знову можна вільно, без шкідливих емоцій дихати,— фланелевим голосом відзначила Дама.

Якийсь час Збайдужілі мовчки й ритмічно дихали.

— Ач, розлігся, ніби вдома на печі,— штовхнув зв'язаного Моргуна ногою Чоловік без прикмет.— І не пройти.

— Справді, горизонтальне положення тіла нераціональне,— незворушливо погодився Пасажир із борідкою.— Доведеться перемістити дане тіло у вертикальне положення для економії площі.

— І виставити його у тамбур,— перервав дрімоту, Пасажир у спецівці.— Щоб очей не мозолило.

— Зараз, я тільки туфлі взую...

Збайдужілі так само повільно й методично, економлячи рухи, винесли ногами вперед нещасного Моргуна у тамбур. Поставили його під стоп-краном і повернулися до вагона. За хвилину у тамбур вийшов і Чоловік без певних прикмет.

— Порядочок! — торжествуючи блиснув жовтуватими, ще міцними зубами.— Підписано все по закону, як годиться. Навіть міліція засвідчила. Документик залізний! Ну, хвойдо проклята, голодранко бездомна, тепера тебе ніщо не врятує! Тепера ти в моїх руках! Голодранкою була, голодранкою й залишишся.

Він злорадно глянув на безпомічного Моргуна, перевів погляд на Дівчину, точніше — на її спину, бо досі вона все стояла, припавши обличчям до стіни.— Гм... цієї поштарки у вагоні тоді не було. Оцей пришелепуватий був. Слухай, хлопче, треба строчно одну бомажку підписати. Ти ж бачив, як мене побила ота скажена дівка? Нікому не дано права порушувати наші радянські закони! Нашу Радянську Конституцію! — хамство з нього так і перло, мов переквашене тісто з діжі.— Ось глянь, навіть міліціонер засвідчив. Як це кажуть: «Моя міліція мене...»

— Береже,— механічно доповнив Закоханий і підписав протокол.

— Саме так! Береже! Бо законно! Бо все як годиться!

Чоловік без певних прикмет переможно сховав протокол до кишені, зійшов з електрички, що все ніяк не рушала, і подався межі люди. Та за ці короткі хвилини з ним відбулася разюча метаморфоза: падлюка, що торжествує, знову натяг личину хорошої людини. Тепер то знову був сумний, прибитий горем літній чоловік.

«Громадяни пасажирі! Електропоїзд № 620 Ординь — Київ відходить!» — радісно оповістили динамі-

ки. Електричка визволено свиснула, двері пневматично стулилися, бадьоро брязнувши розбитим склом, крізь яке заструмувало в тамбур свіже повітря — поїзд квапливо набирав ходу.

— Тьху!..— нарешті виштовхнув кляп із рота Моргуна.— Допоможіть!

Закоханий не звернув на нього уваги. Зате Дівчина озирнулася й кинулася до зв'язаного.

— Що таке? Хто вас зв'язав?

— Власне кажучи... я сам...

— Ви? Зв'язали себе?!

— Пояснювати довго. Дуже прошу — швидше розв'яжіть.

Дівчина стала розв'язувати Моргуна. Еге, чи не цей дивак учора закупив у неї півсумки союздруківської продукції? Здається, він.

— Товаришу, це не ви вчора купували у мене журнали? Багато?

— Можливо,— неуважно відказав Моргуна.— Здається, щось купував.

— Авжеж, купували! Тепер я впізнаю вас. Як добре, що ми зустрілися: ви ж свою папку до моєї сумки вкинули.— Дівчина дістала з сумки сіру папку.— Ваша?

— Моя,— з огидою сказав Моргуна.— Моя, будь вона проклята!

По цих словах він вирвав сіру папку, вихопив рукопис і став дерти — сторінку по сторінці, викидаючи клапті крізь розбите скло дверей. Вони кружляли в повітрі, немов химерне листя якогось мертвого дерева. Мачути сірими крилами, навздогін полетіла й папка.

— А зараз... припинити! За всяку ціну припинити цю жахливу реакцію збайдужіння!

У розпачі, не тямлячи себе, Моргуна схопився руками за стоп-кран і зірвав його.

Розділ сьомий

«ЩО Ж МИ НАРОБИЛИ?»

Заскреготіли гальма, зашипіла пневматика, електричку струсонувало й зупинило. Пасажирів несподіваним поштовхом повибивало з місць. Заборсавшись на підлозі, люди знову ставали самими собою. Темні окуляри з них поспадали.

— Аварія? — експансивно вигукнув Кінорежисер, звисаючи вниз головою з гамака, але спортивно тримаючись однією ногою за плетиво. Він вихопив свій блокнот.— Шедевр! Стоп! Замрїть! Я зафіксую пози.

— Ах боже мій, які там ще пози... Де мої туфлі? — простогнала Дама з портфелем.— Кошмар, що зі мною було? — Вона швидко взула туфлі, спробувала затягти застібку на сукні, але це була нелегка робота. Добре, що допоміг Міліціонер, який теж отямився і не міг допустити в людному місці такого стриптизу.— Який конфуз! А мій шлунковий сік... тобто серцеві краплі? Зако-тилися...

Дама з зусиллям утиснулась під лаву, ловлячи непокірну пляшечку.

— Абстракціонізм,— стрепенувся Рум'яний.— Розколовся лягавому! Пропали мої закордонні підтяжки фірми «Супермен»...

Він ухопив свій саквояж і вилетів із вагона. Міліціонер підхопився й побіг за ним. Засюрчала й відлинула, завмираючи вдалині, дзвінка трель міліцейського свистка.

— Якийсь собака стоп-кран зірвав,— крекнув Пасажир у робочій спецівці, підводячись з підлоги. Він увімкнув свій транзистор:

— Алло! Алло! Максиме, ти мене чуєш? Прийом!

— Чую, та слухати не хочу,— буркнув із транзистора сердитий Максимів голос. Втім, Максим додав ще кілька не зовсім цензурних, зате промовистих слів.

— Зажди, не лайся! Я до вечора три норми вижену! Вжайай — преміальні в кишені. Відбій!

Пасажир у спецівці вимкнув транзистор-комбайн і ласкаво поплескав по ньому рукою.— Міцна штука! Що то воно — своя робота, серійний відразу б зламався.

Пасажир із борідкою, хоча й отямився, як і решта пасажирів, та все ще сидів на підлозі, загорьовано обхопивши коліна руками.

— Чого ви там сидите? — нахмурилася Дама з портфелем, що вже дала собі цілковитий лад і знову набрала властивого їй апломбу.— Не личить старому педагогові сидіти на підлозі. Який приклад ви подаєте іншим?

— Друзі мої, що ж ми нарobili? — убитим голосом промовив Пасажир із борідкою.

— А що таке? — закліпала Дама.— Її теж почало щось таке муляти.

— Я читав роман... назву забув, автора теж... Склероз.

— До чого тут роман і склероз? Встаньте нарешті з підлоги! Це непристойно!

— Але епіграф до роману я запам'ятав,— вів своєї Пасажира із борідкою.— Зараз я вам процитую: «Не бійся ворогів, щонайгірше — вони тебе вб'ють. Не бійся друзів, щонайгірше — вони тебе зрадять. Бійся байдужих, тільки з їхньої мовчазної згоди існує на землі зрада і вбивство». То розумієте, що ми з вами наробили? Ми утопили хорошу людину.

— Йолопи! Протокол! — зірвався з гамака Кінорежисер.— Ми ж підписали протокол тому мерзотникові! Де він?

— Справді,— згадала Дама.— Як ми могли? Де була наша свідомість?

— Спитайте краще — де була наша совість? — крикнув у гніві Кінорежисер.

— Марта! Циганочка! — лягнув себе по лобі Пасажир у робочій спецвіці.— Який дідько штовхнув нас під руку? Де він, отой падлюка з його смердючою кляузою? Утік? Марно облизнувся — подавиться. Світ переверну, а знайду гада!

Пасажир із борідкою швидко підвівся.

— Якщо ми чесні люди — наш обов'язок негайно розшукати його й анулювати протокол. За мною!

...А в тамбурі метався в розпачі Моргун і щасливо воркували закохані.

— Люблю! Люблю! Чуєш, кохана? Понад усе в світі!

— Нарешті! Ой, як же ти мене налякав, любий...

— Не варто його любити, не можна,— крикнув Моргун.— Він підписав підлий документ. Справжнє кохання й підлість несумісні!

— Що підписав? — розгубився Закоханий і раптом, згадавши, схопився за голову.— Марта!..

Вже мчали з електрички, з третього від кінця вагона, пасажири, попереду — Пасажир із борідкою. За ними побігли й Моргун, Закоханий та Дівчина.

Електричка, свиснувши, поїхала далі.

— Забудь мене, забудь,— приречено, на ходу, кивнув Закоханий до Дівчини.

— Та хоч ти не скигли! — розлютився Пасажир у робочій спецівці.— Всі ми тут... (кілька гранично концентрованих слів). Де той мерзотник? Хто його бачив?

Перон та привокзальна площа вирували народом — час пік! Де подівся той негідник? І як тепер його знайти — такого — без певних прикмет?

Розділ восьмий

ЗНОВУ СІРА ПАПКА!

Так, нелегко знайти чоловіка без певних прикмет у гущі людей. Нехай його ловлять Моргун та інші знайомі нам пасажирів. А поки зазирнімо до тієї самої кімнати на кращій вулиці дачного селища Ординя, від якої почалася вся ця історія.

У кімнаті немає вже ні павутиння, ні завалу книжок, ні, боронь боже, недопалків та сигаретних пачок. Ліжко біліє чистим покривалом, на мальованому олією килимку спокусливо вилискує хвостом плечиста русалка, над нею висить перекинута догори ногами (хоча це й важко довести) абстрактна картина у рамі, оздобленій черепашками. Поважно сидить гіпсова кицька-копилка на цілком сучасному полірованому серванті. Хазяйка квартири в халаті та не дуже свіжій косинці старанно натирає підлогу. Вигляд у Хазяйки буденний, настрої — ще буденніший.

У двері постукали.

Хазяйка квапливо поправила гіпсову кицьку на серванті, зазирнула у дзеркало.

— Хто там? Пробачте, але я в негліже.

І почувала... Що це? Так, так, вона почувала голос свого старого квартиранта — лікаря Моргуна.

— Тут здають кімнату?

Ну, для Моргуна чепуритись не варто. Але нащо йому кімната? Дивно. Хазяйка обережно ступила до дверей і ще обережніше визирнула в щілину. Впустила.

— Заходьте. Це ви?!

— Доброго здоров'я,— відказав чоловік, що неймовірно скидався на Моргуна, тільки був значно молодший.— Чому ви на мене так дивитесь?

— Але ж ви так помолодшали!

— Помолодшав? Не думаю. Ви — хазяйка цього дому?

— А ви що, не знаєте?

— Як же мені знати? Це ви здаєте кімнату?

— Ущипніть мене,— млосним голосом попросила Хазяйка.

— Я не за тим прийшов,— здивовано зауважив гість.

— Даруйте, але я ніяк не отямлюся... Скажіть, скільки вам років?

— Двадцять п'ять. А яке це має значення?

— Величезне,— з трагічними модуляціями в голосі сказала Хазяйка.— Це означає, що — або я збожеволіла, або ви — це не ви.

— Запевняю вас, що я — це я!

— Тоді я збожеволіла...— Хазяйка злякано глянула на гіпсову кицьку, навіть шепнула «киць-киць», але кицька не поворухнулася.

— Не знаю. Ви не схожі на божевільну, хоч поводитися дещо дивно.

— Не схожа? Слава богу! Але... але чому вам раптом стало двадцять п'ять років? — спалахнула Хазяйка.— З вашого боку це нетактовно! Я — жінка.

— Мені здається, ви мене з кимось переплутали. Я шукаю кімнату.

— Я стану перед вами на коліна, але поклянїться, що ви — не ви. Тобто що ви ніколи не жили у цій кімнаті, що ви не лікар-невропатолог.

— Не ставайте, будь ласка, я й так поклянуся. Клянуся, що ніколи до цього часу не жив у вашій кімнаті, що я вперше в житті в Ордині і вперше бачу вас. До того ж я не лікар, а конструктор.

Хазяйка нарешті заспокоїлася.

— Кімната вільна, але я не збираюся здавати її будь-кому. Досить, настраждалася від своїх квартирантів! Ледве заспокоїлася від першого скандалу, що його влаштували ви... тобто лікар Моргун за те, що я спалила його папери, хоча напередодні сам їх дозволив спалити. Я вже обіцяла купити йому нові, погоджувалася навіть купити дисертацію, звісно, якщо не дорого, та він тільки хрюснув дверима. А другого квартиранта сю ніч заарештували. Здавалося — такий культурний мужчина, закордонний характер, а виявилось...

Хазяйка захлипала, конструктор нетерпляче кашлянув.

— Вони забрали його разом із чемоданами та моєю нейлоною шубою. А він же здер за неї гроші як

останній бандюга! П'ятсот карбованців! Довелося продати козу і...

— Ми марнуємо час,— таки ввірвав Хазяйчину скорботну розмову конструктор.— Здаєте чи не здаєте кімнату?

— Пробачте, у мене невропатологія. У вас є хобі?

— Ні! Я надто завантажений основною роботою.

— Дуже рада! Ще умова: паспорт і гроші за місяць вперед. Сорок карбованців.

— Прошу,— новий квартирант подав Хазяйці гроші й паспорт.

Хазяйка пильно розглянула паспорт, звірила фото з оригіналом.

— Але ж ваше прізвище — теж Моргун!

— Ну і що? Досить розповсюджене прізвище. Моргунів на світі багато.

— Де ви працюєте? — цього разу Хазяйка аж ніяк не хотіла знову потрапити в лабеті до шахрая.

— В інституті біоелектроніки.

— В Ордині такого наче немає.

— Це в Києві. Я взяв відпустку на свій рахунок — кінчаю дисертацію. Мені потрібна цілковита тиша і достатня віддаль від електроліній високої напруги. Цей район мені підходить.

— Знову дисертація? — насупилася Хазяйка.— Ви, звісно, палите сигарети «Прима»?

— Як ви знаєте? — здивувався конструктор Моргун.

— Знаю! Чотирнадцять копійок без сервізу. Ні! Ніяких квартирантів із дисертаціями і хобі. Забирайте ваш паспорт і гроші.

Але Моргун-конструктор не хотів забирати.

— Послухайте, але ж вам від мене не буде неприємностей. Навпаки! Адже моя дисертація вершить долю людства. І ось тут, у вашому домі, вперше... Ви уявляєте? Та сюди будуть приїздити, як у Мекку! На вашій хвіртці приб'ють меморіальну дошку! Мармурову!

— Коза уже відмекалась. А прибавати дошку до хвіртки я не дозволю, хвіртка і так хитається. А путящого мужчини, аби полагодити, у домі немає.

— А слава? — не відступав наполегливий квартирант.— Невже вам ніколи не хотілося прославитися?

— Яким це чином? — ошелешено глянула Хазяйка.

— Таж у вашому домі здійсниться велике відкриття! Ваші портрети друкуватиме світова преса!

— Слово жельтмена? — Хазяйчина підозра не вщухала.

— Слово вченого. Уявіть собі — журнал, а на обкладинці — яскравими фарбами — ваш портрет!

Фортеця похитнулася. Хазяйка глянула в дзеркало, ефектно примружила очі. «Сусіди скрутяться від зазидкві!». Спокуса була надто велика, і слабке жіноче серце капітулювало.

— Ну, добре. Нехай краще дисертація і «Прима», ніж хобі. Я згодна. Високої напруги в мене немає, а тиші — скільки завгодно. Тишею я вас забезпечу.

— Чудово!

— Харчуватися в мене будете?

— Це б мене цілком влаштувало.

— То коли переїдете?

— Зараз. Таксі чекає біля воріт.

— Чому ж ви одразу не сказали мені про таксі? — сплеснула руками Хазяйка. — Ці таксисти такі здиришки! Я вам допоможу. — Вона вийшла вслід за своїм новим квартирантом. Незабаром обое, заточуючись, внесли великий циліндричний кофр, за ним — два потертих чемодана, що, певне, побували в бувальцях.

— Ой, — перевела віддих засапана Хазяйка. — В оцій штуковині ваша дисертація?

— Так. Власне — перший варіант.

— Ну й важкий варіант! А у того Моргуна... пробачте, ви не родичі? Дивно! Так у нього дисертація була зовсім легенька, у такій сірій папці. Тепер я бачу, що ви набагато солідніші за того. Ну влаштовуйтеся, будь ласка, почувайтеся мов дома. — Хазяйка розлилася в найсолодшій посмішці. — Коли захочете подихати повітрям, я винесу у сад шезльонг (це слово вона завше вимовляла з прононсом).

— Спасибі, боюсь, що не матиму часу.

Хазяйка вийшла. Конструктор Моргун розпакував перший чемодан. У ньому містилися книжки й папери. Частину з них він виклав на стіл. Якраз посередині столу лягла сіра папка. Така самісінька, як та, в котру клав свою дисертацію лікар Моргун. А втім — нічого дивного, такі папки продаються скрізь.

Вибравши книжки з чемодана, конструктор розкрив кофр. Клацнули перемикачі, і з кофра підвівся робот.

Моргун, кречнувши, підняв його і встановив посеред кімнати. Порожній кофр засунув ногою під ліжко.

Повернулася Хазяйка. Чи це не вона? Ні, не вона... Проте — таки вона! Міні-сукня, позолочені босоніжки без задників, розвихрена зачіска типу «приходь до мене у печеру», а волосся... Важко визначити його колір, мабуть найточніше — кольору свіжого утопленика. О модо безжальна, що ти робиш із нещасних жінок?

— Я приготую вам на обід фрикадельки, — медовим басом проспівала Хазяйка і раптом побачила робота. — Ой! — перелякано верескнула й загубила позолочену босоніжку без задника. — А це ж хто?

— Ніхто. Робот, — спокійно відповів конструктор Моргун.

— Але ж я завжди здаю кімнати тільки самотнім чоловікам! — справедливо обурилася Хазяйка. — А ви привели ще й громадянина Робота. Ми так не домовлялись!

— Та це ж не людина.

— То притягніть сюди слона, він теж не людина! — завищала Хазяйка, і її зачіска набрала вигляду грозової хмари. — Мені, самотній, одуреній жінці, від цього не легше! Я вже зараз бачу, що цей ваш Робот жертиме за десятьох!

— Він нічого не їсть.

— Всі спочатку так обіцяють, а потім...

Шторм розходився на всі десять балів. Хазяйка істерично кричала, що так не дозволить, що не вірить тепер людям, бо всі люди лукаві. Вона все перетерпіла: спочатку «Приму» з дисертацією, далі — хобі, а тепер — ще гірше — Робот! Вона не дозволить, вона буде скаржитись...

Збагнувши, що словами тут не зарадиш, конструктор швидко розкрив другий чемодан — з інструментами, дістав металевий браслет і спритно надів на руку Хазяйці. Та вмить заспокоїлася, зате Робот засіпався й захрипів, точно відтворюючи Хазяйчині емоції.

— Я не дозволю знущатися з себе, — байдужим голосом сказала Хазяйка, і Робот енергійно прореагував. — Побачимо, їстиме він чи ні, але ж місце займатиме. Доведеться вносити друге ліжко.

— Він не спить.

— А то вже його особиста справа. Але ви повинні платити за двох, — незворушно заявила Хазяйка.

— Чому ж за двох? Повторюю: це не людина, а річ, автомат. Ну, як ще вам пояснити? Зрозумійте: це перша в світі експериментальна модель комунального апсихогенного робота. Стационарна установка для типового дев'ятиповерхового будинку. Знімає з мешканців будинку емоції в радіусі до п'яти кілометрів.

Хазяйка недбало порадила оселити Робота в дев'ятиповерховім будинку, а не на її дачі. Нехай забирає його, а то...

Робот показав своєму конструкторові залізного кулака.

Моргунові ввірвався терпець. Скільки часу гине марно!

— Вам відомо, шановна, що емоції скорочують життя людини?!

— Начхати мені на емоції,— позіхнула Хазяйка. Робот затупав ногами.

— Начхати? Найбільша біда в тому, що людина не може сама керувати своїми емоціями: надто недосконала в неї нервова система. Відтепер емоції людини візьме на себе машина. Досить одягти на руку такий браслет — їх можна робити красивими й модними — і люди житимуть спокійно і дуже довго. Можливо, до двохсот років. Ви хочете прожити двісті років?

— Квартиранти все одно раніше зведуть мене в могилу. Та коли ви запевняєте, що він не їстиме і не доведеться вносити друге ліжко...

Робот поволі заспокоївся.

— Ну звичайно! Нарешті ви зрозуміли. Його роль благородна: забезпечити людям довголіття. Але мені ще доведеться вдосконалювати схему. До того ж я проєкту модель персонального кишенькового робота.

— Все одно — сімдесят карбованців. Гроші наперед.

— Це вже здирство! — обурився конструктор Моргун.— Я думав, що ви зрозуміли, а ви нічого...— Він швидко зірвав з Хазяйчиної руки браслет і наклав на свою. Сам заспокоївся, зате знову захвилювався Робот, вже емоціями свого хазяїна.— Хіба можна брати гроші за двох, коли я один?

— Не знаю, не знаю...— Хазяйка вагалася, до того ж вона побоювалася Робота, що погрозливо повернувся до неї.— А він не користуватиметься... я маю на увазі комунальні вигоди.

— Та нічим він не користуватиметься.

— А коли побачать сусіди? — знову захвилювалася Хазяйка.— Що вони про мене подумають? Ні, ні й ні! Ніяких Роботів!

Довелося знову надягати браслет на Хазяйчину руку.

— Сорок... кхм... п'ять карбованців на місяць і все-світня слава — вам цього мало?

Хазяйка глянула в дзеркало. Робот набрав елегантної пози.

— Ну добре, нехай живе. Тільки нікуди його не випускайте.

Робот заспокоївся, і конструктор зняв браслет. В цю ж мить до кімнати, не постукавши, вбіг захеканий Пасажир у робочій спецівці. Через плече, на ремінці, в нього бився, мов стривожене серце, транзистор-комбайн. Пасажир у спецівці озирнув кімнату.

— Він у вас оселився?

— Насамперед — треба постукати. Хто оселився?

Пасажир у спецівці на мить розгубився. Хто? Імені не знає, прикмет не вкажеш...

— Отой тип. Такий... чорт його знає, який. Кажуть, у вашому хлівці з козою живе.

— Плітки! — заперечила Хазяйка.— Козу я відразу ж відселила.— Вона сумно зітхнула.— І взагалі, кози вже немає. А яка була коза! Не коза, а мрія!

— До біса вашу собачу козу! — вибухнув Пасажир у спецівці, але відразу отямився.— Пробачте, я дуже сердитий. Де ваш квартирант із хлівця?

— Недавно пішов.

— Куди?!

— Я не маю звички шпигувати за своїми квартирантами,— велично відказала Хазяйка і повернулася спиною до Пасажира в спецівці, а обличчям до свого нового квартиранта.— То майте на увазі, я приготую фрикадельки тільки на одну персону.

Клацаючи позолоченими босоніжками, Хазяйка гордовито впливла з кімнати.

Аж тепер Пасажир у спецівці глянув на конструктора Моргуна й дуже здивувався.

— Як же ви встигли поперед мене? Чи це не ви?

Як на сьогодні, це було вже занадто. Конструктор Моргун спалахнув:

— Знову дурне запитання — я чи не я. Я! Я, чорти б його вхопили!

— Ні, я вже сам бачу — не ви. Ви ніколи не кричите «чорти б його ухопили». Та й замолоді...

Пасажир у робочій спецівці ввімкнув свій комбайн.

— Алло! Алло! Як чуєте? Прийом!

У кімнаті загули голоси знайомих нам пасажирів.

— Чуємо добре. Слідом за вами пішов лікар Моргун — він знає козу і хазяйку. Ви знайшли того типа? Прийом!

— Утік, мерзотник. Негайно розставте пікети навколо вокзалу і слідкуйте! — звелів Пасажир у спецівці. — Хто чатує біля автобусної зупинки?

— Кінорежисер, — вчувся з транзистора голос Пасажира з борідкою. — Він міцний і сам упорається. А ми заблокували вокзал.

— Слухайте! Глядіть, щоб і миша не проскочила! Він ще не встиг виїхати з Ординя. Підтримуйте зв'язок. Відбій!

— Оригінальний прилад, — зацікавився конструктор Моргун. — Саморобний? Звичайно, ультракороткі хвили? Проте, як радіоінженер, я порадив би дещо вдосконалити. Габарити зменшити до розміру сірникової коробки.

Пасажир у спецівці нетерпляче махнув рукою.

— Ніколи зараз удосконалювати, з Циганочкою біда: судитимуть.

— За який злочин?

Пасажир у спецівці спохмурнів.

— Злочин? Чесна, хороша людина дала наклепникові по морді. Це, по-вашому, злочин?

— По-моему — ні, просто підвищена реакція. Треба по-іншому, раціональніше.

— Що вже радити тепер? Тепер треба швидше зловити падлюку, доки лиха не накоїв, а він, мерзотник, від нас ховається. — Пасажир у спецівці знову розлютився. — Цей слизький гад усіх обкрутив, не підкопаєшся. Закони знає, як мій дід «Отченаш». Та зажди, потрапиш мені в руки...

Дрібно постукавши в двері, до кімнати вбіг задиханий лікар Моргун.

— У хлівці його немає, я оглянув усе подвір'я...

— Ну — задушу стерво! — Пасажира в спецівці аж затіпало. — Нехай і мене судять разом із Мартою, тепер уже мені ніщо не страшно. Ніщо не зупинить!

Конструктор Моргун наклав на руку Пасажира у спецівці свій браслет, одержавши за це добрячого стусана.

Проте стусаном справа обмежилася, бо Пасажир у спецівці миттю став сумирніший від ягняти. Зате Робот бурхливо сіпнувся й ревував, мов корабельна сирена.

— Гм... треба збільшити діапазон сприймання емоцій,— заклопотано мурмотів конструктор, регулюючи на Роботі якісь прилади.

Лікар Моргун зблід і пильно глянув на свого молодого двійника.

— Проте... може, ми надаремне хвилюємося,— мляво промовив Пасажир у спецівці.— Чи ж мало на світі падлюк? Усіх не переловиш.

Всередині у Робота зненацька щось клацнуло. Він, ламаючи руки, ридма заридав.

— Не витримав надто потужного потоку емоцій,— з прикрістю відзначив Моргун-конструктор.— Шкала емоції гніву перегрілася. Справді, треба посилити... гм... гм...

— Пробачте,— схвильовано мовив лікар Моргун.— Наскільки я розумію, функція даної установки — знімати з людини емоції?

— Я просто щасливий, що нарешті знайшлася людина, яка зрозуміла!

Робот, ридаючи, став битися головою об стіну.

— Чого він блазнює? — байдужим тоном запитав Пасажир у спецівці.

— Зіпсувався. Замість емоції гніву видає емоції горя,— винувато пояснив Моргун-конструктор.

— Дурень залізний,— незворушливо бовкнув Пасажир у спецівці.— Моя конструкція надійніша, жодного разу не підкачала.

Він економним рухом увімкнув транзистор.

— Алло. Що ви там робите? Прийом.

— Згідно з вашою інструкцією, ми розставили пікети навколо вокзалу й біля автобусної зупинки,— відрепортував голос Дами з портфелем.— Чекаємо. Слідкуємо. Відбій!

Лікар Моргун стояв уже не просто блідий, а зелений.

— Ви розумієте — що винайшли?

— Машину довголіття. Звичайно, ще доведеться дотягати...

Робот знову розпачливо заридав.

— Ви...— Пасажир у спецівці переплутав Моргунів. Не бажаючи витратити енергію на роздуми — хто —

хто, він просто звелів: — Котрий з вас не ви — заткніть Роботові пельку. На нерви діє.

— Справді, конструкція технологічно ще дуже недосконала, — і конструктор почав щось відгвинчувати. Робот занімів.

Раптом лікар Моргун побачив на столі сіру папку у. У розпачі аж похитнувся.

— Але ж я знищив, знищив її! І ось вона знову...

— Уррра!!! — з транзистора до кімнати ввірвався радісний голос Пасажира з борідкою. — Його тягне сюди Кінорежисер! Вже притягнув. Прийом!

— Плюньте, — мляво відказав Пасажир у спецівці.

— Плюнути? Залюбки! — озвався Кінорежисер. — Тьху! Ой, за руку вкусив...

— Та ні, взагалі плюньте на цю справу, — ліниво процідив Пасажир у спецівці. — На чорта нам здалася оця веремія? Відпустіть його, — позіхнув. — Нас же він не зачіпає.

Пасажир у спецівці потягнувся в пароксизмі байдужості. Лікар Моргун підскочив до нього й зірвав браслет. Пасажир у спецівці миттю отямився.

— Алло! Гей! Тримайте його міцніше!

— Але згідно вашої директиви, ми його відпустили, — повідомив ображений голос Дами з портфелем.

— А все ваш залізний дурень! — від злості Пасажир у робочій спецівці зламав безневинну антену.

— Умгу... доведеться перепаювати сенсорний блок, — мурмотів конструктор Моргун.

А лікар Моргун кровожерливо дивився на сіру папку. «Ну, проклята облуднице, зараз я з тобою розправлюся!»

Розділ дев'ятий

НЕ ДОЗВОЛИМО!

І лікар Моргун метнувся до столу: схопити і знищити! Та конструктор, хазяїн папки, спритно заступив до рогу.

— Що ви надумали? Обережніше: у цій папці майбутнє людства!

— Ага, ось як? Майбутнє людства? Засіб проти емоцій? Довголіття?

— Саме так. У цій папці всі розрахунки моєї апсихогенної установки. Ви ж усе зрозуміли, колего.

— Але ви-то нічого не зрозуміли! Я сам працював — усе життя перевів — над цією проклятою проблемою. Бо вірив, що принесу людству користь. Магнум ін сімпліці! Так просто! Відкиньте емоції й живіть. Нехай торжествує падлюка, а ви не хвилюйтеся і живіть. У людини біда, але ви живіть спокійно, бережіть своє життя, чорти б його вхопили!

— Магнум ін сімпліці? — зацікавився конструктор Моргун.— Чував про вашу доктрину, власне, вона й лягла в основу моєї праці. Але метод застосування в життя вашої доктрини як такої нереальний. Шкода, але — примітив. Ви, шановний колего, безнадійно застаріли: велике не в простому, а в дуже складному! Сьогодні ми використовуємо всі наші знання про біохімічну структуру організму і будемо моделювати біохімічні процеси. Я думаю, вам не треба читати лекцію про перспективи біоніки?

— Мені не треба,— з гіркотою сказав лікар Моргун.— Це я надто яскраво уявляю собі.

— А я щось не дуже,— озвався Пасажир у робочій спецівці, який увесь час пильно дослухався до розмови Моргунів.— Як же воно виходить? Ви казали,— кивнув на лікаря,— що все дуже просто, тільки треба відкинути всякі емоції, і ми вам повірили...

— Друже мій, то я вчора казав. Забудьте!

— Та ні, про таке свинство не скоро забудеш. А ви,— повернувся до конструктора,— залевняєте, що все дуже складно. Але ж знову-таки виходить — не вмер Данило, то болячка задавила.

— Е ні,— стріпнув конструктор ще буйним чубом.— Прогрес є прогрес! Життя не замкнений круг, а спіраль, що здіймається вгору. Якщо взяти шановного колегу, умовно, звичайно, за перший виток цієї спіралі, то я її другий виток.

— Ага, змикитив. Тож має вискочити десь і третій виток?

— Обов'язково вискочить, тобто з'явиться. У якій формі, коли і звідки — важко сказати... Що ви робите? Віддайте папку! Ви збожеволіли!

— Навпаки, прийшов до розуму,— вигукнув лікар Моргун.

— Навіщо ви її схопили?

— Щоб знищити. Слухайте ви, другий виток прогресу, а розумієте — хто ви такий? У даному разі? Ви — злочинець!

— Чому? Прогрес не злочин, навпаки...

— Так, якщо він піде не по шляху злочина. Від стріли дикуна до атомної бомби — величезна дистанція прогресу, чи не так?

— Можна сказати інакше: від стріли дикуна до оволодіння атомною енергією.

— А я кажу конкретно — про бомбу! Я кажу конкретно — про жажливе створіння: людина-нелюд, позбавлена емоцій. Як же це страшно! Я сам це бачив на власні очі...

— На власні очі? Де? В психіатричній лікарні?

— Ні, не майте мене за божевільного. У звичайному вагоні приміської електрички. Не доведи господи вам таке побачити...

— Я бачу тільки те, що ви небезпечний маніяк. Віддайте папку!

— Не віддам! Пробачте, колего, але тільки через мій труп! — рішуче виголосив лікар Моргун.

— Ні, це ви вже пробачте, колего, але тільки через мій труп, — схопив і потяг папку до себе конструктор.

— Ні, через мій!

— Через мій!

На крик вбігла Хазяйка в кокетливому фартушку з великим розбійницьким ножем у руках — готувала обід.

— А це що за неподобство? — визвірилась. — Соромтеся! А ще інтелігентні люди! І зятяйте собі — ніяких трупів у моєму домі.

— Не буде трупів, мамашо, — заспокоїв її Пасажир у спецівці і єдиним махом вирвав папку в обох Моргунів. — У вас, мамашо, горить у плиті?

— Звичайно! Я саме підсмажую фрикадельки.

— Де ваша кухня?

— Що ви надумали робити? — кинувся Моргун-конструктор услід за Пасажиром у спецівці. Та за нього мертвою хваткою вчепився Моргун-лікар.

— Не пущу! А Степан — розумний дядько, він знає, що робить.

— Всі ви тут збожеволіли! Яке ви маєте право?

— Людське, — пояснив лікар Моргун. — Право гуманності.

— Ото й усе,— весело повернувся з кухні Пасажир у спецівці.

— Варвари! Що ви наробили? — заголосив у відчаї конструктор.— Ви знищили найвагоміше досягнення цивілізації!

— Ну-ну, браток, нічого, не хвилюйся,— намагався заспокоїти конструктора Пасажир у спецівці.— Ти ще потім нам скажеш спасибі, ось не зійти мені з цього місяця!

— Вар... ва... ри...— схлипував конструктор Моргун.

— Та не треба так переживати,— Пасажир у спецівці витер конструкторові сльози.— Досить з тебе й залізного дурня.

— Залізний дурень... тобто експериментальна апсихогенна установка без розрахунків — ніщо. А розрахунків ні в кого не було, крім мене.

— Ото й добре! Ти ще молодий, ти ще надумаш щось краще. Може, зробиш так, аби твій роботисько ловив брехунів та падлюк? Га? Подумай.

Але конструктор не міг заспокоїтися.

— Ну що ж, хлопці, ходімо, доки не вискочив ще й третій виток на нашу голову.

Ех, і смикнув же чортяка за язик Пасажира в спецівці! Бо в цю саму мить усіх засліпив потужний спалах, оглушив вибух. Перелякано закричала Хазяйка.

Коли дим розвіявся, всі побачили в кімнаті істоту, що дуже скидалася на людину. І не на людину взагалі, а конкретно: на Моргунів. Проте це був зовсім інший Моргун — не земний. Він стояв, зацікавлено озиравшись, а біля його ніг темніли обгорілі уламки якоїсь дивовижної машини.

— А це що за піротехніка? — розгубився Пасажир у спецівці.

— Схоже — наступний виток спіралі,— боязко зіщулювався лікар Моргун.— Даруйте... кхм... кхм... ви — звідки?

Новий Моргун щось проклекотів, але ніхто нічого не збагнув. Тоді несподіваний гість простягнув Моргунові конструктору, який стояв найближче, невеличкий сірий циліндрик і показав жестом, що циліндрик треба притупити до скроні. Моргун-конструктор негайно скористався з технічного опорядження, востаннє схлипнув і спитав:

— Як накажете вас зрозуміти?

— Де я? — запитав у відповідь новий Моргун. За допомогою циліндрика вони розуміли один одного, а іншим Моргун-конструктор взявся оперативно перекладати:

— Питає — де він... Та хто ж ви такий? І, головне, звідки? — у конструктора все ще був лихий настрій.

— Де я? — повторив зайда. Він, очевидно, мав упертий характер.

— На Землі.

— Ф'ю! — свиснув зайда.— Ось куди мене занесло: на Бету-4, корінь із семи, дріб одинадцять! Ви її звете Землею? Треба запам'ятати.

— То звідки ж ви? — наполягав конструктор. Він зараз забув про власні прикросі, настільки несподіваним і разучим видався випадок.— Звідки ви і яким чином? Вибачте, але ми...

— Вибачаю і не дивуюсь. Ілюстрісіме — звичайна реакція тубільців на дехроніксний прокол.

— Який прокол? — розгнівалася Хазяйка.— Ви посміли проколоти мій дах? А я ж його тільки весною відремонтувала! Нахабство цих Моргунів не має меж! Та це вже й не Моргун, це якась нечиста сила!

— Я, земляни, нічого спільного не маю з нечистою силою, бо її не існує. Просто мій гіперпросторовий атем-пороїд забарахлив. Мабуть, забило жиклери хроностазіоном. Сам винен, недбальство до добра не доводить. От і викинуло мене, шановні тубільці, до вас. У вас же, я бачу, ще середньовіччя,— іншопланетний Моргун кивнув на Робота.— Апсихогенна установка?

— Так! — з гордістю відказав автор апсихогенної установки.— Але тепер мені доведеться наново починати всі розрахунки, бо...

— А навіщо? — здивувався зайда.— Викиньте його на брухт. Так, я правильно визначив — середньовіччя. Ну що ж, могло бути й гірше...

— Ви нарешті скажете — звідки ви? — запитав ображений Моргун-конструктор. Його роботу — на брухт, чули таке!

— Я з паралельного підпростору номер — Сигма-2, корінь із сімдесяти семи. Наші координати мають перетинання з вашими у шостому вимірі, тобто саме в цьому місці.

— А ви в мене спитали дозволу на перетин у моєму домі, коли вимірювали? — скипіла Хазяйка.— Хто хоче

і де хоче — перетинається, але до чого тут моя садиба? Я прошу негайно прибрати за собою ці недогарки і залишити мій дім. Бо викличу міліцію! А за прокол мені заплатите. Перекладіть йому!

— Запитайте його, чому він залишив свій паралельний підпростір,— попросив лікар Моргун.

Конструктор переклав.

— Бачите, там я працював над проблемою довголіття...

— Над проблемою довголіття?! — аж підскочив конструктор Моргун.— Чуєте? Ідеї носяться в космосі, а ви намагаєтеся затримати прогрес. Ну і чого ви досягли, колего?

— Колосального ефекту! Колосального! Я дивлюся на цю середньовічну машинерію, і мене душить сміх, даруйте, колего. Я розумію: середньовіччя — це середньовіччя, що з вас питати. Проте, потішу, принцип у нас з вами один: знімати емоції з розумної істоти. Як ви її звете на Землі?

— Людиною.

— Дякую, людини. Але конструювання апсихогенних установок — недоцільна, невдячна праця. Вони легко псуються, вимагають догляду, ремонту, спеціалістів. У нас знімання емоцій цілковито перейде до галузі субквантової генетики.

— Спитайте його, що ж тоді буде? — попросив Пасажир у спеціві.

— Що буде? Людина стане народжуватися із заданими заздалегідь якостями. Відпадає потреба в громіздких машинах, в догляді за ними, в кадрах науковців. Економно, стало й незмінно. Розумієте?

— Запрограмоване людство? — в голосі Моргуна-конструктора вчувся переляк.

— Запрограмоване людство?? — з жахом повторив Моргун-лікар.

— Так! Запрограмоване людство! — гордо мовив іншопланетний Моргун.— Я розробив цю теорію блискуче й досконало. Вже сьогодні я можу запрограмувати людину з будь-якими якостями. Людина-механік, людина-солдат, людина-виконавець... і так далі. Маю намір негайно ж розпочати працю, хоча технічне обладнання на вашій планеті...

— До біса обладнання! — гаркнув Пасажир у спе-

цівці.— Ви що, хочете, аби люди народжувалися бездумними болванками? Перекладіть йому!

— Це не наукове визначення,— відбив напад іншопланетний Моргун.

— Дорогий мій Степане, науково це зветься: люди, позбавлені індивідуальності,— сумно пояснив лікар Моргун.— Але по суті... ви точно висловилися: справді — бездушні болванки. Страшно подумати.

— Ну, я сказав би — не болванки, а досконалі деталі,— уточнив Моргун-конструктор.— Але це й мені не подобається. Що занадто, то занадто. Між іншим, колего, а чому ви покинули свій паралельний підпростір?

— Як вам сказати... Бачите, не всім розумним істам нашої планети, скажемо по-вашому — людям, це припало до душі. От я й змушений був...

— Ага, то тебе й звідти поперли к бісовій матері? Ясно! — свиснув Пасажир у робочій спецівці.— І ти хочеш у нас...

— Так. Сподіваюся, мені підуть назустріч.

— Авжеж, підуть! Ще б не піти! Вже йду! — Пасажир у спецівці широко розкрив дужі обійми і ступнув назустріч зайді.

— Привіт, друже! Як добре, що ти потрапив саме до нас!

— Ой! — зойкнув іншопланетний Моргун.— Ви мене задушите...

— Та на біса я тебе душитиму? Але й не випущу. Що ні, то вже ні! Дідька лисого! Від мене не викрутишся, я тобі не паралельний підпростір, я робоча людина! А жити на світі бовдурам-пелюдам ми не дозволимо!

— Боже мій,— схлинула Хазяйка,— і чого я така нещасна? Ні, таки правда, що ці квартиранти зведуть мене у могилу...

До Пасажира в спецівці приєдналися й обидва Моргуни: зайдю міцно тримали вже втрюх. Аби той не дуже пручався, Пасажир у спецівці відважив йому запотилічника.

— Обережніше, Степане,— попередив гуманний Моргун-лікар.— Адже ми ще не знайомі з анатомією іншопланетян.

— Я б сказав, що їхня конструкція дуже наближається до нашої, земної,— прикинув інженерним оком Моргун-конструктор.— Принаймні, шия у нього на тому ж самому місці, де й у нас.

Полонений зайда впустив свого циліндрика, котрий допоміг їм порозумітися, і розлютовано заклекотів щось невиразне. Втім, не таке-то вже й невиразне,— цілком можна було збагнути, що іншопланетний Моргун кле-коче аж ніяк не про наукові проблеми.

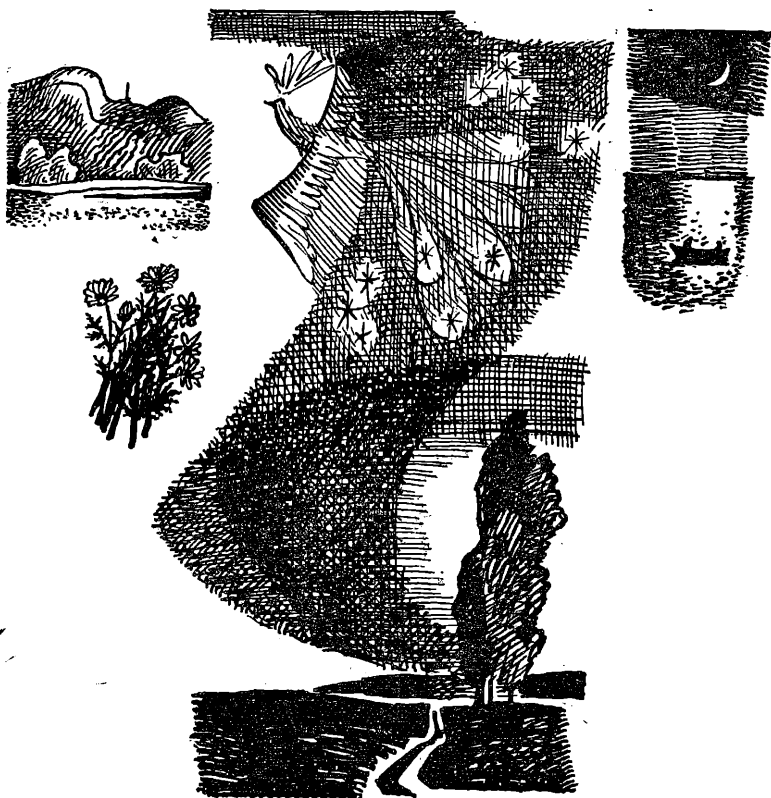
— Чи ти ба, як лається! — здивувався Пасажир у робочій спецівці й глянув на зайду майже з повагою.— Емоції у нього — будь здоров! Хтозна, може ще людиною стане...

Та зайда не тільки лаявся. Спритно висмикнувши свою руку й талановито скопіювавши рух Пасажира в спецівці, він одважив замашного запотиличника Моргу-нові-лікарю. Той аж присів, а Хазяйка розпачливо зойк-нула.

Бійка в її домі! Що скажуть сусіди? Скандал...

Хазяйка безпорадно припала на груди Роботу, еди-ному, до кого вона зараз відчувала довіру й симпатію, бо живі люди поводитися непристойно. Зачепила рукою якийсь прилад на грудях. Щось у Роботі клацнуло, очі блимнули червоними вогниками, і він зареготав.

ОПОВІДАННЯ

ПОДАРУНОК

У нього сірі холодні очі під рудими острішками брів, вилицювате широке обличчя, недбало обтесаний ніс і несподівано тонкі — мов бритвою хто черкнув — губи. Сам незграбний, хода ведмежа, важка. Голос хрипкий, натужливий. Кине із зусиллям слово — й надовго замовкне. Таким знають Остапа всі; здається, таким він і народився. Аж не віриться, що були колись у нього і дитинство, і сльози, і сміх, і ніжна, без шорсткої щетини, шкіра лица, і незашкарублі долоні... Либонь, і сам забув — чи справді було в нього те дитинство. Отак закам'янів на довгі роки, навіть старіти не старів.

Він неодружений. Колись, дуже давно, сватався до однієї веселої чепурушки, то вона розсміялася: з ким же я розмовлятиму замужем? Тобі, мовляв, німа стіна до пари...

Згодом — уже по війні — наклав оком на літню вдову, але й та злякано відсахнулася. Ото й по всьому. Чи жалів він, що так склалося, хтозна, хіба по ньому вгадаєш? Безплідний камінь, що з дивної примхи природи народився людиною.

Жив сам, мов борсук у норі. Раніш працював колійним обхідником, — мовчазна нелюдима робота, а тепер уже вийшов на пенсію. Длубається з ранку до вечора на своїй садибі, годує курей та вряди-годи буркне слово до пса, сірого лихого вівчара, здичавілого без людей. А кого і що той пес стереже, якщо жоден злодій не полізе в господу, де й узяти нема чого? Та спробуй лише зазирнути за хвіртку, — пес хрипить на цепу. Вірно стереже господареву самотність.

Тільки ж ніхто не зазирає — нікому. Друзів у Остапа немає, родичів теж. Ба ні, рідня є: молодший брат Василь із сім'єю. Живе, правда, в іншому місті, але ж є! Рідний брат. Давно не бачився з ним Остап, востаннє — перед війною. І сваритись не сварився, а так — розійшлися, та й годі. Надто різні вони, ніби не одних батька-матері діти. Василь веселий, говіркий, душею привітний, то й люди горнутья до нього, а Остапа стороняться.

Невідомо, чи згадує коли молодший старшого, а старшому байдуже, чи лишилася десь на світі людина — рідна кров, чи, може, померла наглою смертю...

Отак і живе цей чудний чоловік, без людей, без привіту. І осело його, сіру кам'яничку з немитими вікнами на околиці висілка, всі обходять, мов затруене місце. Отак і живе, кам'яна душа.

* * *

Лист прийшов несподівано. Листоноша, літня жінка, що здавна розносила пошту по цій вулиці, чи не вперше відчинила скрипучу хвіртку й ступила до двору. Пес люто загавкав і довго хрипів, брязкав цілом, доки з дверей не визирнув сам хазяїн.

— Гей, що там?

— Вам лист!

— Який лист?

— Чи я знаю — який? Ось візьміть.

Він не квапився. Листоноша застромила листа за планку хвіртки, їй набридло чекати, та, й пішла собі. Остап глишнув на синій конверт, що впав на бур'ян, і знизав плечима. Лист? Від кого? Навіщо?

Війнуло вітром і лист шугнув між рясну лободу. Гм... Чи не краще лишити його там? Що доброго він може принести людині, яка не чекає і не хоче чекати новин?

Остап ще трохи подумав і таки висмикнув листа з чіпких лап бур'яну. Не поспішаючи, почовгав до хати, знайшов окуляри й розірвав конверт.

Лист був від брата. Остап прочитав його і поклав у шухляду. Ні радість, ні печаль не відбилися на його незворушнім обличчі.

Він не пішов на станцію зустрічати гостя. Що ж, якщо тому заманулося приїхати, то дорогу до дому, де народився й виріс, знайде й без проводжатога. Не став

завдавати собі клопоту і з готуванням та прибиранням: чи він кликав до себе?

Як завжди, встав удосвіта і пішов на город підгортати картоплю. Потім нагодував курей, сам поснідав, сів на ганку. Пес і собі виліз із будки і ліг на сонечку. Хазяїн мовчки сидів, пес мовчки лежав, тільки кури жваво сокотили, визбируючи на землі дрібні блискітки проса.

Коли ревматично рипнула хвіртка, Остап не ворухнувся. Зате пес підхопився і захлинувся розлюченим гавкотом.

— А заціпило б тобі! — сердито крикнув Остап і замахнувся кийком.

Пес зіщулився, тільки сіра шерсть на шиї настовбурчилась кострубатим гребенем та круті боки збуджено тремтіли. Потім знову загавкав, але по-іншому — тоненько й часто: від хвіртки просто до нього бігло тонконоге біляве дівчисько. Собака схилив набік ікlistу морду й зачудовано занімів. За все своє життя він уперше побачив дитину. Поза парканом — з вулиці та сусідніх дворів — часто лунали дитячі голоси, але тут, на цьому подвір'ї, ще ніколи не ступала дитяча нога. Пес дивився з таким щирим подивом, що високий кремезний чоловік, схожий і водночас зовсім не схожий на Остапа (він зайшов до двору слідом за дівчачим), засміявся. А дівча підбігло до ошелешеного собаки й безстрашно затермосило його за гострі насторожені вуха.

— Ну, здоров був, Остапе!

Остап знехота підвівся, ступив крок назустріч Василеві і, дивлячись убік, дозволив себе обняти.

— Здоров...

— От я й приїхав.

— Вкусить, — Остап кивнув на собаку. Та дівча обхопило собаку за шию і пустотливо буцнуло головою в сірий лоб. Пес остаточно розгубився. Він невпевнено махнув хвостом і невміло лизнув теплу дитячу щоку. В собачому серці коїлося щось невимовне... Ніколи ніхто з ним не грався, ніхто не голубив, а ця дивна маленька істота в одну мить приборкала здичавілу тварину. І раптом пекуча хвиля незваної досі радості переповнила збентежену душу собаки, хлюпнула через край. Пес перекинувся на спину і, тихо поскімлюючи, вдячно зложив своє серце до ніг маленької володарки.

— Ми давно не бачилися з тобою, Остапе.

— Умгу.

— А ми ж з тобою, що там не кажи, а брати!

— Умгу...

— Я думаю — тобі нелегко живеться одному. Не молоденький уже.

— Гм...

— Отож я й вирішив... Хоча ти й не радий мені. Ти ж не радий, Остапе?

Остап пробурмотів щось невиразне.

— Ну, з тебе слова не витягнеш. Але я захотів тебе бачити, я! Живе ж десь у закутку рідний єдиний брат. Відгородився, хай йому грець, від світу, мов той пустельник. От і приїхав до тебе, і здається мені, ніби потрапив у якесь середньовіччя... Ти ж, мабуть, зовсім не знаєш, що діється зараз у світі?

— А нащо воно мені?

— Слухай, Остапе, а ти й справді не сектант?

— Не сектант.

— Та людина ти чи ні? Хіба ж можна так жити?

— Живу, як живеться. Що тобі до мене?

— Ну, якщо так... І справді — що мені до тебе? Нічого. Просто пообіцяв Оленці показати батьківську хату, де я народився, а в хаті, між іншим, і її рідного дядечка. Воно ж мале, нічого не розуміє, зраділо: «До дядька поїдемо!» От і поїхали.

Остап промовчав.

— Була думка і хлопців узяти, та ті не схотіли.

— Ти надовго?

— На кілька днів. Я, власне, сюди у відрядження. До прокуратури надійшов лист...

— До прокуратури? — Остап уперше глянув на брата.

— Егеж, до прокуратури. Ти що, навіть не знаєш, де я працюю?

— Який лист?

— Дуже заплутана справа, гадав — тут розв'яжу, аж доведеться два-три дні поїздити по селах... Знав би — Оленку не брав.

— Собача робота, — буркнув Остап.

— Як на чий погляд. То як мені тепер бути з Оленкою? Додому не встигну відвезти, мені негайно треба...

— Гм...

— Видно, доведеться брати з собою.

Остап нахмурився й засопів. Потім неквапом рушив до дверей. На порозі спинився й кинув через плече:

— Не з'їм. Тільки панькатися не буду.

— Панькатися не треба. Боюсь — залякаєш.

— Вона в тебе не з лякливих.

— Що ні, то вже ні,— засміявся Василь.— Хотілося б мені, аби вона тебе трошки приборкала... То як, залишати?

— Про мене, лишай...

* * *

Цей маленький, обмежений трухлявим парканом, наскрізь зелений світ був особливий. Тут усе було зовсім не так, як у місті, де досі жила Оленка. Навіть сонце не таке: воно вранці не ховалося за будинками, а викочувалося просто поміж кущів бузку та напівусохлою яблунею, негаряче й лагідне. Його хотілося взяти руками. Тут не гули тролейбуси й автомашини, а стояла така таємнича тиша, як у завороженому царстві.

У цій казковій країні, де тепер опинилась Оленка, жив великий добрий вовк. Оленка прихитрилася й спустила його з цепу, і тепер він невідступно ходив за нею, покірний і відданий. Її вовк.

І ще тут жили веселі розмальовані кури з круглими цікавими очима. І співучий, білий, наче сніг, молоденький півник Баклуша. Це Оленка назвала його Баклушею, і він одразу зрозумів, що то його ім'я. Досить було гукнути: «Баклуша!» — як півник щодуху мчав до неї. Що то був зовсім незвичайний півник, Оленка була глибоко переконана. Такий гарний, такий білий і все розумів. Він сідав на Оленчине плече, й вона шепотіла на вушко, в червону сережку: «Ти заворожений, правда? Я знаю, раніше ти був людиною, правда?» І Баклуша вдячно дивився на неї золотими очима. Вона дуже любила його, цілувала яскравий гребінець і борідку, гладила шийку, і Баклуша кивав чепурною голівкою: так, правда, він заворожений, він колись був людиною... І ще Оленка любила сірого вовка. Але Баклушу ніжніше, бо вовк був великий та дужий, а Баклуша маленький і безборонний.

А ще в цій країні жила кропива. Лиха й пекуча, вона зненацька кусалась і, здавалося, сичала від злості. Було її дуже багато попід парканом, навколо всього подвір'я, й Оленка знала, що то навмисне, аби ніхто не міг вирватися з цієї зачарованої країни. Це теж було дуже цікаво, хоча й страшнувало. Зате висока буйна лобода була дуже ласкава і так щедро обспала Оленчині ноги до самих колін м'яким жовто-зеленим пилком.

А дядько Остап усе мовчав та мовчав і нітрішечки не заважав Оленці знайомитися з тим дивним невиданим світом.

* * *

Василя затримали справи. Хвилюючись за дочку, він приїхав до брата, але, заставши Оленку веселою і вдоволеною, заспокоївся. Брат, звісно, відлюдько й дивак, та Оленці тут непогано. Що ж, нехай поживе ще трохи.

А Остап — як Остап, був до всього байдужий. Він подовгу сидів на ганку й мовчки дивився, як дівча бавиться із собакою чи годує крихтами хліба свого улюбленця, білого півника. Проте все частіше в його очах з'являвся вираз похмурого подиву й занепокоєння. Щось його турбувало. І коли дівчинка підбігала до дядька, той сердито вставав і йшов собі геть.

Та цього разу Оленка його не пустила. Вона міцно обхопила руками Остапові коліна й спитала:

— Дядю Остапе, а як звати вашого собаку?

— Пес,— неприхильно буркнув у відповідь той.

— Ні, не пес, а як він зветься? Як його ім'я?

Остап мовчки дивився на тонкі рученята, і вираз тривоги в холодних очах посилювався. Тонкі рученята, що так міцно обхопили його коліна, нагадали про інші, теж худенькі, дитячі, про які давно забув. Про які йому не можна було згадувати.

— Вашого півника звать Баклушею. Це я так назвала, правда ж, гарно? А собака ніяк не зветься. Давайте назвемо його Вовчиком!

...Отак і тоді, тільки зовсім по-іншому, тонким ланцюгом скували на мить його дві маленькі руки і з відчаєм не відпускали. Їх треба було відірвати. А вони чіплялися з недитячою силою... «Дядечку, не віддавайте мене, не віддавайте!..»

— Він сірий, мов вовчик, і вуха такі, я в зоопарку бачила. То назвемо його Вовчиком?

— Відчепись.

Остап похапцем одірвав від себе Оленчині руки й відвернувся.

Оленка не образилась,— адже дядько Остап завжди такий чудний.

* * *

Так промайнуло п'ять днів. П'ять довгих літніх днів у глухій забур'яненій садибі, де непривітну тишу так зненацька порушила маленька весела гостя.

Ці дні були відкриттям нового й незвичайного. Доросла людина тут звелася б із нудьги, але для Оленки нудьга була такою ж незрозумілою, як користолоубство, підлість чи зрада... Вона ще просто не існувала для неї. Дівча поки що вміло тільки дивуватись, радіти і сповнювати радістю те, біля чого жило. Як промінчик, що однаково щедро голубить і ніжні пелюстки, і камінь.

Тільки Остап лишався такий, як завжди. Жодного разу не посміхнувся, не озвався до дівчинки, не торкнувся рукою. Навпаки, уникав її, а коли та сама підбігала, супився і швидше відходив. І все-таки...

І все-таки за ці дні він по-своєму звик до дитини. Непомітно для неї потай стежив, як вона бігає, як сміється, наспівує, смішно погрожує пальчиком кропиві чи просто сидить на траві в товаристві собаки та білого півника. Можливо, щось таки ворухнулось і в його захололій душі?

Про це подумав Василь, коли приїхав і сказав, що забирає дочку. Обличчя Остапове ледь помітно сіпнулося. «Ага, і тебе, здається, Оленка взяла за живе?» І лукаво спитав:

— Ну як, ще не набридла тобі племінниця?

Остап не відповів і мовчки подибав собі на город. Набридла, не набридла... Чи йому не однаково? Жив досі сам, проживе так і далі. Навіть краще буде, а то, бач, собаку зовсім розбестила. А що то за пес, якщо він не лихий?

Він зловив собаку і посадив на цеп. Пес жалібно заскавчав, та хазяїн так сіпнув його за нашійник, що той злякано гулькнув у буду.

А дівча... Що ж дівча? Клопоту з ним не було. Якби

іще пожило, хата б від того не завалилася. Он і курей допомагало годувати. Тільки й курей воно теж розбестило, бігають слідом, як поприв'язувані.

Він ходив по подвір'ю з відчуттям, ніби щось загубив. Або щось не зробив, що хотілось зробити. Зробити для неї, для малої. Гм... Якийсь подарунок, чи що...

Це бажання було таке незвичне і дивне, таке невластиве для нього, що Остап розсердився на себе. Тьху! Ото ще дурниці. Нехай швидше їде й не морочить голови.

Він заходився рубати дрова. З розмаху всаджував гостру сокиру в колоду — розколював надвое, начетверо, тільки тріски летіли. Купа нарубаних дров зростала, а разом із нею зростало й те дивне бажання — зробити приемне Оленці. Воно вибивало з рівноваги, і Остап не міг тому противитись. Уже не міг.

А чому б і справді не зробити подарунок? Та який? Щось таке, що вона любить. А що вона любить?

До дров підійшов білий півник і клюнув, дурний, крихту кори. Бач, нахаба, не боїться! Остап замахнувся на півня рукою, і в ту ж саму хвилину йому спало на думку: дівчисько любить цього дурнуватого птаха, от він його й подарує. На дорогу засмажить. Хіба йому шкода?

* * *

— Ох ти ж моя маленька вигаднице! — сміявся Василь, жартівливо куйовдячи м'яке золотаве волосся дочки. — Теж мені знайшла зачароване царство в дядьковому барлозі. А я так боявся, що ти тут занудьгуєш.

— Тут нудьгувати не можна, — переконано сказала Оленка. — Тут все мов у казці. Ти, татку, такого ніколи не бачив!

Василь похитав головою. Бачив чи ні, а вже не побачить. Не повернеться щедре на мрії дитинство. Бо воно — мов ранкова роса: впаде хоч на смітник, оздобить трухляві уламки іскристими бризками і гратиме райдужним сяйвом, доки не висохне під безжалісним сонцем.

— А дядька Остапа ти не боялася?

— Ні, анітрішечки. Він усе мовчить та мовчить... Знаєш, татку, він, мабуть, теж зачарований. Як півник Баклуша. Тільки Баклушу я люблю, а дядька...

— А дядька?

Оленка замислилась.

— Не знаю... Він дуже твердий.

— Який, який?

— Ну твердий. Як стіна.

— Так, це правда — твердий... Ну гаразд, біжи прощатися, дитинко, із своїм зачарованим царством, і будемо рушати додому.

І Оленка побігла.

Її засмутило, що Вовчик сидів на цепу. А так же хотілося востаннє з ним оббігти подвір'я, попрощатися із старенькою яблунею і шепнути їй, щоб вона не журилася і перестала всихати. А лихий кропиві показати язик — ось тобі! Залишайся сама, лютуй, скільки хочеш, я вже тебе не боюся. І приголубити Баклушу. Вона спробувала скинути цеп, але дядько Остап так міцно пригнув заціпку, що нічого не вийшло, собаку не пощастило звільнити. Тоді вона стала кликати півника, але той десь забіг.

Оленка зітхнула й пішла сама. Біля дровника з сокирою в руці стояв дядько Остап. Вона проминула його і тут побачила Баклушу. Стріпуючи крилами, він якось чудно стрибав, і взагалі — щось у ньому було не так... Оленка ніяк не могла збагнути, що саме. Біла шийка чомусь струмувала червоною цівкою... Дівча заніміло. І тільки тоді, як помітила білу голівку, що лежала окремо, зовсім окремо на землі, зрозуміла...

З розширеними від жаху очима Оленка сахнулася назад і закричала. Далі кинулася до Остапа і вчепилася рученятами в його великі незграбні ноги. Вона їх била кулаками, намагалася вкусити і все кричала, кричала...

* * *

...«Дядечку, не віддавайте мене, ой, не віддавайте!»

Червонопикий поліцай схопив дівча за плечі, а воно, знетямлене від жаху, чіплялося за Остапові ноги й несамовито кричало. Дурне, хіба ж він міг її не віддати? І хто просив оту нерозумну жінку ховатися з дітьми в його дровнику? Помітивши їх, він мовчав, і коли прийшли поліцаї — мовчав. За переховування партизанської сім'ї його самого мало не потягли до гестапо. Тільки ж він не переховував, просто — не вигнав. Що йому з того — є вони чи нема? А забрали б його... ну й забрали б... Він і там би мовчав.

З тими двома — жінкою та хлопчиськом — мороки не було, мовчки пішли, коли їх забирали. А дівчисько вирвалося і шугнуло кудись у бур'яни. «Не віддавайте...» Та поліцаї ж бачили і швидко знайшли. Якби не знайшли, то нехай би було, хіба б він прогнав? Але ж знайшли! Що він міг вдіяти?

...Може, й міг. Оглушив би сокирою отого, червонопикого. А другий був миршавий, мов шолудиве щеня. Він би його однією рукою...

Чомусь тільки тепер це спало на думку. А тоді було байдуже.

«Не віддавайте...» А як вона кричала, як біла кулаками... Тьху, що це з ним? То ж кричала Оленка, а не та... А руки однакові. І голос однаковий. Ні, не однаковий,— вона спочатку благала, а тепер прокляла. Та ні, це ж не та, це ж Оленка... Навіжене дівчисько, через якогось дурного півня... Для неї ж зарізав, хоч на плем'я купив!

— А-а-а-а...— лящало пронизливо в вухах. Остап стріпнув головою, і голос затих, а потім заскімлив, жалібно й тужливо. Що за чортovinня? Він озирнувся і побачив собаку. Пес лежав на землі і, поклавши голову на витягнуті лапи, протяжно вив. А бодай би ти здох! Остап дровинякою пожбурих у пса. Пес підскочив, здибив шерсть, загарчав. Це так на 'хазяїна? Підступив до собаки, але той вишкірив гострі зуби й стрибнув. Цеп нап'явся, собака упав, захрипів, знову кинувся...

Остап сплюнув,— чи не сказився? Собаку годилося б добре провчити, але Остап мляво відвернувся і поволі псував до хати.

Вже зовсім спочіло, коли він вийшов з дому. Довго бродив по подвір'ю, спинився під старою яблунею й старанно обмацав усохлу гілляку. Потім зняв з себе ремінь, зашморгнув на гілляці і, випробовуючи, щосили потяг. Яблуна була надто стара й трухлява, і гілка вломилася. Він постояв, подумав і пішов у дровник...

* * *

Ні, Остап не повісився. Він так само живе, мовчазний і понурий, тільки важчою стала хода та геть посивіли скроні. Так чорнішою стає темрява, якщо її зненацька освітить випадковий трепетний вогник.

ПТИЦЯ-РАЙДУГА

Були ми обдерті й бруднючі, мов ті колоритні босяки із «Дна» Горького. Шорсткі дошки нар злостиво в'їдалися в сухі наші ребра, та це нас аж ніяк не бентежило. Все було б добре, просто чудесно, якби не моя сліпа довіра до залізничника з Новосибірська. «Ваш ешелон прибуде до Харкова за два тижні, ні на годину пізніше. Я відповідаю за свої слова». Він дивився на мене прозорими, мов до блиску промиті шибки, очима і голосом алмазної твердості знищив усі мої сумніви. Відтоді я вже ніколи не вірю людям з такими прозорими очима-шибками й алмазної твердості голосом. Цур їм!

З розрахунку на два тижні я й запаслася грошима й харчами. На чотирнадцять днів, ні більше й не менше. Зате зумисне не одержувала кілька місяців у віськкоматі гроші по атестату, і «загнала» на базарі всі без винятку речі, придбані а чи збережені за чотири роки евакуації в Сибіру. Того літа — тисяча дев'ятсот сорок п'ятого — їли ми в основному борщ із черемши — дикого часнику з листям конвалії, та пронизливо-кислі порічки — «кислицю», що безкоштовно росли у тайзі. За ласощі правили ще й кедрові шишки — молоді й варені. Розварене, бурякового кольору лушпиння легко відколувалось, вивільняло споживні горішки. Влітку всі вулиці були посипані цим яскравим лушпинням, ніби м'ясистими пелюстками півоній.

Зате половину пайкового хліба я теж продавала. Я церувала й прасувала наше убоге манаття (то була справжня художня робота, нічого майстернішого мені вже, либонь, не вдалося зробити) і, продаючи, несамовито виторговувала кожен карбованець — копійка практично не мала ціни. Не знаю, чи були в давнині мого роду торгівці, але, якщо були, я певна — їх перевершила! У нас не лишилось нічого, крім символічної зміни білизни — її ніхто не схотів купувати — та плащ-намету, яким ми вкривалися. То й що? В потаємній кишеньці спокусливо шелестів тугий папірець — акредитив з казковою сумою грошей — цілісінькі десять тисяч! Такої суми в мене ще зроду не було. І хоча буханець тяжкого, як горе, хліба на базарі коштував тоді сто п'ятдесят карбованців, але десять тисяч — то ж таки гроші, з ними можна було починати життя спочатку. Бо ж ми поверталися додому. Правда, і дому того вже не було, і не ждав

нас ніхто, та й нам нікого було вже чекати — похоронна спізнилась і ще довго блукала, поки чорним круком не впала на голову. Але ж то було згодом, а тоді ми *поверталися додому*.

Еге, починати життя з таким скарбом у кишені можна було, так ми гадали з Галчням, але купити бодай десяток варених картоплин — дзуськи! Ешелон наш повз, немов черепаха, за чотири тижні насилу переліз через Урал, а до Харкова лишалась дорога довжелезна, як гумова безнадійність: здавалося — не коротшала, а розтягувалась. «За два тижні, ні на годину пізніше...» Не думаю, щоб отой новосибірський залізничник мав гіпертрофоване почуття гумору, бо ж не міг він не знати, як ходили тоді ешелони. Ні, не людина він був, а казенний станційний реквізит, бездушний, байдужий шлагбаум. Мабуть, йому навіть не ікалося, як ікалося б живій людині. А ми ж так щиро його проклинали!

Ешелон наш рухався абсолютно стихійно, графіків для нього не існувало. Здавалося, залюбки міг по кілька діб припадати гарячим вугільним пилом у якихось тупиках або стільки ж часу, без зупинок, спроквола ревматично скрипіти рейками, — він був залізно байдужий до нас.

Ми з Галчам займали меншу третину нар, дві більші третини — подружжя Шамшуриних. То були люди міцні й заможні, не те що ми, евакуйовані голодранці, і до того ж кмітливі. Недаремно вони вирушили з насидженого місця в далеку дорогу, в зруйновані війною місця. Вони знали, що там — хоч гвалт кричи — потрібні спритні руки столяра, муляра, пічника, а Шамшурин був пеабіякий майстер — усе вмів. Назавжди запам'ятала його міцні, зачеписті руки (обличчя забула), бо надто вже спритно і вміло краяв Шамшурин соковиті платівки копченої шинки, такої рожевої, в білих мармурових прожилках, і надто швидко Шамшуриха ховала шинку до пузатої скриньки з надійним замком. Галча жадібним оком задивлялось на них. «Не смій!» — наказувала я, і дитинча відверталось. Проте пахощі проклятої шинки годі було подолати. Від них не рятував навіть сон.

Отож минав, ба ні — шкандибав, мов підбитий, четвертий тиждень вороття до рідного згариська, і ми перелізли Урал, але наш ешелон не поспішав, навпаки, уповільнював ходу. Все частіше і довше відстоювався в

тупиках, але ж не в тупиках великих станцій, де були ощадкаси і де я, врешті, могла зреалізувати свій скарб, а на товарних або ж полустанках, забитих такими ж ешелонами, як наш. Поступово я заборгувала всім мешканцям теплушки, крім Шамшуриних, звичайно. Найдужче мене мучило те, що сумирна бабуся з Конотопа, яка везла трійку онучок-дівчаток, повіривши в могутність мого акредитива, теж залишилась без грошей. Тепер уже мені доводилось позичати на шістьох.

Зате у нас з Галчам була Птиця-райдуга. Вона їхала з нами на кострубатих нарах теплушки, вона завжди була поруч, вона обіцяла нам таке сліпуче, таке чудове майбутнє, що можна було захлинутися з радості. І коли мені не щастило під залог підступного акредитива позичити гроші на купівлю картоплі, Галчатко, мій витривалий п'ятирічний філософ, мене заспокоювало: «Мамо, нічого, ну правда ж, нічого! Зате в нас є...»

— Акредитив,— глумливо підкидав слівце Шамшурин.

Що він тямив! Не про акредитив нагадувало Галча, а про Птицю-райдугу! Про те, чого Шамшурин не годен зрозуміти.

Птиця-райдуга! Найреальніша понад реальним, жива і щедра, вона дарувала нам усе, чого ми бажали. А ми, теж щедрі і великодушні, обдаровували наших супутників, про що вони, звісно, не здогадувались. Ми наділяли бабуся з Конотопа і трьох її дівчаток, і сумну, мовчазну жінку з-під Києва, і буркотливого діда Голобородова, і всіх-всіх. Але не Шамшуриних. До них ми ставилися з презирством: жерить свою шинку, Птиця-райдуга не для таких! Дошкуляла спека в теплушці, і Галча замовляло для кожного по тисячі порцій морозива. Може, тепера це смішно, але тоді то було справжнє, *справжнє!* Бо було воно в напівтемряві сповненої голодними і змученими людьми теплушки. Людьми, що поверталися додому.

* * *

— Години дві простоїмо, не менше. Головою ручуся,— запевняв мене машиніст.— Боюся, щоб і не заночувати тут, у цій богом забутій затичці. Глянь, скільки тих ешелонів.

Машиніст, літній, закіптюжений дядько, аж ніяк не скидався на новосибірського залізничника з промитими до блиску очима-шибками й алмазним голосом. І я знову повірила. Власне, іншої ради не мала. На «богом забутій затищці», звичайно, не було ощадкаси, зате вона була в селищі. «Далеко?» — «Та ні, ось тут за річкою, півгодини ходи».

Півгодини туди, півгодини назад, нехай двадцять хвилин ще затримаюся в ощадкасі... Якщо буде черга — попрошуся, пропущуть. Треба бігти.

— Біжи, голубонько, ми за Галинкою приглянемо,— благально шелестіла сухими губами бабуся з Конотопа. Інші теж наполягали: «Біжи!» Бо всі проїлися, окрім Шамшуриних, і покладали надії на мій акредитив. «Біжи, вдруге такої нагоди може не трапитись!»

— Галча,— найтвердішим голосом сказала я,— мені треба побігти по гроші. Але ти мусиш дати слово, що будеш сидіти на нарах і не вискакувати з вагона.

У Галчати вмить загорілися очі, і воно, мов реп'яшок, вчепилося в мене.

— І я з тобою! Ти ж знаєш, як я вже здорово бігаю!

Мешканці теплушки заgrimали на малу — час-бо спливає! — але Галча, захлинаючися слізьми, тримало мене руками й ногами.

— І я... І я...

Тоді мені й сягнула думка.

— Галча,— шепнула я тихенько,— Галчатко, а ти знаєш, що Птиця-райдуга...

— Що? — розмазуючи сльози, видихнуло Галча.— Що Птиця-райдуга?

— Еге, ти навіть уявити собі не можеш — що! Це такє... такого ще не бувало. Проте розповім тобі тільки тоді, коли повернуся. І коли мені скажуть, що ти нікуди не злазила з нар. Ну, даєш слово?

Галча відпустило мене і простягло брудне рученя — дало слово. То було вірне слово, Галча ще не знало неправди. Вірне слово, бо за Птицю-райдугу можна було віддати щонайдороще.

Як я бігла! Серце мені тоді ще не боліло. Правда, я вже знала, як дуже воно вміє боліти, але від іншого, від іншого... Хвилини за двадцять я домчала до селища, кладка через річку була вузенька й хистка, мов очеретина на вітрі, але я проскочила її одним духом. Розшукала в селищі невеличку хатину з манливою вивіскою:

«Державна трудова ощадна каса». Людей там не було, тільки двоє дівчат, років, мабуть, по сімнадцяти — одна білява, по-селянському широка в раменах, а друга невеличка вилицювата смаглявочка. Вони зацікавлено почали роздивлятися мій акредитив.

— Та швидше, дівчатонька, швидше! — квапила я їх.— Адже ешелон може відійти, зрозумійте!

Те вони розуміли і мені співчували, а от як оформити видачу грошей по акредитиву — не знали.

— Ви, громадяночко, краще в якійсь іншій касі... Бачите, ми зовсім недавно працюємо, нам ще не траплялися акредитиви...

— В якій іншій? — кричала я.— Таж у мене ні копійки! Та я ж усьому вагону заборгувала!

— Ось доїдете до великої станції, там і одержите,— понуро опиналися вони.

— Не зупиняється наш ешелон на великих! Чуєте, не зупиняється!

Я обурювалась, плакала, вимагала, дівчата виправдовувались, а дорогий час спливав та спливав... Нарешті, вони розшукали інструкцію, і білява почала щось виводити старанним почерком школярки на моєму злощасному акредитиві. І...

— Ні, не буду. Ану що не так? Боюся. Жарти хіба — такі гроші?

— Малахольна, та ти ж його вже зіпсувала! — закричала смаглявочка.— Оформлюй тепер до кінця.

— Боюсь. Побіжу по Клавдію Іванівну, вона знає. І вибігла.

Час спливав. Я металася по маленькій кімнатці з дерев'яним бар'єром та злинялими плакатиками на стінах. Смаглявочка дивилася на мене своїми чорними, врозкіс, очима-щілінками і теж страждала. Час спливав, а білява не поверталася.

— Оформи сама, серденько, ну, оформи,— благала я смаглявочку.— Я ж від ешелону відіб'юся!

— Не можу,— аж хлипала дівчина.— Не маю права, я касир, а вона контролер, окаянна.

Я люто ненавиділа ту «окаянну», я ладна була пограбувати ощадкасу, і, коли вже погасла надія, «окаянна» прибігла і притягла з собою сивоголову жінку. Сивоголова швидко пояснила дівчатам, що і до чого, і за десять хвилин я нарешті позбулася проклятушого акредитива і диявольськи розбагатіла. Тепер я могла не

тільки віддати борги, тепер я сама могла відкрити широкий кредит усім мешканцям теплушки, крім Шамшуриних, звісно. Одне слово, тепер я була кум королю!

Та ешелон... Чи стоїть він на місці, а чи скрегоче десь далеко, в широкому плині своїх побратимів?

І тоді дівчата замкнули свою ощадкасу і побігли зі мною. Навпрошки, через яр, де дорога удвічі коротша. На прощання ми поцілувалися, бо ж вони так широко вболівали за мене, і я хотіла дати їм грошей, та вони не взяли. І досі мені соромно. Не можна було тицькати їм гроші, не можна!

Ешелон стояв на тому ж самому місці, брунатно-червоний, обшарпаний, але не наш. Мов кошмар уві сні: там же, такий же, — і не він. Машиніст — теж не наш, а молодший і задерикуватий, тільки присвиснув. Нічого, мовляв, не знаю, як нам накажуть, так ми й маневруємо. *

Галча... Голодне, брудне, покинуте напризволяще в теплушці... Ну, не напризволяще, напевне, за ним і доглянуть, і нагодують, поки я наздоганятиму ешелон, але ж воно втече, неодмінно втече, коли дізнається, що я загубилась. Воно втече, аби розшукати мене! І що ж тоді буде?

— Гей, дівко, очухайся! Ти що, зомліти хочеш? — прикрикнув на мене чужий машиніст. — Смали швидше до диспетчера. Номер ешелона знаєш?

Номер ешелона я знала і помчала до диспетчера. Він вислухав, подумав і невпевнено порадив подивитися на четвертій путі. Задихаючись, я пролазила попід вагонами, мало не потрапила під їхні колеса, плуталася поміж колій, захаращених ешелонами, шукала і не знаходила. Диспетчер, засмиканий, змордований плутаниною та безсонням, винувато супився і лише бурмотів:

— А біс його знає — ешелон наче не відправляли... А може, й відправили, відлучався я на часинку, без мене накоїли... Ну й петрушка! Та ні, не відправляли, це точно. Стоп! А злітай-но ти ще в Мар'їн тупичок, чи не твій там стоїть. Тільки до нього кілометрів зо три.

Серце стукало в горлі, я мчала в тупичок. Нараз побачила руки... Не чоловіка, а саме — руки, що обережно і чітко тримали луб'яного кошика. Так обережно і чітко вмів тримати тільки Шамшурин, то були його руки! То був він, і вагон, повз який я мало не пробігла, був нашим вагоном.

— Потримай.

Мов сновида, нічого не тямлячи, я тримала луб'яний кошик з чистими, свіжими, що аж рожево просвічували, крашанками. Будьте певні, Шамшурин умів вибирати! Він спритно вскочив у теплушку, бо східці прибрали, і з бережливою ніжністю, мов дитину, забрав у мене луб'янку. Хтось мене втяг, залізти самій забракло вже сили. І тієї ж хвилини ешелон рушив.

Мешканці теплушки зустріли мене бурхливим вибухом радості. Розповіли, що наш ешелон розформували, а вагон причепили до іншого. Бабуся з Конотопа навіть перехрестила мене від радості, а трое її онучок-дівчаток заглушили мене, розповідаючи про те, як всі хвилювалися, що я загубилася. Мене обнімали, розпитували, ойкали. Тільки Галча, єдина людина у вагоні, не знало, що я загубилася. Галча, яке чесно відсиділо свій строк на нарах, не могло більше чекати.

— Ма! Ну, ма! Я ні розочку не злізала, спитай кого хочеш. А тепер швидше про Птицю-райдугу! Те, що ти обіцяла!

ЖЕНЧИК

Ніч. Поїзд ритмічно відстукує колесами, саме б заснути, та в сусідньому купе розташувалася не в міру весела і гомінка компанія.

— Яка все-таки егоїстична ця молодь,— зітхає літня жінка і з досадою натягає на голову ковдру.— Попереду біганина по всяких установах, треба ж хоч трохи поспати!

— Авжеж,— голосно позіхає кремезний чолов'яга в яскраво вишитій прим'ятій гуцулці, і його простодушне, обвітрене обличчя набирає жалібного виразу.— Поспати б не завадило, та от горенько — полиця коротка: хто не йде — головою в мої ноги буцає. А так — мені хоч із гармат над вухом гати — не прокинуся.— І він намагається припасувати свої довжелезні ноги до залізної підпорки багажної полиці.

Молода мати з двома близнятками не скаржиться. Синів своїх вона зручно вместила на лаві, зате самій ніде притулитись,— так і дримає, схилившись на столик.

— Яка станція? — підхопившись з бокової полиці, хрипко питає хтось скуйовджений і неголений.— Провід-

ник! Де провідник? — Але, не дждавшись ні провідника, ні відповіді, занурюється головою під своє пальто, що править йому за подушку, і відразу ж починає підхрюпувати.

Гомін у сусідньому купе трохи стихає, і літня жінка врешті задрімала. Та ненадовго: вибух сміху примушує її знервовано схопитися з місця. Вона квапливо обмикує на собі халат і рішуче простує до сусіднього купе.

— Товариші, не можна тихіше? Все-таки ніч!

— Це все він, — сміється з горішньої полиці вихрастий веснянкуватий парубчак. — Це все отой Женька.

— Женька, Женька! — чомусь радіючи, стверджує кучерява, кругловида дівчина і блискучими від сміху очима лукаво поглядає на свого сусіда. — Він і нам спати не дає, безсовісний! Хоч ви його присоромте.

«Безсовісний Женька» підводиться і, винувато посміхаючись, дивиться на жінку. Це високий, білявий, з тонкими привабливими рисами обличчя юнак. З першого погляду вражають його очі — величезні, темні, в довгих пухнастих віях. Таке обличчя і такі очі, хоч раз зустрінуті в житті, не забуваються, і не доводиться дивувати, що його кучерявій подрузі не спиться.

— Ми більше не будемо, — лагідно, зовсім по-дитячому каже Женька. — Не гнівайтесь...

Хіба ж на такого хлопчину можна гніватися? Літня жінка, не сказавши більше ні слова, покірно повертається на своє місце. Та хоча в сусідньому купе вже панує повна тиша, вона не спить і неспокійно перевертається з боку на бік.

— Не спиться? — пошепки питає мати близнят. — От і мені не спиться, боюся, щоб котресь уві сні додолу не впало.

— Ви розумієте, — задумливо каже літня жінка, — мені здається, ніби я знаю того хлопця... Особливо — його очі. Хоча це явна дурниця, бачу його, безумовно, вперше.

— Такий гарний, білявий? Я теж його примітила. То студенти, ідуть на практику, вдень ми разом на поїзд сідали. А ви спитайте його прізвище, може, й справді знайомий?

— Та ні, й питати тут нічого. Не знаю його.

— А ви ж кажете, ніби знаєте?

— Таке в мене дивне якесь відчуття...

Вранці у вагоні починається звичайна в таких випадках метушня. Заспані пасажири з рушниками і мильницями шикуються в чергу в кінці вагона. Мати двох близнят, щасливо воркуючи, напуває їх молоком. Компанія студентів з гамором і сміхом лаштується до виходу.

— Женечко, дістань мій чемодан,— просить кучерява студентка.— Он він там, на верхній полиці. Ти ж у нас довгов'язий!

— Та швидше-бо! — квапить їх веснянкуватий парубійко.— Зупинка тут коротка — не встигнемо злізти, коли ви будете так длубатись.

Літня жінка, вона вже в скромному сірому костюмі, стоїть біля вікна і дивиться на засніжений полустанок, до якого, уповільнюючи хід, наближається поїзд.

— Дозвольте...

Вона відступає вбік.

— Ми вже більше не заважали вам спати? — весело питає Женька, дістаючи з багажної полиці чемодан.

— Ні,— машинально відказує жінка, напружено вдивляючись у невеликий, але глибокий білий шрам на його підборідді.— Ви... ви...— Вона розгублено змовкає і раптом, ніби прокинувшись, вражено скрикує:

— Женчик! Рибаків!

Вже біля виходу хлопець рвучко обертається.

— Я...

— Женько, де ти там зав'яз? Виходь, бо залишишся! — гукають йому з платформ.

Женька нерішуче озиряється і, безпорадно кивнувши жінці, похапцем вибігає з вагона.

— От бачите, і впізнали. Родич, може, що так зраділи? — зацікавлено питає мати близнят.— Шкода, що відразу не спитали.— Вона дбайливо втирає пухкі щічки своїх хлоп'яток.

— Ні, не родич... Проте — рідний. Хоч і зовсім чужий...

— Це буває,— охоче погоджується чоловік у прим'ятій гуцулці. Він уже зліз зі своєї, короткої для його богатирського зросту, полиці і хазяйновито стелить на столику газету — збирається снідати.— Буває, що чужий — рідніший від рідного.

— То ви розкажіть нам, хто він такий? — просить мати близнят.

— Аякже, розкажіть, розкажіть! — приєднується до неї опасиста тітка з двома важкими кошиками, яка що-

йно зайшла до вагона. Вона хоч і не має жодної уяви, про що йде мова, але залюбки ладнається слухати.

— Отже є пропозиція — розповісти, — енергійно брязкає металевим чайником чоловік у гуцулці. — Так би мовити — більшістю голосів. От я зараз нам усім чайку принесу, і — починайте.

— Та я ж і не відмовляюсь, — посміхається у відповідь літня жінка. — Я з охотою.

* * *

Було це під час війни в одному районному центрі Новосибірської області. Нас, евакуйованих, зібралось там багато. З усіх кінців... Ті, що приїхали з Далекого Сходу, не бачили війни, мали при собі й речі, і теплий одяг. А були ж такі, що вирвалися з самого пекла війни в літніх легеньких платтячках, з напівголими малятами на руках і отак опинилися в Сибіру. А там же які морози!

Я тоді працювала в жіночій раді дружин офіцерів при Н-ському військкоматі. «Командував» нами військком — підполковник Зибін. Немалу з нами мав мороку: розмістити, зодягти, взути і забезпечити бодай якимось прожитковим мінімумом сотні змучених, нетерплячих, вражених нещастям жінок із дітьми. На кожную пару взуття, на кожний метр матерії сипалися десятки заяв, і треба було зуміти відібрати з-поміж усіх, що терпіли нестатки, тих, що бідували найбільше. Одне слово — розв'язувати нерозв'язне...

А з ленінградкою Рибаквою я зустрілася в кабінеті Зибіна. Ця жінка пережила страшну блокадну зиму, втратила двох дітей і з третім маленьким сином, напівживим, була вивезена і евакуйована в це сибірське місто. Повідомлення про смерть чоловіка на фронті Рибаква одержала вже тут. Про це я довідалася згодом, а тоді першим моїм почуттям було обурення з її нестримного істеричного крику.

— Що ви знаєте? Що ви бачили? Заховалися в тилу од війни, од фронту, а за вас інші голови кладуть! Це ви, ви будете винні, коли загине моя дитина... Остання дитина, розумієте? Остання!

Зибін, блідий і знервований, щось намагався їй довести, але вона не слухала і кричала, кричала...

Я знала про тяжку серцеву хворобу військкома, що не пустила його на фронт. Знала, як часто доводиться

Йому зносити гіркі незаслужені образи від нас — збожеволілих від горя дружин загиблих фронтовиків. Тому постаралась якось заспокоїти Рибаківу і вивести з кабінету. Того ж дня ми з секретарем нашої жіночої Лідочки, співучою і веселою (веселою навіть у такі дні!) харків'яночку, відвідали Рибаківу. Тоді я й побачила її Женю.

Очі! Ось що мене вразило й злякало. Величезні, темні, не по-дитячому сумні й задумливі. І крихітне воскове личко. Він був років на два старший за мою дочку, але моя худенька трирічна Маринка проти нього — втілене здоров'я. А цей — як маленький, сумирний дідок... Жахливо! Розумієте, дитина може страждати, хворіти, вмирати, але ж вона повинна лишатись дитиною! А тут — це старече обличчя, ці неможливі скорботні очі...

Лідочка спробувала розвіяти гнітюче враження і заговорила до дитини:

— Як живеш, маленький? Як тебе звати?

— Женя,— серйозно, без посмішки, відказало хлоп'я.

— О! Женя? Женчикок-брнчикок? — засміялася Лідочка, але Женя так докірливо і втомлено глянув на неї, що вона відразу знітилась і замовкла.

— Як він схожий на вас! — Я намагалася якось зав'язати розмову.

— Схожий. А тепер — особливо,— сухо відповіла Рибаківу.

Зауваження моє було недоречне: справді, надто багато було схожого в змучених, прозорих обличчях матері й сина.

— А чому він у вас лежить? Може, був поранений?

— Так, він був поранений. Ось сюди.— При цих словах Женя слухняно підвів голову і показав синій рубець на підборідді.— Але рана давно загоїлася, і він не тому лежить. Просто в нього зникло бажання рухатись.

Увечері ми з Лідочкою знову були в Зибіна.

Лідочка схлипувала і нічого не могла розповісти. А я тільки сказала:

— Товаришу підполковник, треба негайно рятувати дитину. Якби ви побачили це хлоп'я...

У відповідь Зибін дістав з папки довгий список і показав нам. Навпроти багатьох прізвищ стояли червоні «галочки».

— Ось ці,— показав він на позначки,— вже на обліку в тубдиспансері. На жаль, Женя Рибаків не виняток. Всіх їх треба рятувати, і справді, рятувати негайно. От і давайте помірковано.

Незабаром ми провели засідання жінради. Зібрався весь наш актив, запросили представника від здоров'їділу. В ті дні на засіданнях не виголошували красномовних промов, ні. Кожне слово — «паливо, квартира, черевники, картопля...» — було вагомим і болючим, бо воно означало життя наших дітей. Не добробут — до цього було надто далеко, а саме — життя.

Ми вирішили організувати свій дитячий садок. І санвідділ Сибірського військового округу нам його затвердив. Ми його так і назвали: «Дитячий садок дітей офіцерів-фронтовиків».

Насамперед — треба було підшукати приміщення. Хоч будь-яке! Ми погоджувалися на тісне і непристосоване, аби тільки якомога швидше його мати, бо час минав, а діти не могли чекати, і Женя Рибаків танув у нас на очах.

Пам'ятаю, як щиро зненавиділа голову однієї невеликої міської промартілі, що ніяк не хотів звільнити для нас своє приміщення. Я була певна, що він — жорстока людина і шкурник. І в нас з ним, напевне, дійшло б до справжньої бійки, незважаючи на те, що він був інвалід, але тут розщедрилася міськрада й дала нам інший, кращий будинок.

У нас не було абсолютно нічого, і абсолютно нічого не можна було дістати в магазинах,— ви ж пригадуєте ті роки? Єдине, що нам прислав санвідділ,— це трохи мануфактури. Краплина в морі... Зате в нас була голова нашої жінради — одеситка Ольга Семенівна. Золота, незамінна людина! Там, де справа здавалася зовсім безнадійною, Ольга Семенівна досягала фантастичних успіхів.

— Що значить — немає чашок? А нащо існують консервні банки? Некрасиво? Зате не поб'ються.

І нам, за рецептом Ольги Семенівни, виготовляли бляшані кружечки з консервних банок.

Ніде було дістати тарілок. Ольга Семенівна, мов кліщ, вп'ялася в директора цегельного заводу, довела його до жахливого наступу астми, але примусила зробити для нас потрібну кількість глиняних мисочок. По правді кажучи, дуже-таки кривобоких, але як вони

попервах виручили нас! З головою промартілі, якого я мала за егоїста і шкурника, вона теж зуміла любенько домовитись, і артіль змайструвала для нас столики, стільчики і розкладушки. Десь у ліспромгосці вициганила наш знаменитий «рейсовий» кожух, чудесний, милосердний кожух, в якому ми в тріскучі морози «транспортували» нашу блаженню зодягнену малечу. Я й зараз з ніжністю згадує старого вусатого кухаря заводської їдальні. Він подарував нам два великих бачки для варіння їжі. Я розцілювала його, а він, розчулившись, додав ще й свій персональний кухонний ніж і майже справну м'ясорубку...

Ви скажете — дрібниці? Неправда, не дрібниці! Це була боротьба за нашу дітвору, за Женю Рибаківа.

Згадувати, то вже згадувати все... Траплялась у нашій роботі й ложка дьогтю. Саме таку ложку дьогтю піднесла нам одна суха, паперова душа з міськвню. Здається, вони всюди суші, ці паперові душі, для яких формальність і писанина дорожчі за живу дитину.

— Як же ви працюватимете? — жахалася паперова душа.— Та в жодній людині з вашого штату, навіть у вас, завідувачки, немає кваліфікації! Ви ж не дошкільні працівники! Ви не знайомі з методикою! Ви покалічите дітей!

— Не покалічимо. Ми їх будемо годувати, доглядати, любити,— оборонялася я.— А самі навчатимемося заочно.

— Пусті слова! Що значить — любитимемо? Їх треба виховувати, а ви цього не зумієте. Ми не затвердимо такий склад штату.

На щастя, не від цієї паперової душі залежало наше існування. І от, врешті, настав він — довгожданий день відкриття!

Зранку матері почали приносити чисто вимитих і якомога краще причепурених наших дітей до нашого садка. Лідочка — їй припало працювати вихователькою — побігла і сама принесла Женю Рибаківа. Пригадую — внесла вона його, такого сумного і строгого, з веселою пісенькою: «Женчикок-бренчикок вилі-ітає, високо ніженьку підні-імає...» Я не витримала, заховалась кудись у куток і виплакалась... Тому що він, цей Женчик, вже тут, і ми зробимо все можливе, щоб повернути йому втрачене дитинство... І тому, що знайома змалку рідна пісенька нагадала про окуповану, залиту кров'ю

Україну... І тому, що і Женчик, і моя Маринка, і багато інших дітей ніколи вже не побачать своїх батьків...

На відкриття прийшло так багато гостей, що їм довелося стояти, тісно збившись попід стінами. І все ж ми нікого не попросили вийти: у нас же було таке свято!

З того дня минуло багато часу, але й тепер, коли мені хочеться згадати щось хороше, світле — я завжди пригадую ці роки, наш дитсадок: адже у нас був не один такий Женя Рібаков.

Літня жінка замовкла. І трохи знітилась, ніби заховалася у тінь.

— Ну от... от, власне, і все. Женчика ви бачили.

— Так, так! — затарабанив пальцями по столі чоловік у гуцулці. — Ну, скажу я вам... Дозвольте потиснути вам руку!

— А який же хороший хлопчина виріс з вашого Женчика! — зворушено мовила мати близнят. — І, мабуть, такий щасливий!

Опасиста тітка мовчки втерла сльозинку і сердито запхнула ногою свої кошики глибше під лаву. Через них вона посварилася з провідницею під час посадки і не встигла побачити отого Женчика, що зійшов з товаришами на її полустанку.

1962 р.

ТРИКУТНИКИ, ТРИКУТНИКИ...

Надійка поспішала, сміялася, перебивала сама себе. В трубці хрипіло, виспівувало радіо, й Олександра майже не розбирала доньчиних слів. Добре, хоч довідалася, що здорова. Дочка кричала щось про захист диплома, а тут вклинився різкий голос телефоністки:

— П'ять хвилин. Кінчайте.

— То коли ж той захист? — ще спробувала допитатись Олександра, але невблаганна телефоністка їх роз'єднала.

Вийшла з кабінки, погляд упав на дівча біля віконця видачі листів «до запитання». Несміливе, років сімнадцяти, воно з острахом дивилося на руки поштовички, що недбало перегортало конверти. Олександра відчула, як же те дівча боїться: «Немає, пишуть».

Автобус уже одійшов, вона затрималася на пошті, а наступного чекати — дві години. Краще пішки, десять кілометрів — то не дорога. Чи почекаєти?

В цю хвилину мимо неї пробігло дівча, і з легкої, щасливої ходи Олександра зрозуміла: одержала!

І враз нестримно наринувли спогади — такі живі, такі зримі, що аж за серце стисло. Наче то не якась незнайома дівча, а вона сама — стояла біля віконця і зляканими очима стежила за байдужими руками поштовички...

Не стала чекати автобуса, пішла пішки, понесла свої спогади.

* * *

Вишнево світиться розпечена плита, а в кутку білим мохом сивіє мороз. І виє, свище за вікном сибірська хуга.

Ватянки, ватянки, ватяні штани, рукавиці... Щодня з ранку й до вечора стрекочуть швейні машинки, хиляться над ними невеселі жінки. Їх у майстерні семеро, Саня — наймолодша, ще майже дівчисько.

Дуже хочеться їсти. Завжди хочеться, вона вже звикла до постійного відчуття голоду. І смутку. Де батько, що з ним? Мати померла перед війною, а де батько — Саня не знає. Він теж не знає, куди занесла дочку евакуація. Тому й листів не шле. Так потішає себе Саня.

Руки у неї худенькі, слабкі, їй важко вистрочити грубу ватянку, тому вона шиє рукавиці. З двома пальцями, щоб стріляти зручніше було. Рукавиць вона шиє багато, аж сняться вночі.

Живе вона з Шуркою в маленькій кімнатці, де стоїть широке двоспальне ліжко. Хазяйка з дітворою ночує на кухні, хазяїн воює, а на двоспальному хазяйському ліжку сплять чужі дівчата-квартирантки. Колись усе стане на своє місце, а поки — війна.

Шурка працює у военторзі, в їдальні. Весела, красива, не боїться ні тучі ні грому. Вона підгодовує потроху Саню, бо та вже зовсім охляла. Шурці легше, у неї атестат — батько майор, а в Сані батько рядовий... Та хіба вона журиться за тим атестатом? Листа б тільки одержати!

І мати у Шурки є, теж в евакуації, тільки в Ташкенті, чи що. Як вони роз'їхалися — Саня не збагне, а Шурка не пояснює. Частенько від мами посилочки має: то

цукру, то борошна, то сушні. Десь у Ташкенті, мабуть, воно легше...

Вже зовсім смерком прибігає Саня додому, похапцем насилає у вуглярку вугілля, поливає водою, розпалює в грубці. Шурка приходить пізніше, коли вже прибрано і в грубі гуде. Шурка весела, рум'яна, завжди щось приносить з їдальні, і Сані з нею веселіше.

Іноді Шурка приносить газету — їй дає капітан, наче фін з військкомату. Двотижневої давності, але Саня рада й такій. Газети — то розкіш, тільки начальство й виписує. Вона пожадливо читає, а може, десь натрапить на батькове ім'я? На фронті ж!

Одного разу вона прочитала, як боєць одержав посилочку, в ній рукавиці, а в рукавиці — записка. І запала їй у голову думка...

Ту пару рукавиць вона шила, мов пісню співала. І стала чекати. Хтось їй міг відповісти. Хтось та одержить її рукавиці, хтось прочитає записку...

Чекала, чекала і вже перестала.

* * *

Це було чудо. Білий трикутник, довгожданий і вимріяний, прийшов несподівано, аж важко було вірити в нього.

«Фронтний привіт, далека подруго! Спасибі тобі за теплі рукавиці, а ще більше — за тепле слово. Я заховав твого листа на щастя». Далі він назвав своє ім'я — Ярослав, звання — сержант. Написав: що сам з Полтавщини, і дуже просив надіслати йому знову листа. Бо всі рідні його під проклятим фашистом, а більше немає від кого чекати листів. То чекатиме тепер від неї.

Вона відповіла не зразу. Не тому, що вагалася — писати чи ні, вона думала — як написати. Думала, працюючи в майстерні, думала, йдучи вулицею, думала, прокидаючися вночі. Вона віносила того листа, вигріла серцем кожне слово. Писала незнайомому так, як написала б батькові, якби його знайшла. І про батька свого запитала: може, він його там, на фронті, зустрине?..

І знову прийшов фронтний трикутник, уже сподіваний і знайомий.

Ярослав про бої не писав. Може, не хотів, а може, їм не дозволено багато писати, вона ж розуміє. Розпитував,

звідки Саня родом, що робить, які на майбутнє має мрії. Так і написав: «які мрії?»

Читала-перечитувала... Розмовляла з ним, усміхалася до нього... Навіть кравчині в майстерні, заклопотані й дратівливі, помітили, як проясніла дівчина.

— Чи не про батька довідалася?

— Ні,— темнішала Саня, та за часину вже усміхалася, розмовляючи з тим — далеким-близьким.

Вона написала йому про свою мрію — вивчитися на агронома. Коли почалася війна, у них на Поліссі саме цвів льон. Голубе-голубе море квітучого льону. Хто бачив — ніколи того не забуде... Хоч тоді, у війну, мабуть, годилося б писати про інше.

І знову чекала.

Дочекалась! Він знав, знав, що знайде в ній друга! Агрономом після війни? Це ж прекрасно, чому він досі цього не розумів? Він думав учитися на вчителя чи інженера, але прийшов її лист і він зрозумів: буде агрономом. Бо тут, на фронті, серед вибухів та смерті, він зненацька побачив їх — голубі-голубі моря квітучого льону.

Та були в листі слова, що засмутили її: Ярослав просив прислати фотокартку. Неодмінно!

Саня не відповіла.

Знову прийшов трикутник. Ярослав хвилювався, питав; чому вона замовкла. І відразу ж за цим — новий, з госпіталю.

От коли вона відчула, що таке біль. Господи, чому ж він не написав, як поранило? Чи тяжко? Якби могла забрати частину його страждання... Вона писала, не думаючи, поспішаючи, перекреслюючи слова, сама лякаючись своєї сміливості. І, не наважившись перечитати свого божевільного листа, послала.

— Щось частенько приходять тобі ці трикутнички,— сміялася Шурка.— Роман в листах? Цікаво!

Саня відмовчувалась.

Якось дуже пізно прийшла вона з майстерні й побачила: Шурка розглядає якийсь фото.

— Твій сержантик прислав. Підходящий хлопчина, поглянь. А чому ж ти йому своєї картки не шлеш? Він же просить.

— Ти нащо читаєш мої листи? — спалахнула Саня.

— То лист же незапечатаний,— засміялася Шур-

ка.— Майже всі наші листуються з фронтовиками, гадаєш, тільки ти? Тепер модно!

Саня вихопила листа, мало не зламала картку, і вибігла з дому. Цупко хапала за ноги весняна грязюка, гнітила темрява і образа: здавалось, Шурка щось осквернила... Вона зайшла в освітлену аптеку й сіла в куточку — ніби чекаючи ліки. Розгорнула листа, глянула на фотографію.

Йй хотілося побачити його невродливим. Він добрий і щирий, але не треба, не треба, щоб і вродливий був! Може, тоді... -

Ні. Вродливий. Занадто вродливий, щоб сміти надіятися, коли скінчиться війна... Ні, ні, тепер цього бути не може.

Вона з розпачем глянула в підстелену нічню вітрину аптеки і побачила себе всю — худеньку, непоказну... Широкий рот, безброве обличчя з коротким носом, злякані-злякані очі... Ніколи вона не вишле Ярославові фото, хоча б через це довелося припинити листування.

— Ти що, справді гадаєш коли-небудь зустріти його? — запитала того вечора Шурка.

— Ні.

— Гм... тоді...

— Що — тоді?

— Н-нічого...

* * *

У вихідний Саня взяла мішок з картопляними лущпайками (не картоплю ж садити, де її взяти?), лопату, кусень хліба і пішла на город.

До ділянки було кілометрів із шість. Вона йшла, розмовляючи з ним.

«Зрозумій, Ярославе, я завжди чекаю твоїх листів. Так мені ще ніхто не писав. А я? Нікому, ніколи. Чекання моє вросло в моє життя, як оця трава проростає землю. Я думаю про тебе кожную хвилину і вже ніколи не буду сама, без тебе. Бо хто заборонить мені в думках сказати тобі, про що ніколи не зважилася б в очі. Я люблю тебе, Ярославе. Міцно, як батька, тільки зовсім інакше.

Як можна любити, не знаючи? Отже, можна. Та я знаю тебе. Ти — добрий, ти щирий. І вродливий, мені на бідую...»

Назад поспішала, щоб застати відкритою пошту, тепер він писав «до запитання», так вона попросила. І дістала листа...

«Спасибі, спасибі! Ти хотіла зробити мені несподіванку, ні словечка не дописавши? Перевірити, чи здогадаюся, так? Хороша моя, красуне моя, та навіть якби на конверті не стояв штемпель вашого міста, я б з першого погляду здогадався б, що то — ти. Ти не могла бути іншою, я знав! Хіба в тебе могли бути інші очі, усмішка? Я такий щасливий!..»

Лист був довгий, найдовший. Не дочитала. Мов мертва прийшла додому.

— Що ти наробила?

— А що таке? — недбало озвалася Шурка.

— Ти послала йому свою фотографію?

— Ну й послала. Зглянулася над хлопцем, він же просить. То й що з того? Ти ж сама сказала, що ви ніколи не побачитесь. А я йому сподобалась?

Шурка нічого не розуміла, просто не здатна була збагнути — що вона вбила.

А через тиждень прийшла телеграма: «Дали на поправку місяць їду до тебе твій Ярослав».

* * *

Саня знайшла собі куток у якоїсь скрипучої бабки, що, крім платні, зажадала від квартирантки ще всілякої помочі. Саня погодилась, вона ладна була б продатися в рабство, аби швидше втекти від ганьби. Шурці не сказала нічого, тільки поклала на видному місці телеграму від Ярослава. Може, нарешті збагне, що накоїла.

І потяглися дні, сповнені мукою... Боялася навіть вийти на вулицю, зайти до крамниці. Якось здибалася колишню хазяйку і, завмираючи, спитала про Шурку.

— А що їй, здоровій кобилі? Хвицає.

Про Ярослава — ні слова, отже, не приїхав. Нехай не приїде. Нехай життя не буде таке жорстоке.

Та життя було жорстоке. Осмілівши, Саня пішла по тій вулиці, де раніше жила, і побачила їх. Він — молоденький, гінкий, в закороткій шинелі, помітно накульгував. Тримав Шурку за руку, вони йшли і сміялися.

Не тямлячи себе, Саня побігла...

Другого дня прийшла до неї Шурка. Не на роботу — додому. Знайшла.

— Ну, чого ти втекла? Що за комедія?

Саня мовчала.

— Зіпхнула на мою голову свого недотепу-фронтівчика, а сама сховалася,— розкричалася Шурка.— Ти ж що думаєш, я його за тебе годуватиму-доглядатиму? Ти закрутила, а я розкручуй?

— Не розкручуй, признайся.

— Признайся! Як я могла? Приїхав же після поранення, далі — знову на фронт, хтозна, чи буде живий...

— Він... не догадався?

— Ні, звичайно, у нас же й ім'я одне — обидві Олександрі... Не дозволила мені совість хлопця кривдити,— здрастуй, мовляв, я не вона, а вона — це Санька, може, хочеш на неї глянути? Гляди, та обережно, щоб не злякатись...

— Іди звідси,— звеліла Саня.— Я нічого більше не хочу знати.

— А знати більше нема чого. Сьогодні поїхав.

— Поїхав? Чому?

— А я знаю? Пришелепуватий якийсь, про всякі дурниці торочив.

— Про які дурниці?

— Про якийсь льон та про... ну що тобі казати, пришелепуватий, і годі. Він про льон, а я у сміх... Ну, поїхав сьогодні, навіть не попрощався. Баба з воза...

— Ти чого до мене прийшла?

— Хазяйка питає, чи не повернешся? Нікого іншого не хоче брати, а мені одній дорого виходить.

— Не повернуся.

— Забула, як я тебе підготовувала? Все забула?

— Якби і моя мати мені присилала...

— Та яка там мати! — роздратовано крикнула Шурка та раптом урвала й грюкнула дверима.

Скільки раз підходила Саня до пошти, скільки раз не наважувалася зайти туди!..

І нарешті зайшла. Довго стояла, дивилася зляканими очима на поштовичку і боялася запитати.

Запитала...

«То була не ти, тепер я зрозумів,— я бачив не тебе. Де ж ти? Озовися, я без тебе не можу...»

Олександра й не помітила, як підійшла до села. Вечірній присмерк погасив шовкову зелень — льон мав ось-ось розквітнути. Голубе-голубе море льону...

1967 р.

БЕРКУТ

Біля мосту стояв грузовик. Микола спитав у шофера, молодого хлопця, чи ходив тут пором. Той засміявся — махнув рукою:

— Нащо вам пором? Он же міст.

— А пором тут коли був?

— Хтозна, може, й був. Треба в старих людей попитати.

Спека прижовтила бур'яни над дорогою. Курява, що її збила дітлашня посеред вулиці, трималася в повітрі щільним пелехатим стовпом. Вітру — ані-ні.

— Гей, хлоп'ята!

Вони припинили дикунський танок, а там і випірнули з пилюки — розпатлані, з темними від шовковиці губами, чорноокі, ясноокі... Дивилися нетерпляче — чого заважає?

— У кого з вас є дід чи баба?

— А вам нащо? — запитав найстарший, підсмикнув вицвілі, як літне небо, трикотажні труси і примружився. — Може, вам до сільради?

— Та ні. Питаю ж — у кого є вдома старі? Ось у тебе хтось є?

— А вам нащо?

— Ото який в'їдливий, — засміявся Микола. — Баба в тебе є?

— Ну є. Тільки вони з двору не виходять.

— І не треба, я сам піду. Проведи.

— А вам...

— Ну-ну, веди!

Малий невдоволено засопів, але повів. На городі, під несамовито жовтими розквітлими соняхами, знайшли дуже стару, проте гострооку бабусю.

— День добрий, хазяйко! — привітався Микола. — І чого це ви в себе таку спеку завели?

— Добрий день, чоловіче, тільки я вже тут не хазяйка, — відказала стара, пильно озираючи незваного гостя. — Була хазяйкою, поки не здуріла та не впустила на свою голову золотіньку невісточку. А тобі чого,шибенику? — зиркнула на малого. — Давно паска не куштував?

— Та я дядька привів. Вони просили...

— Ну, привів, то й біжи собі, доки знову чого не нашкодив. То, кажу, чоловіче добрий, не хазяйка я вже тут, і нема чого в мене питати. А що спека — на те літо. То як, невістки з хверми чекатимете, чи туди підете?

— А я не до невістки, я до вас.

— І навіщо я вам здалася? Ні патрета з мене зняти, ні в газету списати. Стара баба, та й годі, на той світ забарилася.

— Ой, бабусю, з вашою вдачею на тому світі не вжитися.

Вона сердито відвернулася, краечком ока спостерігаючи за Миколою.

— Не гнівайтесь, мені справді вас розпитати треба. Скажіть, коли ласка, чи був раніше на вашій річці пором?

— А хоч би й був, то що? Дороги на Заріччя не знайдете?

— А перевізник Антін? Про такого не чули? Жив у вас?

— Не жив.

— Ви пригадайте, бабусю.

— Чи мені вже зовсім памороки відбило, що не пам'ятаю перевізника Антона? Кажу ж вам — у нас не жив. Жив на Заріччі.

— От і добре. А який то був чоловік?

— Який? Е, голубе, про те, либонь, і його жінка-покійниця не відала, а ви в мене питаєте.

— Чому не відала?

— Бо такий був. Бозна, що на думці мав. Все життя мовчав, а на старість усіх здивував.

— То й ви чули про беркута?

— А хто ж про нього не чув? Хіба що молоді, їм аби телевізор.

— Як мені, бабусю, його хату знайти?

— Нащо її шукати? Перейдете моста, відразу у праву руку крайня хата.

— Хто в ній тепер живе?

— Та хто живе... Стара у війну померла, синів теж немає вже, дочка... Ба ні, брешу, дочка ж таки там і живе. Чи не дочка? Вона в сусіднє село заміж вийшла... Так ні ж, розвелася, кажуть, тепер воно модньо. Стьопко, чи чуєш, хто живе у Беркутишиній хаті на Заріччі?

— Тітка Марта,— дзеленькнуло з-за тину Стьопчиним голосом.

— Ну так і є — Марта, дочка. А вам чого треба, чоловіче добрий? Та сідайте он-но на ослінчику, чого на сонці печетеса.

— Спасибі, бабусю, я вже піду.

— І куди ж ото?

— До Антонової дочки. До Марти.

— Авжеж, авжеж, чом би й не до Марти? То ж не з старою бабою теревені правити, Марта — козир-молодиця. Тільки ж вона не з тих, облечетеса.

Микола засміявся.

— От хотів би я побачити, які ви замолоду були.

— Я! Та об мене чоловіки очима іскри кресали! Оце тепер уже в своїй хаті хазяйкою не називають... Ну, коли йдете до Марти, то придивляйтеся: як на подвір'ї городське шмаття сохне, таке, що аж очі в себе бере, то Марта вдома. Бо й вона така, як і моя золотенька невісточка,— чепуритися любить.

— Прощавайте, бабусю. Спасибі.

— З богом. Агов, Стьопко, антихристе, а хто то розгепав червоного кухлика? Мовчиш? Позакладало?

* * *

На подвір'ї, біля старої просторої хати, справді сохли строкаті «міські» кофточки та халатик. Та самої хазяйки вдома не було. Довелося Миколі чекати до самого вечора.

Він скупався, потім довго лежав на зеленому березі. Колись давно, ще до війни, довгі-довгі роки перевозив людей на поромі перевізник Антін. А потім, перед смертю... А втім, треба все перевірити самому — де байки, а де правда.

Марта приїхала на велосипеді. Ще молода, ставна, засмагла, з військовою планшеткою на тонкому ремінці через плече. Шар пилу прим'якшив тверді риси обличчя, в кутиках спечених губ притаїлася втома. Забачивши Миколу, що вийшов назустріч, ураз пожвавішала.

— Ви... від нього? — спитала схвильовано.

Микола зрозумів, що вона на когось чекала. Когось, хто приніс би їй добру звістку. Стало прикро, та що вдієш, не так-то вже часто випадає щастя принести людині ту звістку, якої вона понад усе чекає.

Він промовчав. Марта пригасла, заклала велосипеда до двору, запитливо глянула: «Чого ж вам?»

— Мені дуже треба поговорити з вами. Але ви такі стомлені...

— Дарма, я така щовечора. Ось я зараз умиюсь... Заходьте до хати, чи, може, тут, у холодку...

Микола сів на підмащеній червоною глиною призьбі, чекав, поки вийде хазяйка. Марта двічі пробігала до льоху — видно, збирала вечерю. Далі запросила:

— Заходьте, прошу. Повечеряйте. Ви ж, певне, голодні?

Він справді був голодний і не став одмовлятися.

Жінка покряяла білого причерствілого батона, нарізала ковбаси, відкрила банку консервів. Куховарити вдома їй, мабуть, не було часу, а може, й охоти. Огірки й помідори — з льоху, холодні, теж не з городу, бо там Микола помітив саму лише картоплю.

— Для гостя годилося б чарочку, та вже пробачте, не знала.

Вона уважно дивилася глибокими карими очима, здається, ще не втрачала надії, що він таки скаже їй те, чого ждала.

— Марто... вас же так звуть? Я хочу знати — то ваш батько був перевізником на поромі?

Вона кивнула.

— Антін Беркут?

— Беркутом уже їх прозвали згодом, по смерті. А прізвище їхнє було Коваленко.

— А Беркутом прозвали за що?

— А чому ви питаєте? Чи вам не однаково?

Вона насупила темні брови, видно, Микола зачепив щось болуче.

Микола дістав із портфеля маленьку дерев'яну іграшку — майстерно вирізьбленого кумедного ведмедика, що дуже скидався на зажуреного чоловічка, і поклав на стіл. Марта тихо зойкнула:

— Ой, це ж татова робота!

— Не помиляєтесь?

— Ну, що ви!

— Марто, я чув одну дивну історію. Ніби ваш батько весь свій вік працював перевізником на поромі, а перед самою смертю, за декілька днів...

— Не за декілька днів, на те пішло ціле літо.

— Отже, правда, що він вирізьбив беркута?

— Авжеж, правда. Та якого беркута! Всі, хто бачив, божилися, що такого — ніде, ніколи... Я тоді ще малою була, а як уперше побачила, аж скрикнула...

— То де ж зараз той беркут?

— Де? Сказала б вам де, та...— вона махнула рукою.— Я не знаю, що ви за чоловік. Якщо тільки так — поговорите, спитаєте та й забудете, то нащо воно вам?

— Ні, Марто, я за тим і приїхав.

— За батьковим беркутом?

— За ним. Розкажіть мені все.

* * *

Вона повела Миколу на город, де на краю ще й досі глибочила поросла травою яма, місце, з якого старий перевізник Антін викорчував колись величезний липовий пень.

— Ту липу потай од батька спиляли, півгороду від сонця закрила. Батько все не давали, любили ту липу, та ж городина не росла. Знаєте, яка липа крислата. А пень від неї лишився широкий, чистий, мов стіл. Ми малими на ньому гралися часто.

Нікому вони не сказали, навіщо той пень. Викорчувували, сусідів довелось просити, щоб допомогли закотити у клуню. Сусіди допомогли, хоч посміялися собі, вважали, батько несповна розуму. Батько завжди були не такі, як усі, більше мовчали та думали про щось. На нас, дітей, зроду не гримали... Від льоду до льоду — завжди на пороні.

— А взимку?

— Взимку ложки різали, та ще цяцьки отакі, як цей ведмедик. Мама їх на базарі продавали,— сім'я наша чималенька, годувати треба було. Отак сорок років, як сорок днів,— на пороні. Та все мовчки та мовчки, люди й голосу їхнього не знали. Мені здавалося, що батько разом із пороном і на світ народилися... Так і постаріли. Аж тут міст збудували, порон зайвий став.

— А батько?

— Та правду сказати, тому й міст поставили, що в батька вже сили забракло, тільки вони признаватися в тім не хотіли — горді дуже були. Люди те розуміли, не взяли молодого поронщика, щоб не кривдити. Не цей міст, що тепер, а вузенький, простий поставили... І zostалися батько без діла.

— І без заробітку?

— Ні, брати виросли, заробляли. Вже потім на війні обоє... То кажу — люди моста поставили, мовляв, нехай спочине старий, а то так до самої смерті порона ганятиме. А прожили батько після того одне-однісіньке літо. Ото як викорчували пень, закотили до клуні, так усе літо, вважайте, до людей не виходили. Мати їсти їм у клуню носили. І спали батько там, не пускали до себе нікого. Так у клуні восени й померли. Наглою смертю померли, ніхто й не думав...

— А беркут? — по мовчанні запитав Микола.

— Я ж про беркута й розповідаю. То вже перед самою війною було, за рік перед нею. Пам'ятаю — осінь, а день ясний, мов улітку. Прибігла я звідкись додому, аж чую — мати голосять, людей повно зібралось... Двері в клуні навстіж... Я зазирнула: лежать батько ницьма, у руці затиснули долото. Навколо них, по соломі, стружки, коріння дрібне... А над ними — беркут. Здоровезний; крила розпростує, зараз у небо шугне. Я аж сахнулася... Вже потім догледіли, що він однією лапою в деревині вгруз — не встигли батько закінчити лапу... І ніхто ж не здогадувався, що вони — такий майстер! Людям, правда, цяцьки дуже подобалися, але що ті цяцьки? Так, вважали, дурнички...

— Що ж було далі, Марто?

— Поховали батька. А беркута винесли з клуні, на кадубі під отією грушею поставили. Скільки людей приходило, дивма дивувалися: живий беркут, та й годі! Сорочок років людей перевозили батько, дехто й імені їхнього не знав — перевізник, і все. А по смерті Беркутом прозвали. І маму — Беркутихою. І досі кажуть — Беркутишина хата.

— Це я чув. А зараз де беркут?

— Забрали. Вже після війни. У війну мати його на горищі сховали. Половина Заріччя згоріла, а наша хата віціла. Вже війна кінчалася, мама померла. Мене до себе дядина забрала, в сусіднє село. Спасибі, в люди вивела, тепер я бригадиром у колгоспі. Коли дядина

мене забирала, хату замкнули, вікна дошками позабивали. Проте беркута хтось-таки виніс.

— І ви не знаєте—хто?

— З Ковалівки один... Та поки ми спохопилися, він продав його комусь, кажуть, за великі гроші. А згодом— у районній музеї опинився беркут. Була я там, бачила... На табличці написано: «Робота невідомого майстра».

— Чому ж невідомого?

— Та хто його знає... Нікому, видно, було сказати. А мені не повірили. Кажуть: чим доведеш, адже беркут не з Заріччя, а з Ковалівки... Та довести можна, звісно, люди ж знають, тільки то все пусте. Беркута в музеї вже немає.

— Як немає? А де ж він?

— Де? От ви, товаришу, коли за тим приїхали, допитайтеся, де. Бо я вже питала-питала, та так ні з чим і додому повернулась. Там зараз новий директор, якийсь такий... богом прибитий. Ви людина міська, може, й начальство яке, швидше в нього що випитаєте.

— Завтра ж я буду в районі, і коли він тільки існує, той беркут, неодмінно знайду! І табличку напишуть як треба: «Робота народного майстра Антона Коваленка».

— Оце було б добре діло! Якби тільки знайшли... А що то батьків беркут — упізнаєте зразу: права лапа недорізана, ніби загрузла в деревині. Це певна прикмета.

— А у вас не лишилося нічого? Ну, отаких цяцьок?

— Ні. Погубилися. Якби ж то знаття... Та я ще питаю в людей: може, щось і знайду. Тільки ж — навряд...

* * *

Стежка, що навпіл поділила нешироке подвір'я, заросла споришем, видно, нечасто ту стежку топтали. Хіба приведе вчитель зграйку дітей, чи завклубом привезе з села засмаглих дівчат, як на полі менше роботи.

Микола оглянув усі п'ять кімнаток музею, але беркута не побачив. Тоді зайшов до директора — підстаркуватого чоловічка з глибокою лисиною. Дізнавшись, що перед ним мистецтвознавець, директор сполохано встав і потер лисину.

— Ви що, по сигналу?

— По якому сигналу?

— Та я вже й сам не знаю, по якому. Давно зняли мого попередника, а сигнали все йдуть та ідуть... Може, й справді були неподобства, та чому я мушу за них відповідати? Замучили. Ніяк ладу не доберу з цим музеєм...

— Ні, я не по сигналу. Я просто хотів запитати... Директор музею відразу заспокоївся, аж ніби обм'як.

— То що вас цікавить, товаришу?

— Беркут. У вашому музеї було експоновано вирізьбленого з дерева беркута.

— Бачите, я працюю тут недавно і про те, що було до мене...

— То ви нічого не знаєте?

— Ні! — він сказав це так дразливо, що Микола зрозумів: про беркута питають не вперше.

— І нічого про нього не чули? Нічого?

— А нащо вам той беркут, коли не секрет?

— Хотів подивитись. Я чув, що то справжній шедевр.

— Просто саморобка невідомого майстра.

— Ага, отже, ви про беркута все-таки чули?

— Ну, чув. Його ще до мене прибрали.

— Чому?

— Ви бачили наш музей? Бачили, яка тіснота? Що можна розмістити в п'ятьох невеличких кімнатах? А він же займав цілий куток. Якби то ще цінна скульптура, видатного майстра, а то ж кажу — невідомого.

— А хто його вартість оцінював? Ви особисто?

— Ні, не я. Я його навіть не бачив. Було кому оцінити... Є над нами начальство. До того ж у тому кутку довелось встановити дошку показників.

— Яких показників?

— Зросту культурних закладів району, — буркнув директор і відвернувся.

— Так, так... Дошку, кажете...

— Вам добре іронізувати, побули б у моїй шкірі, коли ні штату, ні... Досить уже з мене сигналів. Тепер, якщо начальство звелить, я їм усі стіни дошками пообвішую... Пробачте, нерви розходилися.

Директор стер піт з лоба і втомлено сказав: — Про беркута вже мені не раз дорікали. Бачите, робили капітальний ремонт, частину експонатів довелося в підвал перенести. Беркута теж. Це не я, ще мій попередник. До речі, ремонту він так і не закінчив — зняли. Експонати

поламалися, реставрувати коштів не вистачило, всі кошти ремонт з'їв. А тут довелося ще цю дошку встановлювати, саме на тому місці, де той беркут стояв... Я сам розумію, але й ви зрозумійте мене: вимагають відобразити сьогоднішній день...

— Покажіть мені хоча б те, що від нього залишилось.

Директор зітхнув і, втративши надію позбутися настирливого відвідувача, підвівся.

— Ходім пошукаємо.

Він ішов попереду і буркотів про людей, які не хочуть розуміти... Біля важких дверей зупинився, докірливо глянув на Миколу і з пекельним скреготом одімкнув великого іржавого замка.

Спустилися до темного підвалу. Там тхнуло цвіллю, мишами, хрюскали під ногами розбиті ящики та зсудомлена фанера. На щастя, директор ввімкнув електрику, і Микола насилу відчепив од холоші щось, схоже на дротяного їжака.

— То макет концтабору, — пояснив директор. — Даремно ви сюди полізли, костюм зіпсуєте.

Микола мовчки зняв з голови липке павутиння.

— Ця частина підвалу вже розібрана, вашого беркута тут немає. Пройдемо от в той куток. Обережно, тут вогкі стіни.

Він сердито пошурхав мотлохом, відкинув убік якісь плакати, і раптом Микола побачив на вогкій засміченій долівці мертвого беркута. Напіврозкрите крило лежало окремо, ніби хтось жорстокий, ненавидячи, відломив його. Горда голова птаха з вигнутим дзьобом тягнулася вгору, а темні зіниці випалених круглих очей — згустки туги за волею і зневаги до тих, хто вбив його, — докоряли тяжким непростимим докором.

— Боже ти мій! — скрикнув директор і, ставши навколішки, спробував підняти мертвого птаха. Друге крило теж відпадало. Тремтячі руки намагалися якось ступити окремі частини, та марно.

— Варварство, варварство... А я! Старий ідіот, проклятий чиновник... Чому ж я раніше... Та йому ціни немає! Яка робота! Ви гляньте на цю голову, вона ж промовляє! Обережніше, дивіться під ноги! Ну що ви там топчетея, наче ведмідь?

Він уже забув попередню розмову, що саме Микола

примусив його спуститися в захаращений підвал і шукати. Він покрикував на нього, мов на хлопчиська.

— Його можна реставрувати? — пошепки спитав Микола, теж забувши, що на це питання мусить сам відповісти.

— Не знаю, не знаю... Не знаю, чи можна, знаю, що треба. Та обережніше, кажу вам! На що ви там наступили?

Микола нахилився і підняв уламок стемнілої деревини з ледь наміченою пазуристою лапою птаха. Тією самою, яку смерть перешкодила закінчити великому майстрові.

1962 р.

ЗУСТРІЧ

Волошин штовхнув поліроване дерево дверей. Вони м'яко, ніби вибачаючися, розчинились і випустили його з клініки.

Дратували безтурботні обличчя. Краще б зараз, замість дрібної осінньої мжички, різонув рясний зухвалий дощ! Тоді б хоч на вулиці лишився на самоті з гнітючим відчуттям поразки.

— Професоре... хвилиночку!

Його наздогнав асистент, низенький, добродушний, у широкому, мов вітрило, плащі.

— Олександрє Григоровичу, не треба ж так вболівати! Всі розуміють, що це — неминучий наслідок безнадійної операції.

Волошин прискорив ходу.

— Ніхто, крім вас, і не погодився б узятись за неї...

— А, чорт! — Волошин відшпурнув з дороги шоколадний блискучий каштан. — Кого ви переконуєте? Померлого? Це для нього слабка втіха. Мене? Наївно. Я краще за вас знаю, що ця операція — програний мною бій. Я й тепер переконаний, що хворого можна було врятувати, якби не ті кілька годин мого проклятого вагання. Якби — зразу! Ну, залиште мене, співчуття я не зношу.

Волошин звернув до тролейбуса, озирнувся й буркнув до свого збентеженого асистента:

— Даруйте. Втомився.

Він таки справді дуже втомився. Завтра починається його відпустка — влітку так і не пощастило вирватись. Він нікуди не поїде, нікого до себе не пустить, проведе цей час вдома, на своєму дивані, в халаті, в пантофлях, чорти б його ухопили! Має він, нарешті, право на спочинок і бездум'я?

Вдома професор скинув вогкі черевики і вступив у м'які домашні пантофлі. Повечерявши, відняв у молодшого сина товстезний том Жюля Верна і рішуче заліз на дивані.

У дверях подзвонили.

— Мене немає вдома, — гукнув Волошин. — І взагалі — прошу дати мені спокій.

— Тобі телеграма, — до кабінету зайшла дружина.

— До дідька телеграми! Мене немає! Я виїхав! Помер! Ну... що там таке?

Волошин зі злістю взяв телеграму. Гори воно все...

«Помирає дочка благаю приїхати врятувати заради колишньої дружби — Олена Хижняк».

— Олена Хижняк? — він потер крутого, з виразними залисинами лоба. — Не знаю. Не чув. Хто така?

— Вона пише — заради колишньої дружби... — зауважила дружина.

— Якої ще дружби? Навіть не чув ніколи...

— А я ніби чула це ім'я, по радію, чи що. Та, зрештою, це не так і важливо, краще зверни увагу на адресу.

— Село Горобіївка, Лопухівського району... Здається, у чорта в зубах. До Лопухів годин вісім поїздом.

— Та ще від станції невідомо скільки. А ти ж сам скаржився на втому й радів з можливості відпочити. Певне ж, там є якісь лікарі.

— Ну й скаржився, ну й радів, ну й не поїду! — Волошин знову плюхнувся на диван. — Ну, задоволена?

— З тобою останнім часом важко розмовляти... Даремно ти відмовився від санаторію.

— В санаторії їздять не спочивати, а розважатися. А мені потрібен спокій од людей, од метушні. А тут навіть ти не даєш мені спокою.

Коли ображена дружина вийшла, Волошин простягнув руку й схопив телефонну трубку:

— Алло! Алло! І коли ж, хай йому грець, я відпочи-

ну... Вокзал? Довідкове? Скажіть, коли йтиме найближчий поїзд до станції Лопухи? О 21-й? Дякую.

І професор з досадою пожбував із ніг зручні домашні пантофлі.

* * *

Дощ рясний, мов із відра, саме такий, якого хотілося Волошину вчора, коли виходив з клініки, заливав невеличку безлюдну станцію. В мерехтливих зморшках калюж розкисали жовті плями станційних ліхтарів.

Волошин на мить затримався на підніжжі вагона, а далі, махнувши рукою, шубовснув кудись у холодну мокречу.

— Професор Волошин?

До нього підбігла невисока на зріст жінка в мокрому плащі з капюшоном.

— Так, я. Приїхав по телеграмі.

Жінка схопила й міцно стиснула його руку.

— Олександр... Григоровичу, ой, спасибі ж вам!

Видно, ще щось хотіла сказати, та не зважилась і швидко повела Волошина повз приміщення вокзалу.

— Ось машина... ми враз доїдемо, дорога хороша... Сідайте, будь ласка.

В машині Волошин марно намагався в передранкових сутінках роздивитися жінку.

— Що з вашою дочкою?

У відповідь — стримане ридання.

— Олено Павлівно, ви знову? — обернувшись, докірливо мовив шофер. — Адже веземо товариша професора, вони врятують.

У дворі Горобіївської лікарні вже чекав весь її невеликий персонал. Кремезна, як дуб, медсестра, відчинила дверцята машини і мало не на руках винесла з неї Волошина. Владно відтіснивши невисокого хлопчакуватого лікаря і притримуючи гостя попід лікті, неначе він був скляний, урочисто ввела його до лікарні.

Хлопчакуватий, явно дуже схвилюваний лікар сконфужено плутався в зав'язках, намагався допомогти, власне, заважав Волошину одягнути новенький, спеціально для нього напрасований халат.

— Що з хворою? — Волошин нетерпляче відсторонив свого молодого колегу і сам звично затягнув на руці зав'язки. — Мм... ваше ім'я?

— Басюра, Пилип Андрійович,— почервонів той.— А в хворої, я думаю... я підозрюю абсцес печінки. Ви розумієте, професоре, я ж лише щойно скінчив інститут. Така операція... Ну, якби ви вже не приїхали...

— Що таке абсцес? — глухо запитала жінка.

Тепер при яскравому електричному світлі Волошин мав змогу її роздивитись. Ні, не міг пригадати це змучене, немолоде обличчя з такими зляканими очима, і розгублено одвів погляд.

— Ну... це нагноєння, нарив. Дайте сюди історію хвороби.

— Можна мені зараз пройти до дочки? Дозвольте!

— Може, не варто...— завагався молодий лікар, але Волошин кивнув головою.— Ну, пройдіть на хвилинку.

— Хто вона така? — запитав Волошин, швидко проглядаючи історію хвороби.

— Хвора?

— Ні, мати. Олена Хижняк.

— Олена Павлівна? — з готовністю вихопилася вперед масивна медсестра.— То це ж знатна ланкова нашого колгоспу, Героїня! Невже не знаєте? Дивно, а вона казала... То, певне, знали її чоловіка? Він до війни був головою колгоспу, недавно й помер, фронтові рани... Теж не знали? Вони, правда, родом з іншого села...

— Ходімо до хворої,— перебив говірку медсестру Волошин.

Вона нерухомо лежала на спині. Волошин взяв гарячу руку, промацав пульс.

— Як ви себе відчуваєте? — професійно бадьорим тоном запитав, схилиючися над сірувато-блідим, з червоними плямами обличчям.

Хвора з зусиллям ворухнула важкими повіками, безтямно глянула на професора. І — ніби не темні її звела над глибиною синіх очей, а розкрила раптом вікно кудись у минуле.

— Оленка! — вражено вимовив Волошин.

— Вона — Ольга,— стиха сказала жінка, що нерухомо стояла біля доччиного узголів'я.— А Оленка — то була я...

Отямившись, Волошин одкинув ковдру. Легкими дотиками спритних досвідчених пальців хірурга швидко промацав у правому підребер'ї пухлину.

Ольга болісно застогнала.

— Готуйте до операції.

Біле безкровне обличчя зливається з білою подушкою. Тонкі крилаті брови, опалений суховієм гарячки маленький покірний рот — які знайомі вони!.. Але темна тінь повік важко лягла на очі, і невже їм не відкритися більше?

Операція була важкою. Вже добу професор не відходить од хворої. Тут, у маленькій палаті, поставили для нього друге ліжко.

Пульс знову починає падати. Яким нікчемним і безсилим здається професорові в цю хвилину весь арсенал його досвіду й ліків перед цим зловісним завмиранням пульсу...

— Кисневу подушку!

«Ти повинна жити! Жити в ім'я своєї молодості й того майбутнього, що чекає на тебе. Тобі треба жити... і ще в ім'я минулого, яке ти нагадала мені. Про яке я зовсім забув...»

«Заради колишньої дружби». Та дружба тривала десь зо два тижні, а може, й всього десять днів...

Ішов другий місяць війни. Евакогоспіталь, в якому служив молодий хірург Сашко Волошин, не встигав евакуюватися, раз у раз опиняючися то на лінії фронту (власнє, «лінії» тоді не було), а то й зовсім у тилу ворога. В селі під Бахмачем вони простояли найдовше — оті неповні два тижня. Прибився до них вільнонайманим санітаром роботящий хлопчина — Степан... от забув, як його прізвище. Одна нога в нього була трохи коротша, тому й не потрапив до армії. Степан для госпіталю був справжньою знахідкою — проворний, метикуватий, міг по декілька ночей не спати, робив усе, що загадували. На другий день Степан привів до госпіталю — на кухню — ще й свою дівчину — Оленку. Що то була його дівчина, Сашко зрозумів з першого погляду, як збагнув і те, що не Степан був її хлопцем. У неї ще взагалі не було нікого: дитина зовсім, тоненька, якась не по-селянському тендітна, з глибочезними синіми очима. Мабуть, не слід було в них заглядати, та... війна! Ніхто не знав — що з ким станеться завтра. Зазирнув — і втопився. В короткі, вільні від роботи хвилини (їх було так мало!) пожадливо цілував любі очі, а вона — покір-на, віддана — до болю віддана, тільки поривчасто тули-

лася, припадала гарячою щочкою до його неголеної щоки. І ніколи нічого не питала, не просила.

Степан спохмурнів, ще завзятіше став працювати, але теж мовчав. Чому? Війна? Хтозна... Мабуть, зрозумів, що несила йому бути на заваді.

З оточення вони вибиралися поодинокими групами, залишивши весь свій інвентар у колгоспі, а натомість узявши коні. В останню хвилину Сашко скочив з підводи і, не звертаючи вже ні на кого уваги, обняв Оленку. Вона не плакала, тільки збіліла-збіліла. І вперше спитала: «Не забудеш?» — «Не забуду!» — «Повернешся?» — «Якщо буду живий». — «Я чекатиму...»

А Степан пішов разом з ними. Вже згодом, десь під Вороніжем, хлопця тяжко поранило, а що далі з ним сталося — Волошин не знав.

Пульс!.. Пульс!.. Його тонка ниточка от-от увірветься... Прокляття, невже все марно?

— Шприц! Камфору! Та швидше, чорти б вас...

Так, цього разу, здається, обійшлося. Цього разу. А чи пощастить врятувати? Надія мала. І все-таки — вона повинна жити!

Згадав! У того хлопця прізвище було — Хижняк. І Олена тепер — Хижняк. Отже, цей не забув, повернувся. «Я чекатиму...» Не дочекалася навіть листа.

* * *

Похитуючись, немов напідпитку, Волошин уперше за ці дні вийшов з лікарні і пройшовся подвір'ям.

Не по-осінньому сонячно. Прозора павутинка лоскiтливо причепилася до щоки. Він змахнув її, вколов долоно об шорстку щетину і розгублено хмикнув.

— Оце-то обріє!

Під вікном палати закам'яніла самотня жіноча постать.

— Олено Павлівно!

Вона здригнулася, відірвалася від вікна. Волошин швидко підійшов і простягнув руки.

— Вона житиме.

Бліде, виснажене стражданням обличчя затремтіло і враз освітілося глибоким і безмежно щасливим поглядом. Не мала сили щось сказати, тільки затулила руками обличчя.

— Тепер я вже зовсім впізнав тебе, Олено... І який же я вдячний тобі!

— Мені? За що ж — мені?

— За те що... от, не вмію говорити, зроду не вмів. Але ти повинна мене зрозуміти. За зустріч, якої я не заслужив. Кхм... А чого це ваш лікар, як той шуліка над квочкою, навколо нас кружляє? Гей, колего, в чім справа?

— Пробачте, професоре, — несміливо наблизився до них хлопчакуватий лікар. — Чи не могли б ви до від'їзду оглянути ще деяких хворих? Почули про вас і приїхали. Оглянете? Відпустку ми вам все одно зіпсували...

— Відпустку зіпсували? Що ж, по-вашому, я вже такий старий шкарбун, що без відпочинку розвалюся? Ну давайте, давайте вже ваших хворих. Тільки дозвольте спершу поголитися, а то обріс... кхм... неңаче на фронті. Вона усміхнулася. Лагідно, без докору.

1963—1977 р.

КЛЯТИЙ

Він скидався на чорного вовка, тільки вуха мав надміру великі й гострі — два чутливі локатори, що вмить реагували на невловимий шелест. Дужий, сухоробрий, з широкими грудьми і підтягнутим, як у хорта, животом, незалежно й пихато пробігав вулицями селища, і перед ним боязко сторонилися не лише собаки, а й люди.

Справжнє ім'я його було Вірний. Клятим прозвали пізніше, вже тоді, як зрадив його хазяїн, покинувши напризволяще. Колись, ще хазяйським, він і справді був вірний, такий вірний, яким може бути тільки собака. Тепер його зраджено, і він став зневажати людей, адже хазяїн теж був людиною. Жителі селища це розуміли, здається, і ніколи не кривдили пса, ніби визнаючи свою провину перед ним. Частенько кидали собаці шмат хліба чи кістку, а той брав як належне, не принижуючи себе подякою. Цей пес ні перед ким не крутив хвостом.

Дехто, пам'ятаючи про вірність собаки, намагався привчити його до свого двору, та Клятий нехтував доброзичливістю, лишався чужий і ворожий. Поступово став надміру зухвалий. Зголоднівши, забігав до першого-ліпшого двору, де статечно брязкав цепом хазяйський

собака, нахабно заганяв того в будку і спокійнісінько з'їдав його харч. Якщо ж в ту пору нагоджувався хтось із людей, він гостро блискав білими іклами, та ніколи не тікав і не ховався. От відтоді й прозвали його Клятим.

Весни над селищем завжди починалися пронизливою суютою собачого гавкоту,— тоді найсмирніші пси зривалися з прив'язу й утікали з дворів, щоб помірятися силою за любов своєї кудлатої королеви. В ті запаморочливі весняні ночі Клятий був визнаним переможцем на кривавих собачих турнірах, і королева — ряба чи сіра, лиха чи лагідна — незмінно віддавала йому свою немудру весняну прихильність. Не один господар чорно лаяв Клятого, що скалічив його собаку. Напевне, пса давно забили б, якби не оте відчуття вини за зраду...

Того разу, як і завжди, Клятий вийшов переможцем на весняному турнірі, але перемогу здобув надто дорогою ціною. Увечері, припадаючи на всі чотири, сяк-так добився до селища, і тут у нього забракло сили. Завернув до крайнього двору. Будки там не було, трухлявий сарайчик — замкнено. Клятий, осівши, поплазував до сінешніх дверей, підпертих знадвору тичкою. Тичку вибив, двері прочинилися, і собака проліз усередину. В сінях нудотно смерділо курами, зате було тепло, а Клятий тремтів, знесилений втратою крові. За мить із сіней, дико репетуючи, вилетів збезхвостілий півень і сипонули налякані кури. І Клятий заснув.

* * *

Збудив його голос п'яненкої баби Марини.

— Бач, а я собі йду та дивлюся, чого це кури подуріли, під хатою спати вмостилися. Аж воно — гість непроханий!

Клятий загарчав, не підводячись,— з голосу зрозумів, що баби Марини боятися нема чого.

— Іч який, на хазяйку? — здивувалася та і тупнула ногою.— А що-цю!

Вона відчинила двері світлиці, ввімкнула електрику й знову повернулася до Клятого.

— Нахаба ж ти, нахаба! Заліз, як злодюга, курей розполохав, ще й на мене гарчиш, мов собака. Ось візьму добре пужално та так уперіщу, що враз забудеш, лиха личино, як бешкетувати!

Проте пужална не взяла, а сіла собі на порозі й підперла щоку долонею.

— Гарчиш та гарчиш, а не знаєш, чого баба Марина сьогодні п'яненька. А п'яненька тому, що моїй подруженьці й ровесниці бабі Ганні сьогодні сімдесят стукнуло. Розміняла Ганна восьмий десяток... І була я у неї в гостях, а ти, дурний, на мене гарчиш...

Ох, розміняла, розміняла... Спряжила вона яшешеньку, Марія Лук'янівна, вчителька, цукерок принесла, а я, звісно, вишнівочки. Мою ж бо вишнівку все селище знає, всі похваляють. Допили сьогодні до денця вишнівку, посиділи, погомоніли... Випили сьогодні, випили, криється не стану.

Баба Марина засміялася і трохи помовчала.

— От сміюся собі, бо така моя вдача. А Ганна — ні, Ганна любить журитися. Все Кирила свого споминає, що безвісти у війну, та Галину, покійну дочку. То ж певно, що в Ганни серце ние, чи ж солодко лишитися сиротою на старість?

І Марія Лук'янівна — як вип'є чарчину, то стемніє уся та на сина скаржиться. Вболівала ж за ним, пилночці впасти не давала, а тепер — і листа не діждеться. Як на пенсію вийшла, стало їй ще тяжче. І про внуків не зна, чи здорові.

Мені добре, мені що! Немає за ким журитися-побитися. То я собі їх потішаю. Хто ж їх, крім мене, потішить? Заспівай, кажуть, Мариню, в тебе голос веселий. І я співаю, бо й правда, голос у мене легкий, веселий і старість його не бере.

«І як ти, Мариню, з таким голосом заміж не вийшла?» — питають мене. А що я їм скажу? І женихи були добрі, а от не знайшлося такого — веселого, з легким серцем, щоб до пари... А може, біда, що знайшовся... чужої жони чоловік... Про те людям не скажеш.

Отак просторікувала собі п'яненька баба, а Клятий лежав і весь дрібно тремтів, усе занурювався в болючу дрімоту.

Під хатою диявольським басом ревонув півень, проголошуючи світанок. Баба згадала, що кури так і лишилися надворі, що годилося б вигнати прибуду, та засміялася й махнула рукою. Курей дикий не вхопить, а собака сіней не перележить.

Два тижні відлежувався у бабиних сінях скусаний на шкурлати пес, два тижні баба Марина годувала його і, сидячи на ганку, гомоніла з ним, немов із людиною. А третього тижня Клятий звівся на лапи і почвалав собі геть.

І знову зажив він своїм розбійникуватим життям. Ночами пружною вовчою ходою скрадався селищем, кривдив дворових собак, лякав перехожих. І, здавалося, зовсім забув про химерну бабу Марину та про її затишні сіни.

Та однієї ночі, коли незбагненна собача туга заставляє вити на місяць, щось владно потягло Клятого до знайомого двору.

Баба Марина не спала — сиділа на ганку, неначе виглядала його. Пес зупинився, прищулив вуха, далі тихо посунув, підступивши впритул.

— Ге, та це ти, волоцюго! — зраділа стара і плеснула собаку по шиї. Той сіпнув шкірою, але стерпів.

— Добре, що надумав прибігти, а то б узавтра вже не застав. Е ні, голубчику, що не застав, то не застав би...

Вона засміялася, тільки невесело. Клятий насторожився, схилив голову набік і здивовано глянув. А баба підвелася й пошкандибала до хати.

— Нічого тобі не знайшла, — поскаржилася вона, повернувшись. — Ось тільки молоко... поділимось.

Вона наляляла в миску пареного молока, вкришила хліба і знову сіла на ганку. Клятий вихлебтав молоко і ліг на траві.

— То взавтра, кажу, не застав би. Продала я, чуєш, свою хату. Не так хату, як садок купили, садок гарний, а хата... Знесе він її, чи вона йому потрібна...

Ой, продала, продала. Я ж — одна душею, і Ганна одна. А тепер удвох житимемо, а грошей моїх надовго нам стане. І все буде добре. Що нам, старим, треба? Тільки шкода мені — цього літа вишнівочки не насиплю, вишні вже не мої...

Під тихий гомін баби Марини пес задрімав, тільки зрідка здригався і насторожував вуха. А вдосвіта знову гайнув у свої мандри.

А за кілька днів у хатині баби Марини оселився новий господар: непристойно гладкий брунатний пес із ту-

пою мордою. З ним — гаркавий чолов'яга, лискучий від лисини.

На бабиному подвір'ї тепер з ранку до вечора цюкали сокири, вжикали пилки і раз у раз фаркотів од натуги навантажений цеглою грузовик. То Лискучий будував на бабиному подвір'ї собі новий дім.

Клятий скрадався до сусіднього городу і, залігши в картоплинні, спостерігав за гладким брунатним псом, — до іншого йому не було діла. Він з першого ж погляду люто зненавидів цю жирну свиню, що вигнала бабу Марину, що так нахабно бігає по її подвір'ї та крутить перед кожним своїм огидним оцупком-хвостом. Було навіть таке відчуття, що Гладкий винен і в зраді хазяїна...

Ой, покотити б його по землі та дати б прочухан! Але пес завжди вихляє поміж людей, а на ніч вони обое з Лискучим замикаються в бабиній хаті.

* * *

Уночі на небо викотив такий повний місяць, що стало нестерпно, і віковічна собача туга заповонила Клятого.

Він довго вив, намагаючися вилити журбу. Далі став кружляти вулицями селища, баламутячи хазяйських собак. Аж нарешті спинився перед *тим* подвір'ям. Не ввійшов, бо тепер воно було чуже, там мерзенно тхнуло Гладким, але під парканом несподівано натрапив на якусь пошарпану хустину. Вона пахла затишним духом, аж ніби промовляла веселим голосом баби Марини. Пес ліг поряд, пильно охороняючи хустку. Якби хтось надумав прогнати його, відняти ганчірку, Клятий міг би загризти напасника.

А вдосвіта знову подався у мандри. Далеко за селище. Тільки ж мандри тривали недовго, з Клятим щось таке коїлося. Бо що далі, то дужче він утрачав смак до волі. І що далі — частіше чув уві сні, як розмовляє з ним баба Марина. Він знову хотів слухати її мову, хотів жити біля неї, охороняти її. І нехай би вона поплескала трохи його рукою по шиї... Те бажання ставало дошкульним, не давало спокою. І Клятий повернувся у селище — шукати бабу Марину.

Та насамперед йому треба було сквитатись!

Гладкого в дворі не було. Низько опустивши гострого носа, Клятий пішов по сліду і швидко добіг до площі. Тут, біля крамниці, товпилися люди, серед них були й

вони — Гладкий з Лиснючим. Гладкий вихляв задом, крутив оцупком хвоста й улєсливо шкїрився.

Клятий зробив крутий віраж і, не зважаючи на людей, черкнув грудьми Гладкого — кинув виклик. Зупинився, став рвучко гребти задніми лапами землю. Вуха його стриміли по-бойовому, шерсть на спині здибилась.

Гладкий і собі загарчав, наїжачився. Він почував себе в повній безпеці, тому гарчав дуже зухвало.

— Ану, забирайся! — крикнув Лиснючий і примірівся ціпком. Та Клятий на те не зважав. Зараз він бачив тільки Гладкого, мерзенного пса, з яким будь-що треба сквитатись.

Ще раз гребонувши лапами землю, Клятий мовчки, мов блискавка, кинувся на Гладкого. З маху вчепився зубами в намордник, зірвав його геть, — поєдинок має бути чесний, — і вп'явся в гладке глянсувате стегно. Далі покотив по землі. В насолоді бою не чув болю від ран, що завдавали його сухому тілу міцні зуби ворога.

Люди з острахом розступилися. Розлютований Лискучий лаявся, намагаючися вдарити Клятого, та боявся поцілити по свому.

За хвилину бій було скінчено. Гладкий ганебно тікав, а Лискучий врешті дістав нагоду вперіщити Клятого. Той навіть не звискнув, лише стріпонувся, сипонувши з себе, мов бризки, пісок і жмутки шерсті. Лискучий удруге замахнувся, але хтось схопив його за руку.

— Гей, чуєте? Не бийте цього собаку!

— Все одно уб'ю, — буркнув крізь зуби Лискучий. — Живим не залишу! Хай-но ще раз наскочить!

Та Клятий уже біг шукати її, свою господарку, щоб віддати їй свою вірність.

1967 р.

ТЕПЛА РУКА

Уже другий день періщив дощ, немов найнявся. Скропити б ще жовтим листом землю — і не літо, а справжня осінь.

Олексій Федорович похмуро стояв на ганку сільського готелика й міркував, що його робити. Ще вчора вкрай треба було дістатися додому, і от — засів...

З райцентру поїздом одну годину, а от до райцентру... Тутешні люди запевняли, що зовсім «недалечко». Та слово «недалечко» скрізь має своє значення. На Полтавщині, наприклад, від сили п'ять-шість кілометрів, а тут, у Приазов'ї, то тридцять та ще й з гаком! Пішки — далеко, та й серце не те, що колись, протестує... Машина в такий дощ не піде. Доведеться чекати.

Надвечір трохи вщухло. Знесилений дощ сіяв рідко й лівиво, крайнебо ніби прояснилось. Ну, будь-що-будь! Олексій Федорович запхав до шкіряної теки все своє майно, що брав у відрядження, і вийшов на шлях. Невже не трапиться попутньої машини?

Назустріч чвалало двоє дядьків у підкачаних штанах, обіп'яті мішками. Привіталися.

— Чи випогодиться? — запитав Олексій Федорович.

Дядьки споважніли, зупинилися, мовчки постояли, обмірковуючи питання. Один глянув угору, потім собі під ноги й переконливо відповів:

— Мрячить. Клята штука, днів зо три сонця не буде.

Другий не дивився ні вгору ні вниз, а, виставивши руку під мжичку, спроквола відважив:

— Мрячить. По всьому — погода піде на поправку. А мо, й ні.

Після таких переконливих прогнозів лишалося одне: покластися на всевладне «а може?» й тюпати по грязюці далі.

Машин не було. Уже зовсім стемніло, а з неба все сіялося дрібне та холодне. Муляла досада: і чого пішов? Справ би оце спокійно, а завтра...

І тут міфічне «а може?» втілилось в реальні вогні від фар вантажної машини. Вони манливо миготіли з темряви, і ось дорога заблищала калюжами, і сполоханим птахом замаяла рука Олексія Федоровича: зупинись!

Крита брезентом тритонка стала.

— Вам куди? — крикнув з кабіни шофер.

— До району.

— Ваше щастя. Сідайте, поїхали!

У шофера був такий бадьорий, упевнений голос, такий прекрасний голос серед ночі й калюж, що захотілося його обняти.

У брезентовій буді — темно, мов у покинутій шахті. Олексій Федорович чув лише голоси — чоловічі, різного тембру. Мабуть, із п'ятеро гомоніли поміж собою.

— Розвезло дорогу, неначе кисіль.

- Дарма, скати нові.
- Аби Собачку проїхати.
- Трохим знає. Обочиною проскочить.
- Трохимові не первина!

Далі вже поточилася розмова, початку якої Олексій Федорович не чув.

- А ти ж їм що, Петре?
- Кажу: з вас півлітри — і «Москвич» на сухому.
- Ну?

— Не повірили, стилияжки. Я приловчився, наліг плечем, мало в халяви грязюки не набрав, але того «Москвича» таки на сухе випер. Вони й очима закліпали.

Слухачі схвально засміялися.

- А півлітри взяв?
- Та на біса вона мені?
- Хоч і «Москвич», а щоб вирвати з баюри,— сили треба!

— Ще й якої!

На хвилину замовкли. Хлюпотіло рясними бризками з-під задніх коліс.

- Федоре, а розкажи-но, як ти циркача обкрутив.
- Еге, Федю, розкажи!
- Отого, що центнер вагою.

Заздалегідь посміювались, чекаючи на добре вже відому історію. Федір відкашлявся густим басом, помовчав і повів, ніби знехотя:

— Було ото, як у нас три дні циркачі виступали. І з них один — шия, немов у бика, а сам, як барило. Номер показував: спершу мускули надимав, а потім гирями грався. Ну, грався-грався, а тільки чую — другодні до моєї Катерини почав підсипатись. Так я його віжками зв'язав і в ставку викупав, аби трохи охолов.

Брезент на буді сколихнувся від реготу.

— Щоб сила була, треба штангою щоранку,— зауважив хтось.

- Штанга — не те. Підіймай передок трактора.
- Або боксом...
- Що той бокс? Он наш Роман придумав спорт!
- Роман? Охо-хо-хо...
- Та то ж брехня!
- А як брехня, то чого ти, Ромасю, костричишся?
- Якщо брехня — боятися нема чого.
- Нехай трошки побреше, дорога коротшою стане.

Катай, Мишко!

— І скажу! — Мишко пирхнув у кулак.— А що не брешу — то свідки є. Торік уночі ми об'їзд робили, аж зирк — щось за буряковими кагатами посунуло. Ми — туди. Воно — навтьоки. Вже біля дороги знайшли — не мішок і не лантух, а пошите з плащ-палатки. Цілий, скажу вам, дережабель з буряками, пудів на десять. Дивимось — дережабель є, а пілота чортма. Тільки ж ми догадались: Романова плащ-палатка.

— Ну й бреше,— сердито буркнув Роман.

— І як він його підіймав?

— То в Романа ж плечі — на трьох мати відміряла! Зажеврів у долонях вогник цигарки.

— Не смали, Федоре, там же хворе.

— Як ваше мале, бабо?

— Заснуло, хвалить-бо,— озвався тихий старечий голос.— Тільки диха важко.

— Ви б у кабіну, а то ще застудите.

— Там од бензину дух важкий, душить...

Федір погасив цигарку і голосно позіхнув.

— Віда, коли хворіють. Квола дівтора тепер пішла.

От я — зроду не хворів.

— Отож і вимахав, нівроку!

— Сили — дай боже!

Знову розмова пішла про силу. Знічев'я хвалилися своєю або пригадували неймовірну пригоду когось іншого. Під гомін та побрехеньки Олексій Федорович почав куняти.

Враз машина болісно ухнула, зупинилась, осіла. Стривожено гурчав мотор, плюскотіли-крутилися задні колеса...

— Ех, прогавив Трохим Собачку!

— А ти ж казав...

— Треба ж було обочиною!

Щосили ревнув мотор, вжикнуло під кузовом і — ні з місця. З кабіни виліз Трохим.

— Ускочив, холера б її... Хлопці, давайте розкачаємо.

— Іди, Петре!

— А чого це я?

— Ти в чоботях. Та й «Москвичі» витягати мастак!

— Еге, знайшли найдурнішого! Ходімо всі.

— Ну й роззява Трохим... Що ж, вилазьмо. Ви, бабо, сидіть, ось нате ватянку, укрийте внука, щоб не зацоуб.

Олексій Федорович зіскочив й собі в масну, мов сметана, грязюку і разом з іншими взявся розгойдувати грузовик.

— Ти ба, куди зателющило, — загуло Федоровим басом. — Ану, покрути, Трохиме. Раз... два... взяли!

Трохим крутив. Мотор завивав, мов скажений. Машина, ніби злякавшись міцних чоловічих рук, здригнулася, подалася вперед і знову осіла.

— Налягай!

Налягли. Ще і ще. Марно, немов заколодило.

Мотор замовк.

— Крепко схопила Собачка!

— Неначе зубами.

Вони увійшли в яскраві смуги від фар — молоді, здорові дядьки, сердито топтали на місці, крутенько ляля кляту баюру.

— Може, вимостити яму? — в смугу світла ввійшла стара жінка. Сухенька, з темним засмаглим обличчям, покарбованим глибокими зморшками, невеличка, немов дівчатко.

— Чим її вимостиш? — з досадою відмахнувся шофер. — Хіба вашими молитвами? Не будемо ж до ранку колючку по степу збирати. Лізьте, бабо, краще у кузов, та мостіться спати.

— Що вже засіли, то засіли, добра б йому не було, — гудів густий Федорів бас. — Тут силою не візьмеш.

— Не візьмеш. Хіба що трактором.

— Точно! Трактор витягне.

— Саме вранці молоко до району везимуть.

— Трактором — раз плюнути!

Думка про трактор так сподобалася, що всі якимсь відразу заспокоїлися. Мовляв, що ж поробиш, — стихія...

За кілька хвилин вони знову сиділи у кузові. Поліз туди і шофер. Не стихаючи, рівно й нудно шелестів дощ.

У брезентовій буді запахло ковбасою, цибулею, цокнула об метал шийка пляшки, і лоскітливо забульало.

— Ого, градусів на п'ятдесят!

— Сказано ж — коньячок «три гички».

— Умієш, Романе, дай тобі боже здоров'я!

Стало гамірно й весело, ніби не вночі серед степу загрузла машина, а кружляли чарками десь за гостинним столом. Навіть Олексій Федорович махнув рукою на своє серце (чорт з ним, якимсь обійдеться!) і вихилив

повну алюмінієву шапочку з термоса, що правила за чарку. Зігрівся враз, і розтанула досада на дурну пригоду. Завтра ж трактор витягне...

Роман уже не заперечував, що «дережабель» належав йому; навпаки, хвалився, що тієї ночі аж двічі злітав і на третій раз приключилася «вимушена посадка». Федір і собі пригадав досить-таки пікантні подробиці в двобої з циркачем... Словом, настрої пішов угору.

Не одна весела побрехенька була «видана» в темряві буди. Вже почали зриватися й на пісні, аж знизу почувся:

— Трохиме! Гей, чуєш, Трохиме?

— Чого вам, бабцю? — відгукнувся веселий Трохим.

— Спробуй-но, може, вирвеш машину.

— Чи я не пробував?

— Я вимостила баюру.

— Що-о??

— Вимостила, кажу. Спробуй.

— Ото ще лихо з бабою,— забурчав невдоволено Трохим і знехотя поліз до кабіни.

Сердито загурчав мотор; машину струсонувало, і вона нерішуче зрушила з місця. Повільно, поковзом, але пішла!

— І чим же ви, бабусю, змогли вимостити? — здивовано запитав Олексій Федорович.— Кругом же голий степ, та ще й темрява...

— А я помаленьку, навпомацки,— м'яко, аж ніби вибачаючись, пояснила стара.— Де бур'янець, де колючка... Ще й каміння понад дорогою намацала. Отак поволеньки й загатила... Цить, Павлусю, цить, скоро доїдемо. Там дядя дохтор допоможе.

— Отут болить,— заквилело хлоп'я.

— Ну-ну, рибонько, потерпи трошки, воно мине.

— Приклади сюди руку... вона в тебе тепла...

Машина, крекчучи на вибоїнах, мчала в ніч.

Дядьки мовчали.

НЕСПОКІЙНИЙ

Світлій пам'яті юнака, мрійника з гарячим серцем, комсомольця з міста Шполи — Анатолія Таранця

Пожежа. Збігаються люди, з вереском мчать хлопчакки. А над ними розмотує вітер по небу клубки перевитого багрянцем диму.

— Що горить?

— Майстерні.

— Людоньки, ну й спалахнуло!

— А вітер!

— Отож...

— І звідки те лихо?

А мати нічого не знає. Стоїть біля столу і прасує Василеву сорочку. Стареньку, дбайливо зацеровану в ліктях. Сорочка рипить — чиста, пахне річкою та свіжим повітрям. Мати випрала її вже востаннє: виріс хлопець, рукави стали короткі, голубий колір вицвів на спині. Дарма, адже вчора, потай од сина, заховала до шафи нову — дорогу і шовкову. Довго ходила по крамницях, вибирала, все хотіла купити найкращу. Швидко в школі випускний вечір. Ще лишилося два тижні, а там...

А там — гай-гай... Прощайся, мати, з сином, лаштуй у далеку дорогу. Он вже й медичну комісію пройшов, вступатиме до льотної школи. Ой, Васильку, Васильку, чи ж мало тобі шляхів на землі? На твердій, на такій надійній землі? Ось одержав би той атестат зрілості — ще й напевне з медаллю! — і відкрилися б двері до інституту. Вивчився б на вчителя чи агронома — хіба ж то погано? Не краяв би серця тривогою. А то в небо, бач, заманулось! Далеке те небо, холодне, скільки там небезпек... Якось стала йому докоряти, та й замовкла — спалахнув, де ж там до материних слів прислухатись, як задумав літати. Ну що ж, лети вже, лети, якщо на землі не сидиться.

Щось здається, сину, окрім матері, ще хтось сумуватиме за тобою. Он попід хатою доцвітає бузок. Уже не раз помічала, як виламуєш ти синьо-червоні брости і потай виносиш із двору. Видно, є кому дарувати... А що ж, вісімнадцятий пішов, нічого не вдієш.

Руки матері — темні, спрацьовані, старанно згортають випрасувану сорочку. Ще знадобиться, не відразу ж отак поїде із дому, ще погуляє на дозвіллі, поблукає

з друзями в лісі, побігає на стадіоні. От і згодиться стара сорочка. А може — як знати, може, ще й передумає, облишить оту авіацію... Тільки ж де, не з таких. Що задумав, то вже не відступиться.

— Гей, ви чуєте? — загрюкало в шибку.

— Що там таке? — підбігла до вікна.

— Майстерні горять. Василь ваш там... ось вийдіть!

Покинувши навстіж двері, мати поспішає слідом за сусідкою. Тепер і їй видно, як з-за купин дерев виповзають пасама чорного диму, чує стривожений гомін людей.

Швидше, швидше б добігти! Василю, синочку мій, не будь нерозумний! Дитино моя, побережи себе, я ж бо зараз буду з тобою...

Задихаючись, мати пробивається крізь натовп. Вся довгаста будова майстерень уже охоплена полум'ям, робітники витягають верстати, метушаться пожежники.

— Розійдись! — сердито гукає пожежник і скеровує пружний струмінь води на вогонь.— Розійдись! Зараз провалиться стеля!

Де ж Василь? Чому його немає поміж людьми?

Вихор іскор закружляв і здійнявся над дахом — падають балки. З напівзаваленого отвору дверей виривається хтось, мов факел, охоплений полум'ям, і кидає на землю ящик з інструментами. Хто це, роздивитись не можна, але мати відчуває — то він!

Пожежники схрещують леза води на палаючій постаї — намагаються збити вогонь. І тепер уже всі бачать її Василя...

— Сину... сину... сину...

* * *

Мати схилилась над ліжком і зацікавилась. Вона майже не дихає, ніби найлегший подих може завдати йому нових страждань. Не зводить очей з опалених сухих губ, тепер таких незнайомих і строгих.

До неї вже вдруге підходить лікар, нерішуче стоїть хвилину і знову відходить. Хто може розлучити матір з сином у такий час?

Тиша.

Він не скаржиться, не стогне, він мовчить. І в скорботній тиші мовчки стікає кров'ю материне серце.

Те, що сталося, занадто страшне й несправедливе. Невже воно могло статися? Може, то тільки чорний сон?

Може, досить стріпнути головою, прокинутись, і знову Василь посміхнеться до неї своєю ясною веселою усмішкою? Або підійде і обхопить руками, як колись, у дитинстві? Отак, як тоді, коли гаркаві чужинці з автоматами виганяли їх з рідної хати, і воно, чотирирічне хлоп'я, кинулося захищати матір, на яку замірився автоматом фашист... Як тоді, коли помер його батько і вони лишилися вдвох... Вона й син, її захист, її надія. «Я вас ніколи не покину в біді, чуєте, мамо?» Або як тоді — зовсім недавно — коли вперше в житті повернувся додому так пізно, а вона, змучена страхом і чеканням, зустріла його на порозі докором. А син, високий, стрункий, у відповідь обійняв її за плечі, і лице його було винувате і дуже щасливе...

— Мамо...

Вона вмить припадає до нього, припадає не торкаючись, не сколихнувши навіть повітря.

— Що, Василечку, що, дитино моя?

— Мамо, ви тут?

— Тут, дитино, тут, біля тебе. Лежи спокійно, я нікуди не відійду.

— Не гнівайтесь, мамо...

— Та що ти, рідний, навіщо таке казати? Не хвилюйся, все буде добре.

Тиша. В тиші швидкий переривчастий подих. Подиху матері не чути.

«За віщо ж гніватися на тебе, сину? За те, що ти вдався такий, а не інший? Що неспокійний вродився, не вмів берегтися, ховатися від лиха? Хіба за те гніваються? Тільки одужай! Тільки живи, світе мій, болю мій!»

— Мамо, ви тут?

Мати знову припадає до сина.

— Скажіть мені, мамо, — сімнадцять років — то дуже мало? То дуже коротке життя?

— Ти житимеш довго, Васильку. Ти швидко одужаєш, он і лікар сказав, що ти швидко одужаєш. Хіба ж ти забув, що збирався літати? Я не стану тепер тобі дорікати, і ти полетиш, як хотів.

— І я полечу...

— Авжеж, полетиш. Ген-ген, аж туди, понад хмари. А я чекатиму тебе, дивитимусь на небо й чекатиму. І людям скажу: дивіться, там літає мій син! Він дужий, він сміливий, не боїться нічого!

— Я не злякався вогню, ви ж бачили, мамо? Я його не злякався! Я його ніколи не боятимусь. Я літатиму крізь вогонь... крізь вогонь... вогонь...

Це вже марення.

* * *

Сину, кровинко моя!

Що мені робити, чим зарадити, як відвести страшну біду?

Якби змогла — всю кров свою, до краплиночки, віддала б, вирвала б серце з грудей і кинула б смерті під ноги. Візьми мене, проклята, сказала б я їй, відступися тільки від нього.

Якби знала, що порятую, — своїми руками на край світу понесла б, заховала б, захистила. Якби можна було захистити...

Що маю робити, дитино, що маю робити?

* * *

До Василя, крім матері, не пускали нікого. Під вікном палати раз у раз хтось стояв: намагався, бодай крізь вікно, поглянути на нього, промовити слово. Врешті хлопці, його друзі з десятого класу, збунтувались і доти наступали на лікаря, доки він не скорився і дозволив на короткий час зайти на побачення.

І от прийшли вони, його друзі-комсомолята, і вперше за ці три неймовірно болючі дні побачила мати усмішку на спраглих губах свого сина. Вона тихенько відійшла від ліжка і поступилася місцем.

Хлопці обступили товариша і теж посміхались. Бліді, схвильовані — їм плакати хотілось, але вони бадьорилися. Вони не вміли сказати про те, про що думали тієї хвилини, що бриніло в душі. Невлад, перебиваючи один одного розповідали вони Василеві про випускні екзаменни — хай їм всячина! — бо надворі спека, справжнісіньке пекло, і спробуй тепер зубрити проклятущі білети! Умовляли не турбуватись, що відстане, це ж дурниця, ось швидко одужає і складе ще краще за них. Адже завжди був першим учнем! Згадали, що незабаром відбудуться спортивні змагання і без Василя їм тепер просто біда! Ех, якби-то він не залежувався в лікарні, вони б довели своїм суперникам, що таке справжня спор-

тивна команда! А влітку збираються вони у туристський похід, тільки діждуться, поки він одужає, щоб піти разом. Бо без Василя — який може бути похід?

А можливо, це й були саме ті слова, які треба було сказати?

Лікар швидко випровадив їх з палати. Лишилася одна тільки дівчина, що зайшла після всіх і мовчки нерухомо простояла осторонь. Здавалось, вона не чула, як її просили вийти, не помічала нікого, крім Василя. Скам'яніла, не зводила з нього безтямних очей.

І тоді мати збагнула, що посміхався Василь до неї. До неї одної.

Бузок... То ось для кого ламав він важкі пахучі брости! То ось те дівча, причина тривоги для матері — щастя для сина тієї недавньої весняної ночі...

Їх було троє в палаті — мати, син і вона. Ні, либонь, двоє. І не в палаті — в цілому світі. Вони довго дивилися одне одному в очі, і нарешті Василь винувато сказав:

— Ну от... бачиш... як вийшло...

— Такий вже він удався,— тихо промовила мати.— Неспокійний, завжди у щось встрягне... Такий вже він вдався.

Потім Василь заплющив очі і обличчя його знову стало строге. Але вона ще довго стояла, понурившись, біля порога і худенькі дівочі плечі дрижали від стримуваного ридання.

* * *

Він попросив принести його комсомольський квиток. Мати принесла і поклала на подушку. Василь обережно доторкнувся до нього щокую і — самими очима — подякував.

Далі став говорити. Гарячково, поспішаючи, ніби боявся, що не встигне сказати всього. Говорив про те, що давно вже задумав — ще з сьомого класу, — стати льотчиком-випробовувачем, що задумане неодмінно здійснить, говорив про небо, в якому він буде літати, про те, як швидко йому треба одужати, набратися сил. І про бузок, про свіжий весняний бузок. Як хороше зануритися в нього лицем і дихати, дихати... А про ту, для якої ламав той бузок, навіть зараз не посмів сказати ні слова... Говорив про друзів, з якими минуло дитинство, про

довге життя... Довге і чесне, таке воно буде у нього. Бо він хоче жити, він дуже хоче жити.

І раптом схопився, рвонувся і крикнув:

— Мамо! Де ви? Чому я вас не бачу?

Підстреленим птахом стріпнулося серце у матері — вона зрозуміла.

— Василечку, дитя моє, пожди, не помирай!

Хтось скрикнув. Люди в білих халатах заметушилися по палаті. Хтось підхопив її під руки, намагався підтримати.

Мати впала на ліжко — вже можна було не боятися, що завдасть йому болю, обхопила долонями Василеве обличчя, воно стало тепер таке спокійне, таке покірне і байдуже, яким ніколи за життя не було. І перед тим, як померкла її свідомість, встигла почути:

— Догорів...

1963 р.

У М'ЯКОМУ ВАГОНІ

Поїзд уже рушив, коли цей чудний хлопчина несміливо відсунув двері купе.

— Добрий день.

— Доброго здоров'я...— Алла Володимирівна запитливо глянула. Може, якийсь шанувальник Івана Максимовича? — Ви щось хотіли?

— Та... місце моє тут, провідниця сказала. Можна зайти?

— Якщо місце, чому ви питаєте?

Хлопець нерішуче зайшов. Перезирнувся із своїм відображенням у дзеркалі дверей, сконфужено затупцяв. Його нові туфлі, очевидно, вперше взуті, пронизливо рипіли, в руці жовтів новісінький чемодан, теж, видно, вперше взятий у дорогу.

— Я ж попереджала провідницю, навіщо ж вона...— півголосом поскаржилася Алла Володимирівна.

— Нічого,— примирливо кинув Іван Максимович.— Займайте полицю, юначе.

Хлопчина вдячно глянув і аж прикипів до Івана Максимовича враженим поглядом. На круглім, рум'янім, ще зовсім дитячим обличчі відбилися радісний подив і сумнів: «Ні, це неможливо!» Збагнувши, що

стовбичити посеред купе нечемно, поклав чемодан на горішню полицю, підтягнувся на руках і обережно сів, звисавши ноги. Повагавшись — чи пристойно? — роззувся, ліг і зачудовано втупився в Івана Максимовича.

Якийсь час трое в купе мовчали. Ритмічно похитувався вагон.

— У тебе такий змучений вигляд, Ваню,— Алла Володимирівна нахилилася до чоловіка й злегка торкнулася його руки. Той тільки зітхнув.— Я розумію — гордість не дозволяє...— вона стихнула голос, в купе був сторонній.— Але чи слід звертати увагу?

— Ну годі,— урвав Іван Максимович.— Довідайся у провідниці, яка буде зупинка. Я вийду купити газет.

— Навіщо вони? Ну-ну, не нервуй, я сама вийду куплю.

Поїзд, гальмуючи ходу, підійшов до станції. Алла Володимирівна вийшла.

— Борько, огірочків купи,— верескнуло в тамбурі.— Свіженьких!

З перону крізь відчинене вікно хтось когось спокушав:

— П'ятнадцять хвилин стоїмо! Гайда до буфету!

Іван Максимович дістав із смугастої жіночої сумки непочату пачку сигарет, подивився на неї, подумав, зітхнув і заховав назад.

— Не гнівайтесь, може, воно й не годиться,— зненацька озвався хлопчина зі своєї полиці.— Скажіть, будь ласка,— ви не Іван Тригуб?

— Так.

— Той самий???

— Гм... А якого ви маєте на увазі?

— Поета, звичайно! А хіба є ще інший?

— Ну, якщо поета, то це, юначе, я.

— Ви... ви! Я ж бо дивлюся — ну точнісінько такі, як на портреті! От здорово! Та це ж... Ну хто б міг подумати? А я, дурний, ще шкодував грошей на квиток.

— На квиток?

— Та бачите...— Хлопець аж схилився з полиці, намагався пояснити, яке для нього сталося щасливе диво.— Бачите, я спізнився на станцію. Обіцяли машиною підкинути, та не заїхали... Ну й біг же я дванадцять кілометрів, дав крос! Добігаю... поїзд уже на станції. Я до каси, а там тільки один квиток, і той у м'який вагон. А куди мені у м'який, коли... Тільки то я вже

потім подумав, а тоді шелеснув усі гроші касирці та бігцем у поїзд. Стою отам у коридорі, відсаплюсь та вже сам себе лаю... Хіба ж я знав, що вас тут побачу!

Хлопчина щасливо засміявся, не зводячи закоханих очей з Івана Максимовича.

Іван Максимович і собі посміхнувся. Дитяча безпосередність його навіть зворушила.

— Коли я на селі скажу, що познайомився з вами, хлопці не повірять. Брешеш, скажуть, хіба ж вони стануть з тобою розмовляти? А ви ж і зовсім не горді. Мені й самому не віриться. А я ж...— Він сором'язливо почервонів, ніби освідчувався в коханні,— я геть усі ваші вірші знаю! А найдужче люблю знаєте який? «Жароцвіт». Це такий вірш... такий... аж слова не доберу!

Іван Максимович знову приязно посміхнувся.

— До Києва їдете?

— Еге, до університету документи подавати. Це ж я вперше до Києва, зроду ще там не бував. На філологічний факультет думаю, є ж такий в університеті? А ви як порадите?

Іван Максимович розвів руками, мовляв, важко в таких справах щось радити.

— І знаєте... тільки не смійтеся з мене. Я хотів було вірші з собою узяти. Свої. Щоб комусь показати у Києві. Хлопці все сміються — «торбу віршів зібрав»... Хотів узяти, та передумав: ну кому я їх покажу? Кого я там знаю? Якби ж знаття, що вас зустріну! А подати в якусь редакцію досі боюся.

— Не поспішайте з цим, юначе. То — терниста дорога.

Хлопець радісно кивнув головою, ніби Іван Максимович пообіцяв йому райське життя. Йому аж вуха палахкотіли від гордості, що з ним розмовляє сам Іван Тригуб, знаменитий поет, та ще й так по-простому!

Повернулася з пачкою газет Алла Володимирівна, невдоволено глянула на хлопця. Але той не помітив — він надто був захоплений, з нього рвалася тьма запитань.

— От скажіть, прошу вас, коли ви складаєте вірші,— вам як?

— Тобто?

— Ну... радісно вам чи трудно?

— Мм... Буває по-всякому. Взагалі — трудно, але в цьому й радість.

— Я розумію, розумію! А от коли ви писали «Жа-роцвіт», то — я думаю — вам було тоді дуже радісно... І трошечки сумно, так?

— Ну... це було так давно...— Іван Максимович глянув на дружину — «визволяй!» — Про це так просто не скажеш.

Алла Володимирівна підійшла до вікна, відгородивши собою Івана Максимовича від невгамовного хлопця, і стиха сказала:

— Іван Максимович нездужає. Прошу вас, не втомлюйте його.

Хлопець миттю ущик, жажнувшись своєї зухвалості. Він притиснувся до стіни, ніби хотів сховатись, навіть очі заплющив.

Тригуб зітхнув з полегкістю.

— Дай газети.

— Може, раніше пообідаємо?

— Ти ж знаєш, як я ненавиджу ці вагони-ресторани. Крім того, там, напевне, той...

— Я вже сама про це подумала. Зараз домовлюся, щоб принесли сюди.

Поки дружина ходила домовлятися про обід, Іван Максимович гортав газети. Переглянувши «по діагоналі», відкидав їх убік.

— Я заговорила дієтичне,— Алла Володимирівна так тихо зайшла, що Тригуб з несподіванки здригнувся.— Який-бо ти став нервовий, Ваню.

— Станеш нервовий...— Тригуб кинув обережний погляд на горішню полицю — здається, хлопець міцно спав.— Ось помилуйся з цього фото!

— Так, так, пішли наші вгору! — саркастично примружилася дружина.

— А вираз який, зверни увагу.

— Чим же йому брати, як не виразом? Талантом не сягнув. Невіглас, вискочка! Хто чув про нього ще вчора?

— Вискочка — не те слово. Тут — страшніше: якщо мене завтра затопчуть, він миттю видряпається на вершину.

— Тебе затопчуть? Ваню, ну що ти таке кажеш!

— Затопчуть! Ще й як затопчуть!

— Хто? Тебе люблять, знають...

— Е, кинь, бога ради, кому воно тепер потрібне? Те-

пер — у кого дужче горло... Ти помітила, як він сидів у президії?

— Ще б пак! Стільки самозадоволення...

— От. А ти — «тебе знають». Знають отакі наївні дурники, як оцей селючок... та не сіпайся, він спить. Тепер, щоб знали, — треба блазнювати, за викрутасами ховати бездарність. Стиль — нонсенс.

— На тій сторінці є твоє фото...

— А скільки колись я йому допомагав!.. Де? Ага, ось. Ну, краще б вони мене зовсім не фотографували, ніж отак потворити: І фото вміщено після нього... Ось і знову — він. Поза переможця... Смішно.

— Я не хотіла тебе нервувати, але доповідь... Цей тон...

— Ага, ти теж відчула? Про мене, про моє місце в літературі — так, між іншим, ніби про щось...

— Та чому дивувати, той вискочка так і лізе всім в очі. Дивитися гидко.

— Я зараз каюся, що поїхав на цю зустріч.

— Ти завжди був надто ліберальний.

— За це тепер розплачуюсь. А на банкеті? Тости... ти помітила? Що це? Демонстрація?

— Ні, ні, тебе теж згадали.

— «Теж»! Як славно це звучить. Спочатку його, а потім «теж» мене... Дякую красно за шану!

— Тобі шкідливо так хвилюватися.

Іван Максимович відмахнувся.

— Дай сигарету.

— Ваню, не треба. Знову будуть спазми.

— Е, до біса! Хоча б здох, Все одно не помітять.

— Ваню, ну що ти!

— Ну, помітять, коли здохну. Той тип з радості плакатиме на моїх похоронах. Ще й поемку зворушливу подасть за упокій, і видасть найбільшим тиражем, за найвищий гонорар...

Сірник зламався, і Тригуб зі злістю шпурнув за вікно зім'яту сигарету. За вікном пропливали ажурні мачти високої напруги, тендітні ластівки тремтіли на проводах.

— Так, дурень, що поїхав. Ну, та годі, годі! Нехай вони тепер мене попросять, нехай. Побачимо, якої заспівають, коли я... Нехай друкують оті божевільні опуси, а я жодного слова...

Тригуб раптом урвав. Йому здалося, що «селючок» дивиться на нього. Він спалахнув і підвівся.

Ні, хлопець спав.

Тригуб таки запалив сигарету і вийшов. Коли він повернувся, в купе була одна дружина. Вона сиділа, відвернувшись до вікна.

За якийсь час до купе зайшла жінка з рогозяним кошиком. У неї було таке здивоване обличчя, що хотілося струснути її за плечі.

— Звиняйте, тут є вісімнадцяте місце? Це ж п'яте купе?

— Ну є, а що? — примружилась Алла Володимирівна.

— Він сказав, що я можу зайняти.

— Хто сказав?

— Той хлопець, що помінявся зі мною квитками. Чудний якийсь... У мене ж місце в загальному вагоні, а це — м'яке!..

1967 р.

НУДЬГАЛІВКА

З квартирною хазяйкою знову відбулася дипломатична розмова. Вона мала бути гострою — Аркадій хотів, нарешті, позбутися непроханих одвідин хазяйчиної кішки Арфи. «Хоча б на час моєї відсутності. Від неї ж нічого не сховаєш — не кішка, а клетоман! Та й поводить себе обурливо...» Але, як звичайно, справжньої розмови не вийшло, — Аркадій ніколи не вмів захищати свої інтереси. Все ж хазяйка пообіцяла закликати Арфу до порядку і навіть прибрала наслідки кішчиного візиту.

Треба було б негайно взятися і провести в кімнаті аврал, та часу не було — увечері нарис мав бути в редакції. Аркадій нашвидку попоїв, замкнувся і приступив до роботи. Нарис відразу легко пішов, що, як відомо, буває зовсім не часто, і побутові злигодні забулися. Справді, чи варто псувати життя через усякі дрібниці? Рано чи пізно, а врешті ж отримає квартиру з вигодами, і тоді... Він бадьоро цокав друкарською машинкою: слово честі, такий нарис приємно буде подати редакторові!

— Аркадію Петровичу! — стукнула в двері хазяйка. Аркадій удав, ніби не чує. Можливо, хазяйка постукає трохи і дасть йому спокій.

Але ні. Аркадій з досадою підвівся з-за столу, зробив марну спробу розвіяти рукою клуби цигаркового диму, що грозівими хмарами нависли над його головою, і відчинив.

— Там добивається до вас якась...— Хазяйка манірно звела ниточки вищіпаних брів і докірливо глянула. Аркадій злякано зиркнув на безладдя в кімнаті та на свою зім'яту піжаму.

— Ви певні, що вона саме до мене?

— Та вже ж не до мене. Я попередила, що ви працюєте, але вона нічого не слухає. Впустити?

— Ну що ж, впустить...

Він квапливо прикрив газетою рештки своєї хостяцької трапези і зафутболив під ліжко потертого чемадана.

Увійшла висока худорлява особа невизначеного віку і, примружившись, здивовано огледілась.

— Мені потрібно побачити письменника Аркадія Чемера.

— Це я — Аркадій Чемер, — збентежено відрекомендувався Аркадій, намагаючися непомітно застібнути на грудях піжаму. — Пробачте... у мене такий гармидер: щойно повернувся з відрядження. Термінова робота...

Гостя знову огледілась, очевидно, вона була шокована непрезентабельним виглядом кімнати та її хазяїна. Міцно стуливши тонкі безбарвні губи — «нічого не вдієш, доводиться приймати речі такими, які вони є», — вона простягла руку.

— Неоніла Вікентіївна Ярмолюк, викладач мови й літератури.

— Дуже приємно. Чемер, Аркадій Петрович, — запобігливо потиснув суху плескату долоню Аркадій. Згадавши, що вже рекомендується вдруге, він остаточно сконфузився.

Гостя подивилась на друкарську машинку, навколо якої юрмилося папір'яне побоїсько списаних і пожмаканих аркушів, і пошукала очима стільця. Хазяїн, не здогадуючись запросити сісти, стояв перед нею і винувато всміхався. Зрозумівши, що з цим диваком церемонитись нічого, Неоніла Вікентіївна сама переклала з стільця на стіл стос книжок і сіла.

Бідний Аркадій спалахнув — який-бо він, справді, неввічливий! — і навіщось замкнув двері на ключ.

— Я до вас, товаришу Чемер, у дуже важливій справі.— Гостя строго глянула на хазяїна.— Зараз розпочалися зимові канікули в школах, і вам, як письменникові, має бути відомо, що ми повинні чітко організувати дозвілля учнів, а не пускати його на самоплив.

— Так, так,— Аркадій кивнув головою, хоча не зовсім розумів — чому не можна дозвілля учнів пускати на самоплив.

— Отже, у нас заплановано на канікули ряд міроприємств...

— Заходів,— делікатно поправив її Аркадій.

— Заходів. Наприклад, ми намітили зустріч наших читачів з дитячим письменником. У нашому місті, здається, крім вас, ніхто не пише для дітей?

— Здається...

— Гадаю, що ви не відмовитесь завтра до нас прийти?

— Ну що ви! — стрепенувся Аркадій.— Навпаки, я з великою радістю!

— Ми влаштуємо читацьку конференцію, розумієте? Виступлять читачі вашої книжки.

— То це ж буде чудесно! Я вам дуже вдячний!

Аркадій любовно провів свою несподівану гостю до самої хвіртки і гаряче запевнив, що завтра рівно о дванадцятій прийде до школи.

* * *

Він старанно поголився, відпрасував парадний костюм і, радісно схвильований, вийшов з дому. В руці його тріпотіла тоненька книжечка, ті самі «Неспокійні друзі», про яких він сьогодні почує думку свого маленького читача. Що це буде щира думка, Аркадій не мав сумніву, адже дитина — відкрита душа, яка ще не вміє ані лицемірити, ані лукавити.

Цікаво, що саме їм сподобалось, а що викликало невдоволення? Мабуть, найбільше сподобався «Футбол», це веселе і, здається, дотепне оповідання. А от чи зрозуміли вони «Синій квадрат»? Якщо ні, треба буде пояснити, чому він примусив діяти своїх героїв саме так.

Пишучи цю збірку оповідань, він так бажав, щоб вона вийшла веселою — дівчата люблять посміятися. Коли його читачі захочуть, він ще розповість їм про свої задуми над новою повістю. Там буде багато надзвичай-

них пригод, і він постарається, щоб не було зовсім нудьги. Щоправда, промовець із нього нікчемний, він завжди ніяковіє і губить слова, коли доводиться виступати, але з дітьми інша річ. З дітьми, безперечно, йому вдасться знайти спільну мову.

Він ішов, посміхався до перехожих, і в нього співала душа. Це ж була перша в його житті зустріч з живим читачем!

Наблизившись до школи, Аркадій заховав «Неспокійних друзів» в кишеню пальта. Він підпише і подарує книжку тому хлопчикові (а це буде напевне хлопчик!), який найкраще зрозуміє його думки.

Зустріла його Неоніла Вікентіївна і провела в учительську.

— Посидьте тут трохи, будь ласка, ми зараз усе організуємо. Я вже послала піонервожату по дітей.

— А хіба вони самі не зйдуться?

— Ну, на це не доводиться розраховувати. Якщо їм дозволити робити все, що заманеться, то вони ціліснікні дні ганятимуть на ковзанах або в сніжки гратимуть.

— І це непогано. Зима, канікули, саме ганяти на ковзанах.

— Але ж не забувайте, що ми повинні провести всі намічені на канікули міроприємства.

— Заходи...

— Заходи. До речі, тепер скрізь офіційно вживають саме це слово — міроприємство. Так от — у нас кожен день розписано. Я вас прошу почекаати.

І Неоніла Вікентіївна пішла організовувати.

Аркадій сидів сам-один в учительській і почував себе досить сиротливо. Він з острахом думав про те — що буде, якщо читачі взагалі не зберуться або якщо навіть зберуться, то виявиться, що жоден з них не читав його книжки?..

Минуло з півгодини. Чи не забули про нього? Може, він даремно чекає?

Аркадій підійшов до дверей і обережно виглянув. У кінці мовчазного коридора якась молода дівчина, мабуть, піонервожата, роздратовано скаржилася Неонілі Вікентіївні:

— Спробуйте їх зараз зібрати! І на мотузці не притягнеш... Давайте починати, а то й ці розбіжаться.

— А скільки їх є?

— Душ тридцять зібрала. Більше все одно не буде.

— Почнемо,— вирішила Неоніла Вікентіївна і попрямувала до учительської. Аркадій присоромлено заховався.

— Читачі зібралися і чекають на вас,— зайшовши до учительської, голосно заявила Неоніла Вікентіївна і навіть люб'язно посміхнулася.

Аркадій нерішуче підвівся.

— А... вони ж читали мою книжку?

— Не турбуйтеся, ми про все подбали.

У великому актовому залі, що здавався ще більшим від того, що був майже пустий, покійно сиділи зо три десятки невеселих школярів. Піонервожата вже стояла біля столика, накритого червоною скатертиною. Вона подала знак, діти встали і недружним хором привіталися.

— Добрий день, товариші! — якомога бадьоріше промовив Аркадій. «Ой, не так! Треба ж було звернутись по-іншому — друзі, наприклад...»

Неоніла Вікентіївна владно оглянула притихлих школярів і оголосила, що вони сьогодні зібралися для зустрічі з дорогим гостем, письменником Аркадієм Павловичем Чемером, книжку якого — «Неспокійні друзі» — всі повинні були прочитати і полюбити.

— А зараз,— Неоніла Вікентіївна зазирнула до папірця,— виступить учень четвертого «А» класу Вовченко Євген.

Вовченко Євген, крутолобий, стрижений хлопчак, виїшов наперед і, ставши спиною до залу, напружено зазмер.

— Вовченко, стань так, щоб тебе всі бачили.

Хлопець слухняно повернувся обличчям до залу, спиною до дорогого гостя. Це теж був непорядок, і Неоніла Вікентіївна взяла його за плече і поставила збоку, поруч із столиком.

— Тепер можеш говорити,— наказала вона.

— Я прочитав книжку «Неспокійні друзі» письменника Аркадія Чемера, і вона мені дуже сподобалася,— дерев'яним голосом зарепортував Вовченко Євген.— Найбільше сподобалося оповідання «Андрійко». В ньому... в ньому...

— В ньому автор описує хлопчика,— підказала Неоніла Вікентіївна.

— В ньому автор описує хлопчика, який був дуже

хороший. Він любив працювати. Він завжди робив... так... робив...

Вовченко Євген знову збився і злякано покосився на Неонілу Вікентіївну. Але вона теж не знала, що ж там таке робив хлопчик з оповідання «Андрійко», і в свою чергу глянула на піонервожату. Та, не зморгнувши оком, швидко підказала:

— Він завжди був прикладом для товаришів.

— Він завжди був прикладом для товаришів. Коли в нього захворіла сестра, він був... він став...

Нарешті Вовченко Євген сяк-так справився із своєю важкою місією, і йому дозволили сісти. Після цього Неоніла Вікентіївна викликала жваву білявеньку дівчинку з куценькими задериковатими кісками і милою рожевою мордочкою. Аркадій з надією глянув на неї, але, ставши біля столу, дівчинка враз задерев'яніла.

— Починай,— скомандувала Неоніла Вікентіївна.

— Я теж прочитала книжку письменника Аркадія Чемера. Вона мені дуже сподобалася. Найбільше мені сподобалося оповідання «Весняні струмочки». В ньому автор описує...

Білявочка, видно, назубок вивчила свою «промову». Ні разу не спіткнувшись, вона єдиним духом відбарабанила її до кінця. Неоніла Вікентіївна, дуже задоволена, схвально кивала головою.

— Відмінниця! — гордо шепнула Чемерові.

Потім вийшла ще дівчинка, ще хлопчик... Всіх — восьмеро, рівно стільки, скільки оповідань було в книжечці «Неспокійні друзі».

Аркадій сидів мов на голках, не дивився на дітей, боявся зустрітись з їхніми байдужими, сповненими відвертої нудьги, очима. І тому, що він по-справжньому любив дівчорі — невгамовну, допитливу — йому було боляче і соромно. Та їм же байдужісінько і до нього, і до його книжки! Їм зараз хочеться тільки одного: щоб швидше скінчилося оце занудливе «міроприємство», будь воно тричі прокляте, і їх відпустили на волю.

— А зараз попросимо дорогого гостя виступити і поділитися з нами своїми планами на майбутнє.

Дорогий гість понурив голову і сидів мовчки, не виявляючи наміру ділитися своїми планами на майбутнє. Тоді Неоніла Вікентіївна велично підвелася, від імені юних читачів подякувала за цікаву і корисну зустріч

і потиснула Аркадієві руку. Це означало, що читацьку конференцію закінчено.

Треба було бачити, як одразу ожили діти, з якою радістю посхоплювалися з місць і миттю, як зграя го-мінливих горобців, сипонули з залу.

— Все,— пояснила Неоніла Вікентіївна і здивовано глянула на Чемера. Чого ж він ще чекає?

Аркадій рвучко підвівся. Обличчя його так пашіло, ніби хтось надавав йому замашних ляпасів.

— Послухайте, що ж це таке?

— Як то — що? — щиро здивувалася Неоніла Вікентіївна.— Звичайна читацька конференція. Хіба ви чимось невдоволені? По-моєму, ми її організували цілком задовільно.

— Ви... організували...— Аркадій захлинався від гніву.— Я навіть не можу знайти слова, яким можна було б це назвати!

Неоніла Вікентіївна стиснула губи і знизала плечима. Вона ніяк не могла збагнути — що раптом сталося з цим мовчазним несміливим диваком? Яка його муха вкусила?

— Та хто ж дав вам право так безбожно вбивати у дітях любов до книжки? Вони ж тепер назавжди зненавидять і мою книжку, і всі інші, над якими ви вчините отаке блюзнірство! Щастя, що вам не вдалося зігнати їх більше!

— Товаришу Чемер,— підвищила голос обурена Неоніла Вікентіївна.— Я не розумію — чого ви накинулися на мене? Що саме вам не сподобалось?

— Отож-бо й горе, що ви не розумієте!

— Ви дивна людина. Чого ви хочете? Ми зібрали дітей, підготували їх... Може, гадаєте, нам дуже приємно витрачати свій час на всякі конференції? Але ж від нас вимагають, і ми виконуємо.

Аркадій махнув рукою і вибіг із залу. В дверях од нього злякано відскочила піонервожата.

Він зопалу ковтнув колюче морозне повітря і задихнувся. Напевне, вони подумали, що він божевільний. Нехай. Можна все стерпіти: і непорядкованість побуту, і неделікатність сторонніх людей, які так часто користуються з його несміливості й невміння постояти за себе, і багато іншого. Про все можна змовчати, на все можна махнути рукою, тільки не на це!

Але що робити? Як заборонити Неонілі Вікентіївні і таким, як вона, породжувати в дитячих душах найстрашніше — нудьгу і байдужість?! Як боротися з тим, що... яким його словом назвати? З тим, що відбулося?

— Женько! — залунав за його спиною веселий хлоп'ячий голос. — Ти приніс мені ковзани?

— Ні, — сердито відгукнувся другий. — Я був у школі, Крокодія Вікентіївна застала.

Аркадій крадькома озирнувся і побачив двох хлопчаків. Один з них був Вовченко Євген, той самий, що своїм дерев'яним виглядом довів до розпачу Аркадія. Проте зараз це був зовсім інший хлопчик — живий, занозистий і цілком нормальний.

— А що там сьогодні було? — запитав приятель.

— А, — відмахнувся з досадою Женька. — Так, нудьгалівка. Ну, гайда до мене, візьмемо ковзани.

Нудьгалівка — ось воно, те слово! Справді, краще не скажеш!

Хлоп'ята пробігли повз Чемера — поспішали надолужити змарнований Женькою час. Аркадій одвернувся, — йому ніяково було дивитися на свого, назавжди втраченого, читача, і нервово поліз в кишеню за цигарками. Його рука намацала книжечку. Це були «Неспокійні друзі», яких сьогодні нікому було подарувати.

1962 р.

КОЛИ ДЗВЕНЯТЬ СОСНИ

— Рівно через рік я складатиму екзамени до геологічного, — сказав *він*, недбало відкидаючи рукою буйного хвилястого чуба. — Ми вступатимемо разом, правда, Галча? — і нахилився до Галинки.

Дівчина не відповіла, тільки з радісною вдячністю глянула йому в очі. Несмілива, мрійлива, вона ніколи не вміла висловити того, що відчувала.

— До геологічного? — Сухорлявий, в окулярах Віктор роздумливо знизав плечима. Гм... непогано. Тільки ж — без виробничого стажу надія мала. Мабуть, простедиться нам доріженька через виробництво до заочного.

— Ой я нещасний, що маю діяти? — півнячим тенором заволав високий, з добру голоблю, веселун і

задирака Володька.— Таж і до заочного треба екзамену складати! Чує моя душенька — не здолати їй інститутської твердині.

— Боюсь, що вона правильно чує,— мугикнув Віктор.

— Дарма! Журитися не будемо: роботи на нашу долю скрізь вистачить. Правда, Валу?

— Роботи? — глузливо пирхнула Валентина, загальновизнана красуня школи.— Це ж тобі, Володько, не наша школа, де всі панькаються з тобою, як з писаною торбою, і ждуть не дїждуться, аби швидше розпрощатися. Де тебе ще, ледарюгу, терпітимуть?

Всі засміялися, а далі змовкли, чи то замислившись, чи прислухаючись до вальса, що линув з естради міського саду.

— «Берізка». Старий вальс,— зауважив Віктор.— Сивий, як наш математик.

...У кожного в світі
Є сонце своє...—

півголосом заспівала Валентина і, вхопивши його за руку, потягла на танцмайданчик.

Галинка ніколи б не насмілилась отак ухопити його і потягти за собою, хоч би як їй цього хотілося б. А от Валька все може. Мабуть, тому, що вона така вродлива, оця Валька...

Оркестр перейшов на задьористого краков'яка — цього вечора чомусь грали старі танці. Дошатий поміст аж затріщав під ногами танцюристів.

А Валька! Вона то пурхала невловимим метеликом, то розсипала своїми червоними тувфельками дзвінкий дріб, то вихором перелітала з одного кінця майданчика на другий. Маяли золотаві кучері, блискали лукаві очі... Він, не шкодуючи підшов, витинав не гірше партнерші. Врешті всі заплескали в долоні й, милуючись, розступилися, дали місце їм двом.

Галинка непомітно відійшла від товаришів і сіла віддалік за кіоском з газованою водою. Закинула голову на спинку лави, впустила смагляві руки на коліна, дивилась крізь опущені вії на блискучі електричні вогні.

Міцний запах матіоли змішувався з гостро-свіжим подихом «нічної красуні». Палко і ніжно бринів у репродукторі низький жіночий голос. І все це було повите таким глибоким сумом, що в Галинки затремтіли губи.

— Ось де вона! — закричала Валентина, обнімаючи Галинку за плечі. — Як це вам подобається? Відокремилась од колективу і мріє на самоті, мов пушкінська Татьяна.

— В чім річ? — занепокоївся Віктор, сідаючи поруч. Він зняв окуляри і зазирнув Галинці в обличчя. — Що з тобою?

— Нічого, — жалібно відповіла Галинка. — Я просто так...

Чому не *він* спитав, що з нею? Он, задихавшись після свого божевільного танцю, пригладжує розкуйовджений чуб, поправляє розхристану сорочку. Як йому весело і приємно, що біля нього упадає сама красуня Валька! А може, й більше, ніж приємно... Хіба він відчуває, як боляче Галинці від цього...

— Давайте поїдемо завтра човном до парку, — каже Валентина. — На ці-ілий день!

— Ти, Валечко, у нас розумниця, завжди придумаєш щось путне, — підхопив *він*. — Неодмінно поїдемо!

Він навіть не спитав Галинку, чи хоче вона їхати, він просто вирішив за неї. Чому йому так заманулося провести день з Валентиною?

— Збір на водній станції о дев'ятій нуль-нуль! — оголосив Володька. — Найкращого човна забезпечую я, бо сторож з водної станції — мій рідний дядько і завжди йде мені назустріч.

— Ти ж запевняв, що твій рідний дядько — контролер у кіно, — нагадав Віктор.

— То само собою. І з цього саду контролер — теж рідний дядько, пропускає без квитка на танці.

— Та тут же стоїть жінка!

— Ну, значить — рідна тітка.

— Ой, Володько, а чого ж ти все лазиш через паркан?

— Щоб менше турбувати дорогих родичів. Розуміти треба!

Молодь, сміючись, виходить з міського саду. *Він* тихенько бере Галинку під лікоть. Від його несміливого дотику по руці струмує тремтливе тепло, але тут знову все псує ота осоружна Валька. Вона безсоромно вривається поміж ними, хапає обох попід руки, без упину цокотить, сміється і на хвилину не вмовкає. І знову Галинка починає відчувати себе нещасною і зайвою.

Ось її провулок. Дівчина мовчки визволяє з-під Вальчиної руки свій лікоть і, крадькома відставши, за-вертає у вечірню сутінь вузького провулка.

Нехай вона лишиться сама. Може, так буде краще.

* * *

Ніч була якась дивна. Сон не сон — напівмарення... Коротка, літня — і нескінченна.

Змарніла, зблідла підвелася Галинка вранці, не розуміючи, чому їй так боляче і тривожно.

«Йти чи не йти на водну станцію? Не піду!»

Вона випрасувала й наділа свою улюблену білу з яскравою вишивкою сукенку, що так пасувало до її довгастого смаглявого обличчя, старанно розчесала чорні густі коси.

«Не піду», — повторила про себе і, загортаючи в газету бутерброди з помідорами, сказала вголос:

— Я, може, затримаюсь, мамо. Ми хочемо поїхати човном до парку.

— Чи не краще тобі лишитися вдома? — стурбовано приглядаючись до Галинки, відказала мати. — Якась ти сьогодні ніби недужа.

Залишитись? Просидіти вдома? Вона вже й так, ма-буть, запізнилася.

На водній станції ще було мало людей, і Галинка здалеку побачила Валентину з Віктором та Володькою. Його з ними не було. Чому?

Вона сховалася за великим, теплим від сонця ка-менем.

Валька, видно, сердилася, бо часто і нетерпляче по-глядала на годинничка.

— І куди він подався? — долетів до Галинки її роз-дратований голос. — Це просто свинство!

Потім Володька побіг по весла, і вони відчалили.

Галинка, вагаючись, постояла і повільно пішла бере-гом до парку. Спочатку йшла тихо, далі все швидше. Чого вона поспішала, хто чекав її там? Над тим не ду-мала і вже майже бігла, відводячи руками навислі над стежкою віти верболозу і перестрибуючи через бистрі холодні струмки, що стікали до річки. Лице її зашаріло-ся, темно-сірі очі з такою надією і чеканням дивилися вперед, що люди мимоволі давали їй дорогу і з усміш-кою озиралися вслід.

Дівчина перевела віддих аж біля високих, струнких, мов свічки, сосон, що суворими охоронцями вишикувалися біля брами.

Вона увійшла в затишну прохолоду старовинного парку. У вихідний тут завжди людно, іноді грає оркестр, приїздять лотки з морозивом та водою, а поміж кущами багато веселих компаній різного віку. Сьогодні ж безлюдно, лише на центральній галявині, біля розлогого каштана, кілька завзятих хлопчаків ганяли м'яча.

Галинка нерішуче підійшла до каштана.

— Мені сумно,— пошепки призналась вона і притулилась щогою до цупкої потрісканої кори дерева.— Якби я знала, чому мені так сумно...

Каштан, здавалось, несхвально хитнув кучерявою, вже дещо облісілою головою і буркотливо рипнув трухлявим од часу стовбуром. Юність егоїстична. Маючи все, вона сама не знає, чого хоче. Туга? Смішно. Яка в шістнадцять років може бути туга?

Галинка заглибилась у зарості парку. Великі жовтоокі ромашки на прогалинках аж тремтіли від стрекоту коників. Червоні стовбури сосон, величні й байдужі до всього на світі, гордовито підносили в небо свої сизо-зелені крони. Яке їм, велетням, діло до маленької дівчини з її незрозумілою тривогою?

— Галино, ти кого тут шукаєш?

Галинка від несподіванки здригнулася.

— Ой, Іване Семеновичу, це ви?

В холодку над озером, простеливши піджачок, сидів їхній старенький викладач математики. Окуляри і розгорну́та книжка лежали поруч на траві.

— Що ви тут робите самі, Іване Семеновичу? — Галинка сіла біля старого.

— Я? Гм... Читаю, думаю, відпочиваю. Старим властиво роздумувати на самоті. А от ти, дівчинко, чому одна блукаєш? Від компанії відбилась?

Галинка розгублено кивнула головою.

— Проходили тут з веслами із вашого класу. До джерела, мабуть, пішли. Наздоганятимеш?

— Я... можна мені з вами трошки посидіти?

Дівчина раптом відчула, що дуже зголодніла. Розгорнула газету, дістала бутерброди, помідори.

— Беріть, будь ласка, Іване Семеновичу.

— Спасибі, з охотою.

Вони сиділи мовчки, думали кожне про своє і зосе-

реджено їли. Проїхали велосипедами двоє молодих бороданів і здивовано поглянули на незвичайну пару.

Далекою стежкою ішло трое дівчат і голосно про щось сперечались. І нараз у Галинки стемніло в очах: з гущавини несподівано виринув він і наздогнав їх.

Може, вона помилилася? Ні, ні, сумніву не могло бути — це його голуба, трохи вицвіла на плечах сорочка, непокірний русявий чуб!

— Я піду, Іване Семеновичу, — Галинка мерщій підхопилася. — Ви мені пробачте, я вже піду.

— Иди, дівчинко. — Лагідні очі старого проникливо глянули в нещасне, збентежене обличчя, ніби зазирнули в душу. — Щастя тобі!

То ось чому не було його на водній станції!.. Галинка швидко йшла, тримаючи в руці недоїдений помідор, і нічого не бачила перед собою. Все. Тепер уже — все. Не пойдуть вони після закінчення школи складати екзамени до геологічного інституту, нікуди вони не пойдуть. Тепер все пропало... Ніколи в житті вона не зможе простити йому болю, цього невимовного болю, від якого от-от розірветься серце.

Галинка, голосно схлипуючи, їла помідор, і червоний сік, змішуючися з слізьми, стікав на її тремтячі пальці. Потім лягла лицем у траву.

Вона лежала непорушна, тоненька, неначе зламана зів'яла стеблинка, і так тяжко страждала... Було просто неймовірно — як може ще світити сонце і так легковажно шуміти гілля?

Чийсь квапливі кроки сполохали її. Швидше звідси! Галинка злякано підвелась і знову побачила його.

Здивований, радісний, вдячний погляд ясних, мов правда, любих очей одразу заповнив собою і змінив увесь світ. Пекучий смуток, самотність, смішні ревності — все, що так мучило її, вмить розтануло, мов крихкий сніжок під спалахом вогню. Сміючися від щастя, простягнула йому назустріч руки, і він бережно прийняв їх у свої міцні, засмаглі.

— Я шукав тебе! — схвильовано казав хлопець, і Галинка розуміла: «Я люблю тебе».

— Я був у тебе вдома, шукав по місту... Мені сказали, що бачили, як ти пішла до парку. Я ж так шукав тебе!

«Я люблю тебе, тебе одну», — розуміла Галинка, і радість, неосяжна, як небо, розливалася в серці.

Вони пройшли мимо Івана Семеновича і не помітили його. Можливо, тому, що він уже не сидів у холодку над озером, а стояв під тим самим розлогим каштаном, якому Галинка скаржилася на свій смуток.

Він провів їх поглядом задуманим і ласкавим, може, й трохи журливим, і тихенько поплескав столітнє дерево по кострубатому стовбуру.

— Так-то, друже...

— Нічого дивного,— проскрипів у відповідь буркотун-каштан.— Не вперше доводиться бачити таке.

— Ні,— заперечив старий учитель,— це завжди буває вперше.

А сосни, мов велетенські натягнуті струни, урочисто дзвеніли про велике, неповторне щастя, що завжди приходить до людини уперше.

СОНЦЕ НАД КРУЧЕЮ

Задушлива спека тривала вже понад два тижні. Асфальт тротуарів розм'як і нагадував пекельну смолу. Погребняк випив два кухля теплого каламутного пива, та не вгамував спрагу, лише посилилось почуття невдоволення.

Те почуття чомусь весь день гнітило його, хоча, здавалося б, мало бути якраз навпаки. Комісія поставилася дуже поблажливо і без зауважень прийняла будинок на Нагірній вулиці, хоча там, кажучи по совісті, недоробок та недоробок...

Він не зважився товпитись у душний, переповнений розміллімими пасажирами автобус, і пішов додому пішки. Спершу хотів було по дорозі зазирнути на одну з новобудов — там виконроб часто нехтує технікою безпеки, але махнув рукою. Досить на сьогодні, нехай уже в понеділок.

Хотілося швидше дістатися додому, скинути просякнуту потом одежу й облитись холодною водою. Тому невдоволено поморщився, коли його спинив якийсь літній чоловік. То був, очевидно, знайомий, бо поздоровався впевнено, за руку. Лінь було пригадати, хто це такий. Погребняк, не спиняючись, відповів на привітання, але невпізнаний знайомий не мав наміру так швидко розлучитись і рішуче заступив дорогу.

— От я, Пилипе Степановичу, стою тут, дивлюся на цей новий, збудований вами будинок, і думаю.

Погребняк з досадою зітхнув і витер посірілою за день хустинкою спітнілу шию. І охота людині над чимось думати в таку нестерпну спеку.

— Пробачте, що затримую, але мені так хочеться сказати... Мене це вже давно турбує, а вас, будівельника, має турбувати ще дужче.

Ну от, відома пісня... Зараз почнуться скарги на несправність у новому будинку водогону, на надмірну звукопроникливість, незручне розташування кімнат чи на щось подібне, давно знайоме й набридле, мов дзижчання в'їдливої мухи. Доведеться звично вислухати й дати звичну відповідь, від якої нічого не зміниться.

— Слухаю вас...

— Ї думаю над тим, чи не забагато на вулицях нашого міста виростає оцих однакових близнят-казарм? Даруйте за «високий штиль», але ж ви згодні, що будова повинна мати своє обличчя і навіть... гм... душу?

— Ну, щодо душі, то це справді вже «високий штиль», а щодо обличчя — загальновідома істина, — поблажливо посміхнувся Погребняк. — Тільки ж те, чого вам хочеться, властивість споруд, яким судилося лишити слід в історії. Наприклад, деякі античні будови...

— Античні будови! Нібито наші будинки повинні бути гірші за античні. А чому? Хіба не бачите, як ви створюєте місто? Наше місто одне з найкрасивіших на Україні, а ви вбиваєте його цими бездушними огидними коробками. Ви відбираєте його неповторні, йому одному притаманні риси! Повірте, вам не подякують нащадки за таке блюзнірство! І не кажіть, не кажіть мені, будь ласка, що ви уникаєте отих так званих надмірностей. Не спекулюйте на цьому. Простота, благородство ліній повинні бути вашими неодмінними критеріями. Вам, будівельникам, ніхто не дав права бути варварами, а це ж варварство! Та вам не зарплату давати треба, — вас судити слід!

— Е, батеньку мій, навіщо так гарячкувати? — відмахнувся Погребняк. — Бач, до чого договорились — судити слід! Та зрозумійте ви, що від нас, рядових інженерів, тут нічого не залежить. Нам дають затверджений проект, і ми будуємо. Наша справа маленька: організація робіт, будівельні матеріали, нормування, техніка безпеки і тому подібне. Дай боже хоч із цим якимсь упо-

ратись. Від нас вимагають будувати якнайбільше і якнайшвидше. Де вже нам до високих матерій!

— Це страшно, що ви не розумієте...

— Може, я й розумію, але зрозумійте й ви — несвоечасно це. Людям насамперед потрібне житло, багато житла, а не естетика. Запевняю вас: одержуючи ордер на квартиру в оцей самий, як ви образно висловилися, без душі та обличчя будинок, жоден з новоселів не задумався ні про знехтуване благородство ліній, ні про непоправно спотворений квартал. Вони раді, що тут є центральне опалення, газ та теплий санвузол.

— Отже, наша розмова вас анітрохи не схвилювала?

У відповідь Погребняк безнадійно розвів руками. А що допоможе його хвилювання? Приторкнувся до капелюха, швидше обійшов свого в'їдливого співрозмовника і попростував далі.

Розмова його справді не схвилювала, тільки лишила по собі неприємний присмак. Він з досадою подумав, що якби отого надміру гарячого і вимогливого мрійника запрягти в його, Погребнякову, роботу, то відразу б охолов.

* * *

Він з насолодою виточив на себе всю воду з оцинкованого бачка літнього душу, влаштованого просто в садку. Не витираючись, натяг свіжу піжаму і з полегкістю зітхнув. Тепер можна й відпочити. Все-таки добре, що вони з дружиною відмовилися від квартири в багатопверховім будинку («без обличчя і душі») і оселилися в цьому невеличкому будиночку на околиці міста, над Дніпром. Звичайно, до «обличчя і душі» свого житла йому байдужісінько, зате тут, в невеликій, сонячній, затишній квартирі, так спокійно! У вільний час можна розстелити ковдру в садку і досхочу подрімати. Тиша, ні зайвих людей, ні гармидеру. Ім за своє життя довелося надто багато переїздити з одного будівництва на інше, і ось, нарешті, осіли, і, мабуть, назавжди. А осівши, відчув Погребняк, як набридло йому оте циганське життя. Може, далися взнаки і розміняний п'ятий десяток, і набутий ще замолоду ревматизм, і втома від людей, від доріг, від невпорядкованого побуту... І якось сама собою прийшла впевненість, що найцінніше в житті — то спокій. Ні, не стане він кидатись на людей, як отой дивак.

що зупинив його сьогодні на вулиці. Треба мислити твёрезо. Та, власне, навіщо він переконує себе в тому, що і так зрозуміло?

Увечері прийшов Холоденко. Низенький, опецькуватий, з круглою прилизаною головою і маленькими хитрими очима, Холоденко нагадував рум'яного колобка з дитячої казочки. Останнім часом він щось частенько навідувався до Погребняків, наполегливо запрошував до себе. Та й не просто навідувався, а раз у раз намагався зробити якусь послугу: то приніс Погребняковій дружині трикотажну імпортну кофточку, то ультрамодний японський транзистор. Працював же у торзі, мав таку змогу, «а таким милим людям зробити маленьку послугу — тільки приємно!» Та Погребняк добре розумів ті маневри: Холоденко на одній з кращих приміських ділянок споруджував власний будиночок, і вдячність інженера з будівельно-монтажного управління була б йому дуже до речі. Розумів, бридливо кривився, але терпів нав'язливість несимпатичної йому людини. Все одно такий тип не відчепиться, доки не виканючить того, що йому потрібно.

Цього разу Холоденко довго не затримався. Заявив, що прийшов похвалитися приємною новиною: придбав підходященького моторного човна і завтра, користаючись вихідним днем, треба неодмінно його випробувати.

— Ну і як годиться у добрих людей — замочити, щоб не протікав. — Холоденко багатозначно підморгнув і реготнув розкозистим жирним баском. — У моєї половини виникла ідеяка — гайнути аж до Канева. Ви бували на Тарасовій горі?

— Не бували, все тільки збираємось, — відказала Погребнякова дружина. — Не знаю, як Пилип Степанович, а я з великою радістю туди поїхала б.

— Чудесно, чудесно! Ви не заперечуєте, Пилипе Степановичу?

Погребняк нерішуче знизав плечима. Він побоювався, що ця прогулянка згодом може обійтися йому занадто дорого. Краще б просто спочинути в себе в садку під вишнею. Але якщо хоче дружина...

— Що ж, можна й поїхати.

— Тож лягайте раніше спатоньки, а завтра о восьмій будьте напоготові. Як юні піонери, хе-хе... Про всякі там боєприпаси прошу не турбуватись: все беру на себе.

— Ну, це вже зайве,— невдоволено буркнув Погребняк.— Віра Павлівна візьме все потрібне.

— І не думайте! — замахав пухкими ручками Холоденко.— Образите! Ну, мое вам шануваннячко, я побіг.— І він викотився з кімнати.

Погребняк подумав, що на підлозі, де щойно тупцяв Холоденко, мала лишитись масна пляма. І ручка дверей, за яку він брався, теж, мабуть, стала масною... Ні, треба було відмовитись. Але завжди в таких випадках якось не вистачало характеру на пряму відсіч, а придумувати якийсь пристойний привід він був не мастак.

* * *

О чверть на дев'яту ранку на подвір'ї Погребняків зарокотав соковитий басок.

— В похід, в похід, дорогенькі! Трошки забарився, але не біда, зараз як дмухнемо — за три години в Каневі будемо! Пішли, пішли, Людочка вже нас чекає.

Людмила Петрівна, розкішна тілиста дама в прозорому капроні, з дрібно закрученими жовтими кучериками, зустріла Погребняків наймилішою усмішкою. Вона вже сиділа в човні, біля якого порався — заправляв бензином — засмаглий хлопчина у вилинялій майці. Її пригорно-солодкі парфуми панували над всіма іншими запахами, забиваючи навіть запах бензину.

«Медуниця»,— з неприязню подумав Погребняк. Ніби спеціально створена для свого Холоденка. Такі у самісіньку душу вплинуть. І чого нас понесла лиха година?..

Його все більше дратувала думка, що ця прогуляночка згодом вилізе йому боком.

Човен був не лише «підходященький», а дуже хороший, з потужним мотором. Цікаво, скільки Холоденко дав за нього? Проте з певністю можна сказати, що той не переплатить. Розраховався, мабуть, «послугами», які йому нічого не варті.

Тим часом Медуниця заходилася біля сніданку. З кошика з'явилася ковбаса, сир, смажена свинина, огірочки, пляшки з вином та горілкою.

— Поважаю порядочок у господарстві,— ласо примружився Холоденко.— Ось перекинемо зараз по чарчині-другій та й заспіваємо «Реве та стогне Дніпр широкий». Пилипе Степановичу, чого це ви засумували?

Нехай вороги наші сумують, а ви присувайтесь ближче та наливайте біленької.

Після четвертої чарки настроїв Погребняка покращав. Е, чого він справді кисне? Не подобається Холоденко? А яка, власне, різниця між Холоденком і Погребняком? І чим Погребняк кращий за Холоденка? Тим, що Холоденко лізе в очі, бажаючи відірвати кращий шматок для власної утроби? Ну, а Погребняк здає явно незавершені об'єкти, намагаючися прикрити гріхи своєї організації. А хіба не один чорт?

Погребняк остаточно відмахнувся від прикрих думок і повеселішав. Навіщо роздумувати. Хіба за довге життя і старанну роботу (а працює він не гірше за інших) не заслужив права на спокій? І хіба в Холоденка не більше здорового глузду, аніж у того дивака, що накинувся на нього вчора на вулиці?

Назустріч ішов пароплав «Гоголь». Холоденко схопився на ноги, замахав коротенькими ручками й закричав:

— Доброго здоров'ячка, товаришу Гоголь! Як поживає Тарас Бульба?

Погребняк і собі щось гукнув: горілка зробила своє. Верескливо реготала Медуниця. Тільки Погребнякова дружина та керманич-хлопчина у виляючій майці сиділи мовчки.

Аж ось показалися канівські кручі, стрімкі, хвилясті, вкриті густим руном заповідного лісу. Медуниця зачувала очі під лоба і в манірному захваті повискувала.

— Ах які пейзажі! Чудесно! Сьомочко, ну чому ти не художник?

Холоденко, обхопивши дружину за вгодований стан, хихотів.

— Якби я, Людочко, був художник, ти б не була такою пампушкою. Дякуй свою долю, що я не художник. Правда, знамениті теж...

— Яка вода! — тихо промовила Погребнякова дружина. Вона опустила руку за борт човна, і зелені, насичені сонячним сяйвом струмочки задзюркотіли поміж пальцями.— Аж світиться.

— Водичка перший сорт! Можна буде скупнутися,— негайно відгукнувся Холоденко і собі занурив м'яку долоню в променисті хвилі. Погребнякові здалося, що від дотику липкої долоні вода погасла, стала звичайною рі-

диною для купання драглистих тіл Холоденка та його Медуниці. Хміль од випитої горілки вже вивітрився, і, відповідно з цим, знову зіпсувався настрої.

Причалили. Холоденко запропонував було відразу ж зазирнути до буфету, але тут несподівано й рішуче подала голос мовчазна Погребнякова дружина. Коли вони приїхали на Шевченкову могилу, то нічого зазирати в буфети. Тоді Холоденко по-приятельському підхопив під руку Погребняка і, пропустивши вперед жінок, повів його до Тарасової гори. Збоку це мало виглядати досить комічно: довгов'язий, худорлявий Погребняк з горбоносим сердитим обличчям і рожевий лиснючий колобок — Холоденко.

* * *

Довгі уступчасті сходи, що ведуть на Тарасову гору, мов у зеленому тунелі, ховаються в тінистому склепінні дерев. Але пухка Медуниця стогнала і обливалася потом.

— Не розумію, чому тут не влаштують ліфт,— скилила вона.— Не кожному легко видряпатися по цих сходах.

— Не ліфт, Людочко, а фунікулер,— прокректав Холоденко.— Або екскаватор, такий, як у метро.

— Ескалатор,— мляво поправив Погребняк.

Нарешті зійшли на гору. На щастя, Медуниця засапалася і замовкла, а Холоденко відразу ж відкотився до кіоска з газованою водою. Вражено охнула тиха Погребнякова дружина...

Погребняк дивився на задумливу постать Кобзаря на високому, стрімкому постаменті, дуже строгому і величозному. Стояв, дивився і понуро думав про те, що його вже ніщо не хвилює. Здається, він зовсім розучився відчувати красу.

Це було неприємно, але не так-то вже й страшно. Є люди-дальтоніки з вадою зору, вони не розрізняють певних кольорів — здається, червоного і зеленого. Ну то й що? Живуть. І спокійнісінько доживають до старості. І, можливо, бувають щасливіші за тих, хто володіє загостреним зоровим відчуттям барв. Ні, це зовсім не смертельно. А може, так навіть спокійніше?

Підійшли Холоденки.

— Культурненько, культурненько,— вилискував він, потираючи ручки, а вона, відсапавшись, відразу ж затохтіла:— Ах, яке тут повітря! Яке лоно природи! А квіточки! Може, Пилип Степанович знає, як звуться оці — темно-червоні, ніби з панбархату?

— Ну... декоративні рослини,— пробурмотів Погребняк.— Пробачте, на ботаніці не розуміюсь.

Він поклякав дружини — вона єдина, по-справжньому схвилювана, схилилась над могильною плитою,— і запропонував піти до музею. Йому хотілося хоч на короткий час утекти від Холоденків, але вони невідступно подалися вслід.

В музеї були екскурсанти. Русява дівчина-екскурсовод похалцем перебігала від експоната до експоната і, звично орудуючи указкою, скоромовкою сипала сухі пояснення. Погребняк невесело посміхнувся: здається, цій дівчині так само байдуже до того, про що оповідає, як і йому з Холоденками...

Він одійшов від групи екскурсантів і перейшов до безлюдного залу. Намагався зосередитись, вдуматись, відчутти... Марно. Сюди треба прийти в будень, коли не буде біганини екскурсовода з юрбою захеканих екскурсантів. Можливо, тоді, на самоті, щось і сказали б для серця всі оці фотографії, картини, скульптури.

І відразу ж собі заперечив: «Брехня, тобі вже вони нічого не скажуть».

Погребняк повільно переходив із зали в залу і не намагався більше вдумуватись у те, що механічно фіксував його зір. Біля однієї скульптури на хвилину затримався, і то не з цікавості, а швидше з досади на невдале освітлення ззаду. Хто її так поставив? Адже обличчя лишилося затінене. Якби освітити її ось так — збоку, тоді б обличчя... так, обличчя...

Щось його ніби штовхнуло, і він вражено завмер. На нього незрячими очима дивилася змучена жінка. І стільки горя, стільки безмірного страждання й докору було в сліпому погляді, що Погребняк на мить відчув, як його пройняв гострий фізичний біль. Він одступив на крок і з подивом оглянув скульптуру.

Мати схилилась над усміхненою кучерявою дівчиною-підлітком, що солодко заснула, притулившись до її колін. Знайома композиція... Здається, є такий малюнок у Шевченка? Але справа не в композиції,— обличчя! Воно вражало. Воно було живе. Очевидно, скульптор всю

силу свого обдаровання уклав саме в обличчя — сліпе і воднораз прозорливе.

Погребняк не міг одірвати збентеженого погляду від цього обличчя. Відчував, як в ньому поволі наростає якийсь незрозумілий неспокій.

До нього, тамуючи позіхання, підійшов Холоденко.

— Ось де ви зачепилися, Пилипе Степановичу! А ми з дамами вже встигли все оглянути. Озиралися, а вас — тю-тю, загубили. Думали, що ви вже на свіжому повітрі спочиваєте. До чого ви так придивляєтесь?

Він нахилився над табличкою на скульптурі і вголос прочитав: — «Сліпа. Скульптор Кудрявцева». Гм, не чув, не чув про таку, мабуть, якась не дуже відома. Тепер їх так багато розвелось.

— А про яку ж ви чули? — закипаючи злістю, запитав Погребняк.

— Про яку? Ну, про цю... як її... В кінофільмах часто на початку показують — двоє попіднімали руки вгору. Ото скульптурка! А взагалі — нащо воно мені, голубчику? Моє діло торгівля, на ній я розуміюся, будьте певні! І довго ви ще тут стоятимете?

Погребняк мовчки пішов до виходу.

Вони спускалися з гори тінистими сходами, а неспокій все наростає. Погребняк напружено намагався пригадати, де саме у Шевченка сказано про оту сліпу, але пам'ять зраджувала. Він ніколи не мав себе за знавця поезії, навпаки, іронічно ставився до людей, що захоплювалися цим словесним рукоділлям. Але Шевченко — то Шевченко. Його могутня бентежна поезія — не слова, а саме життя: з кров'ю, з болем, любов'ю і гнівом. Погребняк шанував і, здається, знав її. То чому ж не може пригадати?

— Ну от і все, план, як то кажуть, виконали, пора і підкріпитись, — з полегкістю стрепенувся Холоденко. — Гайда зараз на пристань до ресторанчика і пом'янемо Тараса як годиться. Чи, може, раніше скупнемося?

Погребнякові смертельно захотілося схопити Холоденка за барки і швиргонуть в Дніпро. Щоб, бува, не піддатися спокусі, він одвів убік дружину.

— Віронько, дорога моя, допоможи! Забери ти, бога ради, їх від мене хоч на годину. Потерпи вже, побудь із ними, бо мені треба повернутись туди. Дуже треба, розумієш? Або краще — їдь з ними додому, а я повернуся пароплавом. Ну зроби це для мене!

Дружина сумно глянула на Погребняка і тяжко зітхнула: Холоденки її зовсім затуркали. Але вона завжди була справжнім другом і покірно кивнула головою.

* * *

Погребняк збіг сходами вгору й повернувся до музею. Він попросив у вестибюлі в черговій «Кобзаря», на кілька хвилин, йому так потрібно! Жінка принесла книжку, і Погребняк став нетерпляче гортати сторінки. Знайшов: «Слепая». Поема російською мовою.

...Как у кладбища, у ворот
Сидит скорбящая слепая
И псалму грустную поет.
Она поет, а молодая
Дочь несчастливцы моей
Головкой смуглою прильнула
К коленям матери своей...

Погребняк стояв посеред вестибюля й читав. Його штовхали, хтось наступив на ногу й вибачився, хтось порадив одійти вбік і не стояти на дорозі. Він нікого не помічав: читав-пригадував рядки поеми-трагедії.

Повернувши «Кобзаря», поспішив до неї. Яке щастя, що в ту хвилину там не було нікого! Погребняк спинився і прикипів поглядом до обличчя — такого чистого, живого, прекрасного своєю пристрасною глибокою правдою.

Довго дивився. Можливо, то було чудо — оцей білий гіпс, що так зненацька розбудив його сонну ліниву душу. Як же вона, та душа, зачерствіла, обплуталась липкими тенетами буденщини, дріб'язкових розрахунків, байдужої пасивності, якщо стільки часу він міг жити, керувати людьми, будувати їм житло, забувши, що на світі існує начало всякої праці — краса і правда! «Найцінніше в житті — то спокій», — казав собі. Он сьогодні навіть теоретичну базу підвів під свою байдужість: «Дальтонізм, не смертельно». Який там до біса дальтонізм? То ж про нього сказав у цій же поемі Шевченко: «И не страдаю, как страдал, и не люблю я: я калека!»

Ну то що ж тепер, інженере? Так і житимеш далі?

Скільки часу провів він у музеї — годину, дві? Та хіба не однаково? Не години, інший вимір потрібен, щоб осягнути все те, що продумав, згадав, зрозумів. А зрозумівши — назвав речі своїми іменами — осудив безповоротно. Що безповоротно — не сумнівався, він все-таки себе знав, боявся одного — чи не надто пізно? Коротке людське життя, коротке...

Погребняк вийшов з музею. Бентежним дзвоном ударив у груди вітер — вільний, дніпровий, і рвонув, затріпотів по зелених вітах дерев. Захопив подих безмежний простір, що так несподівано по-новому відкрився тепер перед його зачудованим зором. І враз могутньою симфонією ожили в пам'яті давно забуті слова «Заповіту», безсмертні, як геній, що їх створив.

А навколо буяли квіти. Безліч квітів, розкішна гама найяскравіших і найніжніших кольорів. Тепер вони не були просто декоративними рослинами. Погребняк бачив у них радість життя і глибоку вдячність народу своєму співцеві.

Він нахилився і бережно зірвав одну квіточку оксамитово-червоних братків. Квітка лежала на його долоні, мов згусток живої гарячої крові, і пелюстки вбирали проміння сонця. А воно — могутне, життєдайне, вже схилялось на захід, але ще горіло, ще віддавало щедру насагу землі.

Погребняк звів голову і, не мружачись, глянув на сонце. Внизу швидко западе сутінь, та тут, на кручі, воно ще довго світитиме.

1963 р.

ОПОВІДАННЯ ПРО КАЗКУ

Насамперед кілька слів про Василя Васильовича. Це дуже поважний і, головне, принциповий товариш. Крім того — він мій хороший друг. З Василем Васильовичем дружити не просто, завжди доводиться бути насторожі, бо Василь Васильович надзвичайно допитливий і не визнає слова «не знаю». Він не терпить неправди, та й не можна казати неправду, дивлячися в ясні, вимогливі очі

мого друга. З ним нелегко, можу вас запевнити, але я дуже дорожу цією дружбою і нізащо в світі не погоди-лася б позбутися його довір'я.

По правді кажучи, солідне ім'я — Василь Васильович — не зовсім пасує до його невеличкого зросту. Коли він іде поруч мене, його пухнаста шапка-вушанка сягає мені тільки до пояса, що, проте, анітрохи не зменшує його гідності. Все ж, Василем Васильовичем ми звемо його в особливо урочистих випадках, а так звичайно кличемо коротенько і ласкаво — Вась.

Вась дуже любить казки. Я знаю чимало казок, з цього, власне, й почалася наша дружба, але Вась вимагає все нових та нових, і мені чимдалі доводиться сутужніше. Бо Вась хоче не просто казку, а казку, так би мовити, «за замовленням», на тему, яка в ту хвилину найбільше турбує його. А турбують його іноді такі несподівані й каверзні теми, на які не лише важко придумати казку, а й взагалі до пуття відповісти. От і доводиться викручуватися, щоб не похитнувся мій авторитет дорослої людини, яка мусить про все на світі знати. До того ж Вась до кожної розповіді любить підходити критично і перевіряти на практиці. Перевіряє він звичайно в такий спосіб: «А ви?» І я повинна пояснювати, як саме в даній ситуації діяла б я.

І от, одного вечора, коли я мало не розгубилася під навальною атакою Васєвих «а чому?» і «а ви?», я вирішила сама перейти в наступ.

— Годі,— сказала я своєму неспокійному другові,— тепер будемо розповідати казки по черзі. Вчора розповідала я, а сьогодні ти. Дозволю тобі розповісти казку, про що ти сам захочеш. Ну, давай!

Вась задумався, а я злорадно спостерігаю за ним. Тепер прийшла моя черга запитувати «а чому?» і «а ти?». Нехай викручується.

— Я ще її не знайшов,— каже Вась і заклопотано дивиться на мене.

— Знайди,— безжалісно раджу я.— Пошукай і знайди, а я, так тому й бути, почекаю.

— Давайте пошукаємо разом.

Він так лагідно просить, що відмовити неможливо.

— Що ж, гаразд, давай пошукаємо.

— Зараз?

— Ні, зараз темно, хіба її знайдеш? Краще завтра,

І от ми з Васем виходимо з дому — шукати казку.

Вась зажадав піти до старого парку, я залюбки погоджуюсь. Чому б і не піти, коли на небі таке веселе сонце і так святково блищать іскристі замети, немов кучугури холодного білого цукру! До того ж саме в старому парку ми зможемо натрапити на казку.

В парку безлюдно й тихо, тільки сніг рипотить під нашими ногами.

— Глянь,— показую Васеві,— які пухнасті кожухи повдягали на себе ялини!

Вась поглянув на ялини, далі звів до мене свій рожевий кирпатенький носик і таємниче приклав до губ рукавичку.

— Чшш! Хіба ви не бачите?

— А що таке? — озираюся.

— Он попід муром бреде Сірій Вовчище.

Здається, мій Вась вже вхопив за хвостик свою казку. Проте казка птах вередливий, не всякому дається до рук. Буду допомагати.

Ми швиденько ховаємось за могутнім стовбуром крислатого клена.

— Не бійтесь, я вас обороню,— заспокоює Вась.— А знаєте, чого він забрів сюди?

— Він шукає, кого б йому з'їсти?

Вась на хвильку замислюється. Ні, такий варіант його не влаштовує. В кожній казці вовк намагається когось з'їсти. Набридло. Вась хоче чогось іншого.

— Ні, він... він шукає Кришталеву Зірочку.

— Кришталеву Зірочку?

— Еге, Кришталеву Зірочку бабусі Метелиці. Ну, хіба ви забули? Самі ж розповідали мені про неї. Та Зірочка приносить щастя.

— Пробач, Васику, я й справді забула.

— Ви часто про все забуваєте,— суворо докорив мене Вась.— Тепер ця Кришталева Зірочка у бабусі Метелиці пропала...

— Її хтось украв?

— Не знаю. І ніхто на світі не знає.

— Ага, її украли Сорока-білобока,— починаю здогадуватись я.

— Е, ні, не сорока.

— То, може, Лисичка-сестричка? Вона така!

Вась тільки поблажливо дивиться на мене.

— Ну яка там лисичка? Зірочка пропала невідомо як.

— Що ж тепер буде? — непокоюся я.— Адже без Кришталеві Зірочки не стане на землі щастя. А як же без щастя?

— Нічого, ми її знайдемо. Я, здається, трохи знаю, хто її забрав. Сказати?

— Ну, звісно, скажи!

— Її забрав велетень.

— Який велетень?

— Велетень... Залізна Рука.

Ого, це щось зовсім нове! Про такого велетня у нас з Васиком ще розмови не було. Цікаво, що ж то за лиходій такий з'явився на світі?

Я мовчки чекаю, що він казатиме далі. Але Вась теж мовчить. Зосереджено викопує ногою ямку в снігу. Видно, він ще й сам гаразд не знає, хто такий — Залізна Рука.

Виявляється, Вась знає. Тільки не може розповісти, бо це велика таємниця. Він навіть мені не може її відкрити. Доведеться вжити те чарівне словечко, перед яким мій приятель зроду не встоїть.

— Та ну-бо, Василю Васильовичу, розкажіть!

— Ну добре,— відразу скоряється Вась.— Він — отакий!

Вась показує на вершечок клена, і я розумію, що Залізна Рука страховинного зросту.

— І рука в нього тільки одна. Зате залізна.

— Он як! Недаремно ж його так назвали.

— Він дужий-предужий! Мов... поїзд. Ото як розсердиться, як замахнеться, я-а-к стукне залізним кулаком, так усе й розлетиться на трісочки. І дерево оце з корінням вирве. От він який!

— Страшний.

— А то ні? Його всі бояться, втікають од нього.

— Тоді, напевне, йому дуже нудно, коли всі утікають,— міркую я.— Він, мабуть, нещасливий. Чи не тому йому захотілося здобути собі Кришталеву Зірочку?

— Умгу, тому. От і став він її шукати. Шукав-шукав та й знайшов.

— Але ж не забувай, що бабуся Метелиця замикає ту Зірочку на сім замків і випускає тільки у новорічну ніч.

— А він не хоче чекати до новорічної ночі.

— А як же сім замків? — нагадую я.

— А що йому ті сім замків? Подумаєш! Він же Залізна Рука! Підкрався і — рраз!.. рраз!.. — розтросив усі сім замків своєю залізною рукою, ухопив Кришталеву Зірочку і втік.

— А що Метелиця?

— Вона дуже журилася.

— Чи не тому вона вчора так завивала?

— Тò вона плакала. А як виплакалася, то сказала: хто знайде мою Кришталеву Зірочку, тому я віддам...

— Половину Снігового царства, так?

— Ні, — нетерпляче хитає головою Вась. — Це колись були різні царі і дарували по півцарства. А Метелиця... ну... вона зробить геть усе, що їй загадають.

Ось коли настала моя черга взяти реванш і задати Васеві каверзне запитання: «А що б ти загадав?» Але я не встигаю, він випереджає мене:

— А що б ви загадали?

От і знову я, як завжди, попалась на Васів гачок. Абияк відповідати моему приятелеві не можна, він вимагає щирості.

— Ну, це не так просто. Треба подумати.

— Подумайте, — дозволяє Вась.

— Бачиш, я б захотіла дуже багатò...

— А що? Що? Скажіть!

А що й справді я б захотіла? Мабуть, знайти нарешті такі слова, які б дійшли до серця людського. Щòб жодне з них не було пустим і холодним. Та як про це Васикові скажеш?

— Слова... Ну, бачиш... мені дуже потрібні слова...

— Які слова? Чарівні?

— Ні, Васику, не чарівні, а прості. В тім-тò й сила, що — найпростіші.

— Ну-у... А ще кажете, що схотіли б дуже багато, — розчаровано гуде Василь. — Ну-у... — він з жалем поглядає на мене. «Ці дорослі чудні, і нічого не розуміють в заповітних бажаннях...»

— А хто ж її знайде, Кришталеву Зірочку? — намагаюся виправити становище. — Чи не Сірій Вовчище?

— Куди йому! Та його ж Залізна Рука як побачить, в одну мить роздушить. Кришталеву Зірочку здобуде тільки той, хто найсміливіший.

— Гм... І хто б це міг бути? Ти часом не знаєш?

Вась хитро на мене дивиться, але мовчить. Він не хвалько. Нехай я сама здогадаюся, хто цей — найсміливіший.

— Тоді, Васику, давай її шукати. А що — як знайдемо?

І ми рушаємо таємничим засніженим парком на розшуки однорукого велетня, що полонив Кришталеву Зірочку.

Сірий Вовчище похлоливо ховається від нас, бо ми його так і не побачили. Напевне, він боїться Васику. Ми обходимо увесь парк і минаємо браму. Ні, велетня тут немає, треба його шукати десь у іншому місці.

Вась трошки насупився. І раптом мені спадає на думку, де саме нам слід шукати велетня Залізну Руку.

Я веду Васю на площу, туди, де будують новий висотний будинок. Мій приятель зупиняється і вражено хапає мене за полу.

Поміж сірих бетонних блоків гордо височіє залізний однорукий велетень. Васик просто приголомшений!

— Он він! Гляньте, гляньте! Ухопив якусь здоровезну штуковину... підняв угору... подає людям... Та це ж Залізна Рука!

— Ти гадаєш? Але ж, Васику, цього велетня звати інакше. Його ім'я — Баштовий Кран.

Але Вась не бентежиться. Навпаки, переможно посміхаючись, він дивиться на мене.

— То це його ж тепер назвали Баштовим Краном, тепер! Бо у нього є Кришталева Зірочка. Ну, як ви не розумієте?

Здається, тепер розумію. Велетень подружив з людьми і став щасливий. Інакше й бути не могло, адже Кришталева Зірочка приносить всім щастя.

Ми ще довго стоїмо і дивимось, як працює велетень Залізна Рука. Врешті Васик починає підстрибувати — у нього померзли ноги.

— Ходімо, Васю, додому, — кажу йому. Але Вась не згоден іти. Він хоче дивитись на Залізну Руку.

— Василю Васильовичу, нам теж пора до роботи, — строго нагадую я. І Василь Васильович слухняно бере мене за руку і поважно крокує поруч.

— А Кришталева Зірочка? — згадую я. — Ми ж її так і не здобули...

Вась кліпає пухнастими віями.

— То як же нам бути? Га, Васику?

— Нічого... Нехай вона залишається у Залізної Руки. Йому ж теж хочеться бути щасливим.

— Нехай залишається. Але ж ми не зможемо загадати всього, чого схочемо,— підступно під'юджую я.

— А ми здобудемо собі іншу. Правда ж, здобудемо? Хіба ні?

Я обнімаю його за плечі.

— Правда, хлопчику. Я ж забула тобі розповісти, що в бабусі Метелиці прихована для кожного Кришталева Зірочка. І я певна, що ти свою знайдеш.

— А ви?

Знову «а ви?» Якби хтось на те відповів...

— Не знаю, Васику...

— Е ні, я так не хочу! Ви теж знайдете. Ну, знайдете ж?

Я мовчки киваю. Ми востаннє зупиняємось і оглядаємось назад. Здалеку на прощання нам ввічливо вклоняється щасливий велетень Залізна Рука.

1963 р.

ДІД МОРОЗ ПОЇХАВ У ВІДРЯДЖЕННЯ

Вранці, напередодні Нового року, до директора заводу прийшла молоденька й симпатична завідувачка заводського дитсадку. Вона поклала на стіл запрошення на ялинку, старанно розмальоване — чи то гілочками, чи то їжачками. При цьому Зінаїда Карпівна, або просто Зіночка, як її всі називали, так мило почервоніла, що директор розчулився.

— Прийду! — пообіцяв він, енергійно струшуючи Зіночнину руку. — О першій, кажете? Неодмінно прийду!

Зіночка розквітла і весело випурхнула з кабінету.

Потім директора закрутили справи, і коли о пів на першу мелодійний Зіноччин голосок з телефонної трубки нагадав про обіцянку, директор заклопотано і вже незадоволено нахмурився.

— Мм... Розумієте, Зіночко, справ по горло... Дуже шкодую... Що? Ну, не турбуйтеся, я зараз щось придумаю.

Директор викликав секретарку.

— На ялинку в наш дитсадок? Пошліть когось від завкому, — порадила вона.

— Та ні, незручно якось. Треба когось соліднішого, з інженерів. Покличте до мене Василя Петровича.

— Василя Петровича? — здивувалася секретарка і пирхнула.—Ну як можна Василя Петровича—на ялинку?

— Я сказав. Запросіть його негайно до мене.

Василь Петрович одразу ж з'явився до директорового кабінету. Поглянувши на його довгов'язу маслакувату постать, на свіжовигодене лице, коректне, без найменшого нятяку на вміння посміхатися, директор подумав, що секретарка мала рацію. Краще вже когось від завкому...

— Слухаю вас,— ввічливо сказав інженер.

— Та бачите...— зам'явся директор.— О першій годині треба комусь бути в нашому дитячому садку. Тільки я не знаю...

Василь Петрович акуратно одвернув манжет і подивився на годинника.

— Лишилося п'ятнадцять хвилин. Цілком встигну. Акт треба складати?

— Який акт?

— Наскільки я розумію, мені доведеться визначити перебудову лівого крила приміщення. На минулій виробничій нараді... ось у мене записано.

Він дістав з нагрудної кишені піджака об'ємисту записну книжку.

— Е, мало що в нас із вами записано! Потерплять ще трохи, а там видно буде. Не в тім справа, у них сьогодні ялинка.

— Тоді треба послати начальника протипожежної охорони.

— Ви мене не зрозуміли. Треба піти до них у гості. Проте, коли вам бракує часу...

— Ні, чому ж, якщо це потрібно — піду. Значить, ліве крило не треба оглядати?

— Та яке там ліве крило,— зітхнув директор і сумно подивився вслід Василеві Петровичу.

* * *

Точно, хвилина в хвилину, о першій годині дня Василь Петрович прийшов у дитячий садок.

Він із зусиллям протиснувся в переповнений мамами та бабусями передпокій і знайшов виховательку.

— Доброго здоров'я. Я до вас за дорученням дирекції заводу.

— Зінаїда Карпівна в залі біля ялинки. Роздягайтеся, будь ласка, і пройдіть туди.

Василь Петрович зняв пальто та шапку і з допомогою виховательки ввіпхнув їх у маленьку дитячу шафу з наліпленим на дверцятах зеленим жабеням. Біля дверей залу, на варті, грізним монументом стояла огрядна сторожиха дитсадка — Спиридонівна. Їй було суворо наказано нікого туди не впускати, і вона, ретельно пильнуючи свої обов'язки, затримала інженера. Той не наполягав, — обов'язок є обов'язок, і мовчки пропхався до канцелярії.

Там по підлозі плазувало п'ятеро мам і похапцем розкладало в пакунки ласощі для подарунків. Василь Петрович обережно переступив через їхні руки, з хрускотом роздушив горіх, і сів на дивані.

— Господи, ну невже він не міг знайти іншого часу? — зойкнула Зіночка, коли їй сказали, що в канцелярії сидить Василь Петрович. — От людина, нічого не бере до уваги! Хіба я можу зараз займатися справами, коли ми вже й так запізнюємося з ялинкою! А тут ще Дід Мороз кудись запропастився, збожеволіти можна...

Вона побігла до канцелярії.

— Василю Петровичу, благаю вас, зачекайте хвилин п'ятнадцять.

— П'ятнадцять хвилин я почекаю, — спокійно погодився Василь Петрович.

В цю мить до канцелярії вбігла вихователька і перелякано закричала:

— Ми загинули! Він учора поїхав у відрядження...

— Хто? — стрепенулась завідувачка.

— Галоччин батько... Дід Мороз...

Рум'яні Зіноччині щоки пополотніли. П'ятеро мам у розпачі охнуло.

— Чому ж він не попередив?!

— Як то — не попередив? — ображено втиснулась до канцелярії шоста мама. — Позавчора ввечері мій чоловік, як тільки дізнався про відрядження, відразу й подзвонив у дитсадок. Йому навіть відповіли, щоб не турбувався, обійдуться, мовляв.

— Я нічого не знала... Покличте сюди Спиридонівну.

Вихователька метнулася і привела монументальну сторожиху.

— Спиридонівно, позавчора ввечері вам ніхто по телефону не казав про діда...

— Знову про діда? — спалахнула Спиридонівна.— І що вам той дід всім дався взнаки? Навіть по телефону дзвонять — «шукайте собі іншого діда». Я, звісно, не змовчала й відказала, що обійдуся й без їхніх порад. То вже наше з дідом діло — ділитися чи миритися. Порадники! Плітки тільки розводять...

Сторожиха з гідністю впливла з канцелярії.

Першою отямилася Зіночка.

— Доведеться самій справлятися за діда, зараз немає часу когось шукати. Кха, кха, з Новим роком, малятка! — прогула вона замогильним басом.— Нічого, якось зійде. Одягайте мене швидше.

Та білий, обшитий ватою кожух мало не на півметра волочився по підлозі, а у велетенських дідових валянках у маленької Зіночки негнулися ноги.

— Нічого не вийде,— безнадійно простогнала вихователька.— Костюм робили на Галоччиного батька, а він такого зросту, як от вони,— вона показала на Василя Петровича, що один серед метушні незворушно сидів на дивані.

Шестеро мам з надією глянули на нього, але Зіночка хитнула головою і прошепотіла:

— Ні, ні, що ви, і не просіть: такий бюрократ...

— П'ятнадцять хвилин минуло,— спокійно нагадав Василь Петрович.

— Але ж ви бачите, яке у нас лихо! — аж схлипнула Зіночка.

— Наскільки я зрозумів, у вас затримується новорічна ялинка,— резюмував інженер, строго оглядаючи знервованих жінок.— Ви вже запізнились на цілі двадцять три хвилини.

— Самі знаємо, але що ж робити? Де нам зараз знайти такого височезного Діда Мороза, щоб нацупити на нього цей одяг? Тут потрібна людина вашого зросту, але ж ви-то не погодитесь!

— Якщо іншого виходу немає — мушу погодитись. Не можна ж допустити, щоб зірвалося новорічне свято. Але попереджую: співати й танцювати я не вмю. Проінформуйте, що саме треба робити.

І він дістав із кишені свою записну книжку.

— Василю Петровичу, ріднесенький! — Зіночка стала навшпиньки й дзвінко поцілувала інженера в суху щоку.

Директора муляла совість: не слід було посилати в дитсадок отого сухаря. Адже з дітьми треба вміти поводитись, а Василь Петрович навіть посміхатися не вміє... Доведеться піти, виправити помилку.

Веселощі були в повному розпалі, коли директор, сяючи доброзичливою усмішкою, персонально з'явився в дитячому садку. Його зразу ж провели до залу і посадили на почесне місце, потіснивши інших, менш шановних, гостей. Задоволений своїм великодушним вчинком, директор пошукав очима Василя Петровича, але не знайшов.

«Засів, мабуть, десь у куточку й куняє. І добре, нічого людям настрій псувати своєю пісною фізіономією».

Навколо ялинки кружляли, побравшись за руки, маллята. Під ялинкою стояла хатка на курячих ніжках, а біля неї, в компанії вухастих зайченят і виховательки, діловито походжав височезний цибатий Дід Мороз. Він тримав у руці записну книжку, яка, видимо, надзвичайно інтригувала дівчурку.

— Ви когось шукаєте, Дідусю Морозе? — голосно спитала вихователька і тихенько шепнула: — Озирайтесь.

Дід Мороз слухняно озирнувся, заглянув у свою записну книжку і заклопотано розвів руками.

— Доводиться визнати, що я загубив свою, так би мовити, Снігуроньку. — Поспішав до вас і якось загубив.

— А ми її зараз гуртом покличемо. Дітки, ану — голосніше!

— Снігуронько, сюди! — хором закричали малюки.

— Сюди-и-и! — корабельною сиреною загув і Дід Мороз, оглушивши бідолашну Снігуроньку, яка за сигналом виховательки вибігла з-за хатки на курячих ніжках.

— Непорядок! — строго зауважив їй Дід Мороз. — Чому ти вчасно не з'явилась... тобто... — він глянув у записну книжку, — я хотів сказати — де ти загубилась?

— І що то ви, Дідусю Морозе, все в якусь книжечку заглядаєте? — вихопився з кола лукавоокий, меткий Пан-Коцький.

— Це, так би мовити... як би тобі пояснити... кхм... кхм... — закашлявся Дід Мороз, намагаючися викрутити-

ся зі скрутного становища. Йому на допомогу поспішила вихователька.

— То, дітки, чарівна книжечка: як тільки Дідусь Мороз зазирне в неї, так відразу й побачить — хто з вас пустун, а хто ні.

Пан-Коцький, а за ним двоє ведмежат передбачливо гулькнули за ялинку, подалі від очей прозорливого Діда Мороза.

Забринів веселий гопачок, і навкруг ялинки застрибали зайченята, ведмедики, лисички...

— З нами, з нами танцюйте, дідусю! — весело вимагали вони. Дід Мороз уважно придивився до виховательки, що промовисто витанцьовувала перед ним, далі тупнув ногою і завзято крутонув вуса.

— Вус, вус відпадає... — злякано зашепотіла вихователька, намагаючись затулити ушкодженого Діда Мороза від дітей. Але той з люту підхопив ватяний вус, запхнув до кишені і відчайдушно закружляв по колу, змітаючи полами кожуха з дороги зайченят і перекинувши хатку на курячих ніжках. З-під хатки вивалився великий мішок з подарунками.

Ефект був надзвичайний.

— Ого, якого ви геройського дідугана собі придбали! — схвально засміявся директор. — Цікаво, хто такий?

Зіночка лукаво поглянула, але не сказала нічого.

Після танцю мішок, що так непланово з'явився на арені, довелося розв'язати, і подарунки, за участю Діда Мороза, перейшли до рук щасливих малюків. Втрата одного вуса надала дідовому обличчю такого грайливого вигляду, що навіть у директора від сміху котилися сльози.

— А тепер, наскільки я розумію, мій регл... мм... час скінчився. Доведеться прощатись, — глянувши на годинник, оголосив Дід Мороз.

— Залишіться з нами, Дідусю Морозе! — закричали малята. — З вами так весело!

— Не можу. Рад би, але не можу, мене чекають на заводі... тобто в лісі. Ведмеді, звичайно. Отже — до побачення! Глядять же мені, не пустуйте, щоб у новому році все тут було в ажурі. Я особисто, як Дід Мороз, з усією відповідальністю обіцяю допомагати.

Дід Мороз глянув на директора і, потрясаючи записною книжкою, суворо додав:

— А ліве крило в новому році обов'язково треба перебудувати! Нічого зволікати.

Директор закліпав очима й заціпенів. А Дід Мороз на прощання змахнув рукавицями, підстрибнув, як бусол, і, сумлінно притупуючи валянками, закружляв до виходу.

Дітвора вищала від захоплення.

1962 р.

ОКСАНКА

І знову прийшов на цю вузьку, порослу густим бур'яном вуличку на тихій околиці міста. Якби не сріблясті рамена телевізійних щогл, не перекреслене молочним слідом реактивного літака небо над ними, то здавалося б, що ця безлюдна тиха вуличка виринула з сивої давнини.

Він сам не міг пояснити, навіщо приходить сюди і, ховаючися від людей, блукає навколо невеличкого, повитого диким виноградом будиночка, навіщо приходить до того місця, де найгостріше відчуває свою образу й самотність. Навіщо приходить, знаючи, що цього не можна робити.

З годину тому над містом відшумувала гроза. Бешкетлива, навальна, стрімливо промчала на розпанаханих блискавицями крилах, і вже здалеку умиротвореним зітханням м'яко падали вниз на омиті лани останні відгуки грому. Посеред вулички довгасті люстերка калюж відзеркалювали сонячне торжествуюче небо. Ніби не судилося їм незабаром зникнути, залишити по собі тільки вогку відлаковану поверхню розмитої землі з відбитками чужих байдужих ніг. Від цієї думки соковиті, оновлені зливою барви щедрого літа здалися фальшивими, як усмішка нещирого друга. Може, тому, що як приходив сюди, намагався нічому не вірити.

Пройшовся кілька разів повз будиночок, сторожко прислухаючись до кожного звуку. Не знайшовши того, що шукав, подався геть, але тільки для того, щоб невдовзі повернутись назад.

Цього разу йому пощастило. Затамував подих, зупинився і охриплим від хвилювання голосом стиха покликав:

— Оксанко...

Воно не почуло його, це білоголове, в короткій забризканій льоді, дитинча. Воно, захоплено повискуючи, хлюпалося засмаглими ніжнями в калюжці, а сонце ж світило так яскраво, а зелений оксамит мурави був такий принадний, а все на світі було таке цікаве й вагоме, що годі було почути той несміливий оклик.

Тоді він нерішуче озирнувся і підійшов ближче.

— Здорова була, Оксанко!

На нього глянули ясно-карі, занадто знайомі, щоб можна було без болю дивитися в них, очі. Дівча впізнало його і радісно заплескало в долоні.

— Дядя прийшов!

Він спохмурнів і відвернувся. Защеміла образа. Не треба було приходити, знав же...

Та дитина вже підбігла і вхопилася мокрими рученятами за його руку, велику, жилаву, з синюватими слідами металевого пилу, що навіки в'ївся в шкіру, міцну чоловічу руку, яка так безсило звисала, неначе у хворого.

Цей дотик перевернув душу. Несподівано для себе підхопив дитину і притиснув до грудей. Мабуть, занадто сильно, бо Оксанка стала випрочуватись.

— Ну-у... дядю...

Від хвилювання трохи паморочилася голова. Досі не зважувався торкатись дитини, навіть боявся цього. Віддаля дивився, іноді запитував щось — аби почути її ясний голосок. А сьогодні це вийшло само собою. Відчував, що чинить щось недозволене — ніби краде те, що не належало йому, але не міг спинити себе, своєї болючої ніжності. А дівча обхопило його руками за шию, зазірало в обличчя і безтурботно щebetало про щось своє.

— Оксанко...

Хотілось сказати щось ласкаве, але тільки стиха повторював її ім'я:

— Оксанко, Оксаночко...

Десь клацнула хвіртка, завищав, брязкаючи цепом, собака. Він здригнувся і похапцем опустив дитину на землю.

— Бувай здорова, маленька.

— Дядя вже йде?

— Так...

— А дядя знову прийде?

— Не знаю, Оксанко.

Він справді не знав — прийде чи ні, як не знав і того, чому не почуває відрази до цієї дитини, причини його муки. Адже була така схожа на неї і, може, колись, коли стане доросла, триматиме в своїх руках чиесь життя і теж, як вона, знівечить його.

Чи саме тому, що така схожа на неї? Тільки на неї?

Оксанка не хотіла його так швидко відпускати. Пустотливо вчепилась в одіжку, притулилась круглим, смагливим, як стиглий лісовий горішок, личком і лукаво сім'ялася.

— Не пушу-у! Я не хочу, щоб дядя ішов!

Він теж не хотів. Нахилився і незграбно погладив сплутане, золотаве, ніби просякнуте сонцем, волосся. І знову цей дотик щемливим болем озвався у серці. Посміхнувся якимось винувато й розгублено... Та нараз кров кинулася йому в обличчя. Різко відштовхнув од себе дитину і швидко пішов геть.

«Яке безглуздя!» — лютував на себе, прискорюючи ходу. Гучне биття серця заглушало власні кроки, і все ж він чув той поривчастий, гарячковий подих, від якого намагався втекти.

Вона наздогнала його й зупинила. Задихаючись, притиснула тонкі руки до грудей, стала перед ним — невисока на зріст, йому по плече, золотоволоса, як Оксанка, і такими ж, як в Оксанки, ясно-карими — колись найдорожчими в світі — очима благально дивилась. І мовчала.

Йому впала в око фіолетова чорнильна плямка на вказівному пальці її правої руки. І досі так... Пригадав — любив посміятися з того, що, виправляючи зошити своїх малюків, вона сама завжди бруднить пальці чорнилом, як першокласниця. А втім, до чого це зараз?

Він спробував звернути вбік, та вона заступила дорогу.

— Постривай... скажи...

— Чого тобі треба? — із зусиллям вимовив він. — Нема нам про що говорити.

— Ні, ні, я так далі не можу. Невже ти ніколи не зможеш простити?

Серце в грудях шарпнулося з таким болем, що він мало не застогнав. Переміг себе, відвів погляд — щоб не ослабнути і не простити.

— Я ж знаю, що ти приходиш до Оксанки. Я вже не вперше бачу. Сьогодні ти взяв її на руки... Отже, ти зміг

би її полюбити. А вона... вона ніколи б не дізналася, що не ти її батько.

Цього не можна було казати. Вона зрозуміла, коли він здригнувся, немов від удару, і їхні погляди на мить зустрілися. Саме цього не можна було казати!

— Відійди.

Вона знітилась, опустила голову і мовчки відступила.

...Вночі він дивився в темну понуру стелю і думав. Немов сторінки знайомої книги, перегортав роки, місяці, дні їхнього спільного життя. Він пам'ятав їх так добре, що здавалося, нічого нового не міг вже там знайти. І знову, у спогадах, радість оберталася болем, довір'я — гірким докором, любов — зненавистю.

Любов — зненавистю. Любов... зненавистю? Ні. Саме в цьому й було щось нове. Зненависть зникла. Коли? Не сьогодні. І не відразу. Вона зникла повільно, як тане важка мертва крижина під легеньким, ледь відчутним дотиком несміливого сонячного променя. Крижина спочатку стає крихкою, хоч зовні вона все така ж важка й масивна. І коли зненацька руйнується, то нічого неприродного в тому немає: її переміг слабенький, тендітний сонячний промінець.

Промінець... Навколо нього уперто кружляли думки. Він ніби знову відчув легкий дотик дитячих рученят. Чужа дитина, її ганьба, його нещастя... Якби не вона, все склалося б значно простіше і легше.

Було це минулого року. Того похмурого осіннього дня туга стала така нестерпна, що він нарешті не витримав і пішов туди, на тиху околицю, до будиночка, побитого криваво-червоним мереживом дикого винограду. Бо не мав сили далі боротися з бажанням побачити її, хоч здалеку, на одну хвилинку. Знав уже, що той, хто так брутально й жорстоко ввійшов у їхнє життя і зруйнував його, давно виїхав з міста. Та це нічого не змінювало, того, що сталося, не можна ні забути, ні простити. Просто хотів глянути, може, тільки для того, щоб кинути в неї свій біль і зневагу. Щоб і їй заболіло, як боліло йому.

Стояв біля хвіртки і напружено чекав — вийде чи ні? Ні, не вийшла, не посміла.

Не відразу й звернув увагу на маленький волохатий клубочок — дитинча в сірій шубці, що заклопотано кублилося біля воріт на купі пожовклого листя. Помітив лише тоді, коли воно — смішне, неповоротке вед-

межатко — придибало впритул. Він глянув... Сумніву не було, це її дитина, про яку досі не знав і чомусь ніколи не думав про можливість її існування.

Стояв приголомшений, забувши, навіщо прийшов. Мале потяглося до нього, він одсахнувся. Не пам'ятає, як дійшов додому, що робив, що думав тоді. Повернувся з подвійним тягарем. І з подвійною зненавистю.

Вдруге пішов туди нескоро. Вже не до неї, а до її дитини. Для чого? Він сам не знав. Мусив побачити, придивитись. І побачив. Потім прийшов знову і знову...

Ясно-карі, в пухнастих віях очі, довірливі і чисті, зазирали в душу, освітили її — темну, зневірену. Ні, не зненависть, як весь час запевняв себе, а щось зовсім інше приводить його раз* у раз до цієї дитини. Навіщо це йому?

Не знає. Нічого вже він не знає, відчуває тільки одне: порожнім і мертвим буде його життя без цих пустотливих рученят, без дитячого щебету. І без ясних, таких довірливих оцень.

Коротка ніч тяглася без кінця. А він уже не міг довше чекати, вже й так занадто багато втратив часу. І не хотів більше втрачати жодної хвилини.

Підвівся і, гарячково поспішаючи, почав одягатись. Зупинився у дверях, стріпнув головою, неначе відганяв од себе примару.

Що він робить? Невже простив? Невже знову повірив?

Ні. Поки що — ні.

Тоді — чому ж повертається?

Оксанка! Її дитина, яку так хотів зненавидіти і не зміг. Маленьке беззахисне дівчатко відіграло серце, забрало в полон і не відпустило.

Швидко, не озираючись, ішов мовчазними вулицями. Важкі розхристані хмари купчилися на обрії, намагалися потьмарити ранок. Зненацька на сході, крізь товщу набряклих хмар, прорвався перший вранішній промінь, хлопнув гарячим сонячним золотом на тривожне, розвихрене небо.

Оксанка...

ПІД КУПОЛОМ ЦИРКУ

Тоненька постать у вогнисто-червоному трико перелітала з трапеції на трапецію — легко й пластично. Темна чаша цирку німотно мовчала — ознака найвищої нервової напруги.

Їх було шестеро — повітряних акробатів у вогнисто-червоних трико, всі спритні й сміливі, але ця — мов промінчик, до неї тягнулися погляди. Наймолодша і найспритніша, тому найкращі й найнебезпечніші номери припадали їй. І ось, коли нерви глядачів болісно-солодко напружились, дівчина-промінчик після карколомного сальто під самим куполом цирку зненацька зірвалася.

Темна чаша цирку глухо охнула, люди посхоплювалися на ноги.

Ні, акробатка не вбилася, вона впала у сітку. Просто зірвався номер, і тепер вона мусила повторити. Під гримом непомітно було, як сплотніли їй щоки, коли вона мотузяною драбинкою швидко здіймалася вгору. Ось стала на трапецію: зараз їй подадуть знак.

Дівчина напружилася, щоб глядачі не помітили, як тремтить усе її тіло, і, очікуючи, дивилась на акробата у вогнисто-червоному трико, кремезного і вже не дуже молодого. То він мав подати їй знак. Вона чекала. Треба не зірватися. Виструнчилася, приготувалася. Але була вона тепер як погаслий промінчик.

Кремезний акробат не подав знаку. Він розгойдався і після подвійного сальто впав у сітку. За ним один по одному попадали ще четверо. Під куполом лишилася тільки вона — тоненька, розгублена. Нараз, зрозумівши, засвітилася знов і ринулась у сітку останньою.

Хвилина мовчання, і цирк вибухнув оплесками.

— То це був всього-на-всього трюк, — муркнув огрядний чоловік з широкою ніжно-рожевою лисиною. — А я вже злякався...

В його голосі бринів осуд, ніби хтось хотів йому підкинути фальшиву монету.

ЗАЗДРІСТЬ

Ліда повільно пройшла кладовищем, поклала квіти на могилу чоловіка. Сьогодні була річниця смерті, і вона поклала квіти, як завжди. І, як завжди, ніщо не озва-

лося в серці: за життя були чужими, тож і по смерті — а минуло вже чимало років — відступила в небуття навіть неприязнь. Але квіти на могилу носила, так годилося.

Вона була ще молодою, з веселим легким характером. Її любили, й вона любила. Іноді довше, іноді скороминуше кохання не лишало в пам'яті жодних слідів, зате ніколи не лишало й образи. Саме ця легкість, ця невимогливість і вміння просто, без тягаря, без зайвих ускладнень сказати останнє «прощай» — то була найкраща риса її характеру. Так казали всі, того була певна й сама.

Могла і вдруге вийти заміж. Але боялась. А що, як знову стане немилим, осоружним, повисне каменем на шиї, як перший, кого поховала? Ні, нехай уже краще не в'язати життя, бути вільною. Нехай все іде як іде. Ще попереду не одна весна.

Ліда йшла легким кроком, знала, що хода в неї гарна і сама вона гарна. Їй легко дихалось і легко думалось.

На схилі гори, на краю кладовища, далеко від центральної алеї з іменитими мерцями, поміж скромних могил, не оздоблених вагомим мармуром та гранітом, когось ховали. Глина суха і тверда — аж грудки дзвенять, а вниз — звивчастий яр, що його вже засипають самоскиди для майбутніх покійників. Людей біля викопаної ями небагато: два нетерплячі чоловіки, що мали опустити труну в землю і нашвидку засипати сухою глиною, хтось із родичів чи знайомих і сивий старий чоловік. Він стояв над розкритою ще труною.

Ліда мимоволі глянула, не дуже уважно (на те й кладовище, аби когось ховати), й хотіла пройти далі. Її переповнювало відчуття власної молодості, здоров'я і свідомість того, що смерть для неї — то таке далеке, про що не варто й думати. А жити приємно, а попереду ще багато радощів. І думки її були цілком природні, нічого недоброго в них не було. Але глянула вдруге, і ще раз, спинилася, ніби спіткнулася об щось невидиме.

Старий чоловік дивився пригаслими очима, не бачив труни, нетерпіння могильників, що вже поспішали до іншої ями. Він бачив те, чого не бачив ніхто. Тільки він.

— Пора, — обережно торкнули його за плече.

І тоді старий нахилився і ніжно, як святиню, як найсвітлішу, найріднішу, як єдину з-поміж усіх на землі,

він поцілував воскову прозору руку тієї, котра вперше в житті покинула його. Стукнули молотки по цвяхах, а Ліда все стояла не рухаючись. Не помічала, що сльози пекуче сповнили очі, що розпливаються, мов у тумані, пагорки могил.

А потім пішла. Такою ж легкою ходою, але вжалена жорстокою думкою.

Так її не любили, не люблять, не любитимуть...

П'ЯТАЧОК

У вестибюлі метро вирували потоки людей, як завжди у години пік. Проте кілька молодиків міцно стали непробивним колом, і люди оминали їх — праворуч, ліворуч — ті, що входили, й ті, що виходили. Хлопці трималися невимушено й незалежно. То треба вміти, а не кожен уміє. Та цій компанії не доводилось щось удавати, їхня невимушеність була природною, — городяни. Особливо один із них — стрункий і русявий — впадав у вічі. Він привертав до себе увагу людей, стомлених роботою, людей, що поспішали і, здавалось, тільки й мали клопоту швидше дістатися додому. Але хлопець був надто гарний, такий привітний, веселий, що на нього майже всі озиралися.

Можливо, вони чекали на когось, а може, й так собі стояли, перекидаючися дотепами.

З виром людей занесло до вестибюля засніженого дядька. Звичайного сільського дядька в звичайному дешевому пальті й розтоптаних черевиках на гумі. Дядько розгублено озирнувся, шукаючи касу, бо про існування автоматів, які розмінюють монети, дядько просто не знав. Забачивши-таки віконце каси, проштовхався до нього.

— Скільки до вокзалу? — гукнув звичним до простору голосом у віконце.

— П'ять копійок, — незворушно відказала касирка і тицьнула білий талончик.

Хлопці перемигнулися, нараз розімкнули коло, впутивши поміж себе дядька.

— Скільки ви заплатили до вокзалу? — дружелюбно запитав один із них.

— П'ять копійок.— Дядько був радий, що нарешті хтось звернувся до нього, по-дружньому заговорив у цій штурханіні незнайомих людей.— П'ятачок.

— П'ятачок? — звів гарні брови русявий.— Але ж до вокзалу проїзд — шість копійок!

— Як-то — шість? — занепокоївся дядько.— Сама ж касирка казала...

— Такий шурум-бурум, а ви хочете, щоб вона усе пам'ятала. Вона ж не машина! Звичайно, діло ваше, ви зможете проїхати і за п'ять, але, розумієте самі, всяк буває: насочить контролер, штраф, ганьба, з поїзда висадять...

— І то правда, осоромишся за якусь копійчину... Спасибі тобі, синку.

Дядько став пробиватися до віконця каси. Люди, котрих він штовхав, сердилися, — поверталися ж з роботи стомлені й нервові. А дядько, затуливши широкими плечима віконце, вже просив у касирки, аби вона взяла на додачу копійку.

Хлопці весело сміялися. Широ, до еліз, сміявся русявий молодик, і тепер уже всі, без винятку, озиралися на нього. На його привабливе, вродливе обличчя.

НІЧ НА ПАРОПЛАВІ

Вона йшла вулицею швидко, майже бігла, приголомшена образою і горем. Кінець. Це вже — кінець. Найближчий друг, найдорожча людина, і — брехня. Підла, дрібненька, корислива. Його щирість, у яку завжди вірила, — фальш. Фальш у всьому, наскрізь. Як довго не помічала... чи намагалася не помічати? Все одно. Кінець. Повороту не буде.

Був пізній вечір, і її ніхто не зустрів по дорозі. У воді колихнулося сузір'я вогнів. Пристань? Добре. Зараз — на пароплав, на перший, куди б він не йшов. Поїде. І, може, погасить свій біль.

Вона не спустилася в каюту, а сиділа на палубі, поміж людьми. Намагалася не думати, не згадувати, не повторювати відчуття нестерпного приниження. Та це було неможливо.

Як тепер можна вірити людям?

Видно, сказала вголос, бо несподівано їй відповіли:

— То так здається, коли дуже болить.

Голос був жіночий, хрипкуватий, обвітрений, як у всіх селянок, що життя звікували під сонцем, у полі, на тяжкій хліборобській роботі. Мабуть, і обличчя у неї було обвітрене, за grubіле, з широкими вицвілими бровами й сухими пошерхлими губами.

— А ти не вір, то воно й не болітиме,— озвався ще один голос, старечий. Дід прокашлявся, із смаком сплюнув і глузливо докинув:

— Дурня обдурять, а дурень і плаче. А хто винен? Дурень. Хе-хе... Не клади пальця в рот, бо відкусять.

— Е ні, діду, неправда ваша,— заперечила жінка з обвітреним голосом.— Я вірю у добрих людей. От — вірю!

— То й вір собі, як тебе досі не обдурили, а іншим своєї віри не накидай,— розсердився старий.— Я довгий вік прожив, а не стрічав чоловіка, котрий задля своєї вигоди не збреше. Нема таких.

Він завовтузився, а далі підвівся й почвалав східцями вниз — мабуть, спати.

Пароплав, занурившись у темну воду, брів навпомацки попід кручами, уникаючи підступних мілин. І чомусь здавалося, ніби він вертає назад, ніби зелені вогники бакенів виринають із минулого. І тьмяний розсип освітлених вікон якогось села нагорі ніби впливає із згадки. Буває таке на широкій воді.

— Отакої,— осудливо мовила жінка.— Довгий вік прожив, а добрих людей не стрічав. Хіба ж то прожив? Змарнував.

По тому жінка довго мовчала, а пароплав усе плив та плив у минуле, і коли доплив до того, чого торкнулася болісна згадка, жінка знову озвалася.

— Ви не вірте йому. Ось, як хочете, я вам про себе розкажу.

Йй не хотілося слухати: що їй до чужого життя? Та й ображати не зважилась, тому мляво сказала:

— Що ж... розкажіть.

— То вже давнє... Було мені всього сімнадцять. Любила я дуже. Так любила, аж плакати хотілося з радості. З нашого села він був, той хлопець. Високий такий, чорнявий, гарний, ніби мати в любистку купала. Багато за ним дівчат сохло, а він обрав мене. Нас багато, знаєте, скільки дівчат на селі? А він одну мене вподобав. Ото як зустрине, так і усміхнеться, ще здалеку

впізнає. А я... так серце й замре, всю мов жаром обсіпле. Чи не в усіх воно так — у сімнадцять літ? І кожне думає, що то тільки в нього таке. І коли клянуться на вірність до смерті — вірять, що так воно й буде. І ми теж клялися на вірність. Я більше нікому не клялася. Ніколи...

Наше село в долині, зелене. А за селом, над самим шляхом, копанка, криничка така. Вода — як сльоза, та холодна! Ми вечорами ходили з ним до кринички. Любила я пити з його долонь. І коли приїздив — теж ходили...

Застережливо загув пароплав, урвав її мову. В примарній темряві мерехтіли високі розкришені зорі.

— Я сказала — коли приїздив. А приїздив він тільки одне-однісіньке літо. Як перейшов на третій курс свого інституту, то вже... А мені все ще він снівся. Ще довго — мов спала, мов жила уві сні. Потім ураз прокинулась, бо зустрілися ми. В місті, на зльоті сільських передовиків, у президії разом сиділи. Він уже інститут закінчив, у начальстві ходив. Мені в очі не глянув, тільки руку подав. Холодна, пітнява рука... Як я могла з неї воду пити? Отак, кажу, і прокинулась. Довго була немов не в собі. Ніби душа перетліла. Та час минув, хвалить-бо, відпустило.

Пароплав усе вертався в минуле. Слів жінки вона майже не чула.

— Не дивуйте, що я вірю в людську доброту. Слухайте далі.

Якось улітку, вночі, не могла я заснути, хоча й стомилася за день на роботі. Вийшла з хати... Тихо-тихо надворі. І я — наче одна-однісінька на землі. Нікому душу віддати. Заголосила... Ви знаєте — як воно, коли прокинешся вночі, і — одна? Коли хочеш сказати, почувти, і — мовчиш? Нікому сказати, ні в кого спитати... Скажете — хіба не серед людей живеш? Та серед них же, тільки всіх у душу не впустиш. Бо та жалість людська буває гіркіша за кривду. Важко жити одній день, тиждень... А місяці, а роки? Та скажу вам, найгірше, коли воно все стане байдуже. Отого треба боятися. Таке й зі мною сталося — байдуже все. І вже не тужить серце, що марно спливають літа. Гадаю собі — нехай. Хоч не пече. Не випало щастя, що вдієш... Та ви мене, мабуть, не слухаєте?

— Ні, слухаю, слухаю!

— Це я все кажу задля того, щоби ви зрозуміли мене. Аби не судили, як інші. Не може людина прожити одна, не може!

— В отому ж і наша біда.

— Яка ж то біда? То не біда, то щастя. Ну от... приїхав до нас один чоловік. Не простий, пісні народні записував, сам у консерваторії робить. До мене прийшов, сказали йому, що я співати люблю. А то правда, пісень старовинних я знаю багато, весь рід наш співучий. Він і на квартиру до мене став, я ж одна — батько з війни не повернувся, мати померла. Чимало наспівала йому, він ті пісні на магніфона записував. Люди казали — сама не чула, — що не раз і по радію моїм голосом пісні передавали. Найчастіше оцю — «Над річкою бережком». Може, чули?

— Може, й чула. Тільки ж вона не для жіночого голоса.

— Чому? Хороша пісня — для всякого голосу. А він казав — я добре співала.

Жінка примовкла, а далі тихенько, півголосом завела саму мелодію, без слів. Теплий, низький голос м'яко сколихнув вогку пітьму. Проспівала-промовила тільки останні слова:

Пішла доля ярами,
Широкими лугами...
Гей-гей...

не вмів шанувать...

— Він любив цю пісню і сам її часто зі мною співав. Голос у нього такий... глухий трохи, та щирий. Як би вам сказати? Правдивий голос. Таким голосом людина не може неправди казати. Тижнів зо три в мене прожив. Чесно, він жонатий був, і зі мною вівся чесно. Не бабій, не зальотник. Проте... може, воно мені так хотілося, а мо, й справді, — дивився на мене не так, як на всіх, затривожила і я його. А таки затривожила, бо мав іще з тиждень прожити, а то враз увечері зібрався. «Поїду». Я не спитала чому, і так бачила... Хотілося кричати — «Не пушу!» А що кричати? Сім'я ж у нього. Скрутила себе, як мокру хустину тугим вузлом зав'язала. Чоловік же він чистий, не зобидив нічим.

Проводжала його до станції. Пішки йшли, влітку ж довго не смеркає. Від нашого села до станції чотири кілометри. Це — шляхом, а коли полем, поміж жита-

ми — то далі. Вдвічі далі а чи й не більше. Він же дороги не знав, я сама повела. От бачите, буває таке, що вибере собі людина не коротшу, а довшу дорогу. І я довшу вибрала. Не подумала, що через усеньке мое життя проляже та дорога. А хоча б і знала — все одно пішла б, повела б його довшою дорогою.

Ви вже вночі на пароплав сідали, не бачили, — отам, спереду, хлопець із баяном сидів. Білявий такий, очі ласкаві. То — мій син. Мов хто портрета списав — викапаний батько. І голос такий, і погляд, і вдача...

— Скажіть, а батько не знає про сина?

— Ні, не знає. То ж не він, то я сама дорогу довгу, поміж житами, вибрала. Сама. Що ж, ніде правди діти, наслухалася від людей усякого. І терпіла, і плакала. А все ж раділа: син зростає, не одна я на світі.

Пароплав ішов уздовж вузького довгастого острова, і багаття рибалок гасили іскри у воді. Чи в повітрі? Все злилося...

Цупкі пазури болю ніби трохи послабшали. Вже можна було зітхнути і думати. Ні, не думати, просто відчувати, як народжується збентежена думка: «А може, не таке воно, те лихо, що скоїлося? Ні, таке. Ворота немає». І все-таки розпач вгасав. Ця жінка немов тамувала його своїм тихим, обвітреним голосом.

— Син підріс, поїхав у технікум учитися, а в моїй хаті знову стіни німі. Та й сама вже... Щоранку терпнуть руки, а коси — мов хто сіллю всіває. Ой, всіває, поспішає... Повертаюся якимось із поля додому, глянула здалеку на свою хату, а в голові мислі: на мене моя хата схожа, та й годі. Ще й не стара, чепурна — я її чисто вибілюю, віконниці голубі, не злиняли... То здалеку, а як зблизька придивитися, — е ні! Похилилася трохи, бляха проіржавіла, дошки на ганку стружнявіли. Хазяїна просить.

А в село наше бригада приїхала — клуб становити. Бригадир у них був, удівець. Добрий чоловік, нічого не скажеш, всі люди хвалили. І я йому в око впала. Сам — мов вихор: як налетів на мою хату постарілу, як узявся... Боже ти мій, усе шкереберть полетіло! Я аж злякалася, бо ж прохала хоч трохи підремонтувати, а він умить її розметав, тільки закурилося... Стоїть моя хата сліпа, без вікон, хоч руками її від села затуляй. А далі й ожила, як до вінця прибралася. Помолоділа — не впізнати. Ганок новий аж дзвенить, вікна великі на

сонці виблискують, над дахом веселий півник крутиться. І огорожа, й ворота... навіть спориш на подвір'ї наче позеленішав. Бригада вже виїздила, а він хотів зі мною зістатися.

Всі люди раjali, умовляли мене: чого тобі, дурна, ще треба? Хазяїн справний і тебе, видать, любить. Нащо тобі самотою вік вікувати? І голова колгоспу просив, такий майстер для колгоспу — золотий чоловік.

Мабуть, і справді любив мене, але я не любила. Жаліла, то правда, а любові не було, бо пролягла ота стежка поміж житами через усе моє життя, а іншої стежки вже для мене не буде. Спасибі йому, доброї душі чоловік, тільки зобидився дуже, як хотіла за той ремонт заплатити. Я, каже, від серця... Аж спалахнув увесь. Ну, я й кинула ті гроші на долівку, а сама уклонилася йому низько: спасибі вам і пробачте. Не жити нам разом, бо й тобі, чоловіче, життя скаламучу, і своє притоїчу. Жалість — не любов, нею довго не проживеш.

— Скажіть, а він... той, батько вашого сина, про вас так і забув?

— Тепер, мабуть, забув, багато ж часу минуло. А тоді... через рік приїздив. Я замкнулася в хаті, не впустила. Руки собі в кров покусала, аби не відчинити, подушкою голову накрила, аби не закричати. Не впустила. А дитя, слава богу, спало.

— Але ж ви любили його!

— Тому й не впустила. Нащо йому життя переходити? Хай краще нічого не знає. Для нього так ліпше.

Знову загув пароплав, розминався з зустрічним. Та вже зникло почуття, ніби пливе він у минуле.

Вже не примарні — живі зводилися над водою кручі правого берега, вже не темніли, а зеленіли на них дерева, а сивуваті копиці свіжого сіна на низькому лівому березі були такими земними, аж від них відступався туман. І бакени погасили вже непотрібні при сонці вогні.

Тепер вона вже виразно бачила обличчя жінки, що розповіла їй вночі про своє життя. Не таке, яким уявлялося, а молодше, вродливіше, з темними гнучкими бровами над ясно-карими молодими очима. Напівсиве пасмо волосся вибилося з-під квітчастої хустки, і тільки воно свідчило, що багато весен гірких прошуміло над нею.

Пароплав завернув до якоїсь пристані. По трапу ринув з берега рясний потік гомінливих людей. І жінка знітилася, розмова сама собою завмерла.

Галасливі молодіці весело вносили на пароплав кошики з колючими, щойно з грядок, огірками, з криваво-червоними вишнями. Гостро запахло кропом і зеленим пір'ям цибулі.

Жінка зненацька стрепенулася, засвітилася вся.

— Он він, гляньте! То ж мій Михась...

До них проштовхався хлопчина — невисокий, кирпатенький, звичайний хлопчина, та й годі.

— Мамо, я скочу на пристань молока вам куплю, — гукнув він і побіг униз по трапу.

— До консерваторії їдемо екзамен держати, — жінка знову всміхнулася — з гордістю. — Там батько його екзаменуватиме. Михась же в мене баяніст, перший на весь район!

— І ви не скажете...

— Крий боже, навіщо? Та я й підходити близько не стану. От тільки хочу... господи, як же я хочу поруч побачити! Аж серце тремтить. Хоч здалеку, хоч у шпарочку в дверях — сина з батьком — разом. А казати нічого не буду.

Може, зійти швидше на берег, поки трап не прибравли? Повернутися, зазирнути ще раз йому в очі? Може, знову повірити? Не падлюка ж він, ні. Він просто... Що — просто? Фальшивий? Чи могла б вона отак щиро, як ця жінка, сказати «Для нього так ліпше»? Ні! Бо для нього було б *вигідніше*, аби вона повернулася. А чи змогла б тепер напитися води з його долонь? Ні, ніколи!

І ще: чи змогла б її любов поступитися своїм, щоб не для неї, а для нього було ліпше?

Теж — ні.

Тоді нащо повертатися?

Пароплав минав викошені луки, люди гомоніли, сміялися, сердилися, мовчали.

1972 р.

ШУРКА НЕ РОЗУМІЄ

Як примружити очі й дивитись на сонце — перед очима починають ворухитися кумедні волохаті жучки з блискучими сонячними лапками. Звідки вони беруться?

Заплющивши очі й хитаючи головою, Шурка, п'ятирічний лицар і мрійник, мандрує ранком до свого дитячого садка. Ходить завжди сам, бо людина він самостійна й не любить, щоб із ним панькались. Власне кажучи, особливо панькатися з Шуркою нікому: мама з татком дуже рано йдуть на роботу, отже — хоч-не-хоч, а треба йти самому, проте цікавіше думати, що то він сам того схотів.

Коли сонячні жучки набридають, Шурка зовсім заплющує очі. В очах починають мінитися казкові візерунки з рухливих барвистих плям, і Шурка зачудовано стежить за їх чарівною зміною.

Звичайно, він потрапляє в калюжу, і в черевики набігає вода. То й що? Трохи не пощастило людині, не рюмсати ж? Мужньо підшморгуючи носом, Шурка сідає на купу жовтого шамотливого листя і витирає черевики. От і все — зверху нічогосінько не видно, а що всередині трохи хлюпоче вода — то дрібниці! Зате він знайшов два чудесні кленові листки — величезні! Червоні, як полум'я! Він подарує їх Санні Санівні, і нікому більше!

Шурка старанно розправляє мокрі листки і, як справжній лицар, не відаючи перепон, мчить до дитячого садка. Аби швидше добігти, він махає в повітрі своїми листками й гуде, мов пропелер, — летить.

Він наздоганяє Шурку, тільки ця Шурка — дівчисько. Звісно, черевики у Шурки-дівчиська не чвакають водою, а панчішки не заляпані гряззю, зате в неї немає такого крилатого листя жар-пташиного кольору! Шурка-дівчисько починає тихенько пхенькати.

— І я хо-о-очу...

— Не, — каже Шурка. — Це я для Санни Санівни. І намагається швидше пролетіти далі.

— І я хочу для Санни Санівни, — настирливо квилить позаду Шурка-дівчисько.

Не Шурка — смола!.. І Шурка-лицар віддає їй один листок.

— Подаруємо разом.

Вони беруться за руки, гудуть і вдвох підлітають до свого дитсадка. Там біля хвіртки стоїть Вітальчина мама і кричить на Вітальку, щоб той не бігав дуже швидко, бо спітніє і застудиться. Та Віталька не слухає, вибрикуючи, збігає на ганок і щосили бабахкає ногою в двері.

Двері відчиняє не тьотя Паша, а завідувачка — Зінаїда Карпівна. Вона впускає Віталюку, а сама йде до хвіртки й починає розмовляти з Вітальчиною мамою.

Шурка з Шуркою витирають ноги й заходять до роздягальні. Там Санна Санівна розв'язує на Вітальці шарфика. Вона привітно посміхається назустріч Шуркам, а ті, радісно вискnuвши, кидаються до Санни Санівни і простягають їй своє кленове листя.

— Яке гарне! — дивується Санна Санівна. Вона пришпилює листки до свого білого халата і стає схожа на прекрасну царівну в золотому вбранні з Синьої книжки. Навіть кращою, бо в царівни з книжки немає такої лагідної посмішки, від царівни не пахне таким приємним одеколоном, і вже напевне царівна не знає стільки пісень, казок та веселих ігор, як Санна Санівна. Куди їй, царівні!

— Наша Санна Санівна найкраща в світі, правда ж? — шепоче на вухо Шурці-дівчиську Шурка-мрійник.

— Правда, — погоджується Шурка-дівчисько.

Серце Шурки-мрійника сповнюється почуттям любові та відданості. Він аж до самого сніданку думає над тим — що б таке ще зробити для Санни Санівни, аби вона знову зраділа?

— Віталюк у залі хризантему зламав, — заходячи до групової кімнати, скаржиться тьотя Паша.

— Ой, замучив мене зовсім цей хлопчисько, — тихенько відказує їй Санна Санівна і вголос кличе:

— Віталюку, йди-но сюди!

Віталюка, мов бичок, опускає голову й не рухається з місця.

— Іди сюди, — строго повторяє Санна Санівна.

Віталюка уперто сопе й показує язика тьоті Паші. Санна Санівна підходить до нього й бере за руку.

— Е-е-е! — реве Віталюка, висмикує руку і падає на підлогу.

— Встань! — наказує Санна Санівна.

Віталюка верещить, мов недорізане поросся, і починає бити руками й ногами об підлогу.

— Ну, якби моя воля — всипала б я йому добре, — не витримує тьотя Паша. — Вмить одучила б від таких витребеньок!

— Діти, збирайтеся на прогулянку, — спокійно каже Санна Санівна, відвертаючися від Віталюки. — Ми будемо

гуляти, а Віталік нехай тут лежить, скільки йому буде загодно.

Всім стає дуже смішно: вони гулятимуть, а Віталька лежатиме сам у кімнаті. Нехай вибрикує скільки загодно.

Вирішили грати у Північний полюс. Шурка побіг шукати підходящу крижину, але Санна Санівна сказала, що кращої крижини, ніж дерев'яна гірка, не знайдеш. Всі полізли на гірку, а Світланка закричала, що як на крижині дуже багато людей, то вона ламається і всі тонуть у Льодовитому океані. І Санна Санівна сказала, що то правда, тому в піщовому ящику нехай буде друга крижина.

Але Шурці не схотілося лізти в піщовий ящик, і він спорудив собі з садової лави могутнього криголама й заходився плавати в Льодовитому океані. І все було б добре, але кожна крижина хотіла мати Санну Санівну, і навіть сама Санна Санівна не могла придумати, як їй бути.

А от Шурка придумав: він возитиме на своєму криголамі Санну Санівну від крижини до крижини. І всі дуже зраділи, а Санна Санівна сказала:

— От який розумник наш Шура!

Шурка був щасливий і гордий і вже почав мріяти про бурю на океані і про те, як він рятуватиме Санну Санівну від лютої смерті. Аж тут прийшов Віталька і сказав, що він більше не буде. Мабуть, йому здорово набридло лежати самому в кімнаті і дригати ногами, бо він присмирнів, і Санна Санівна дозволила йому гратися з усіма.

Прийшла тьотя Паша і покликала Санну Санівну до канцелярії. Тьотя Паша сказала, щоб Санна Санівна йшла швидше, бо зараз має прийти начальство, і Зінаїда Карпівна дуже хвилюється.

І тільки-но Санна Санівна пішла — сталося лихо: Віталька зіпхнув з крижини Шурку-дівчисько, і вона мало не втопилася в Льодовитому океані й боляче забила коліно.

Цього Шурка не міг стерпіти і злегка стукнув Вітальку по спині. А Віталька взяв та й плюнув Шурці на пальто та ще й вкусив за руку. Шурка розсердився і штовхнув Вітальку, і той подряпав собі лоба об криголам.

— Сам винен,— сказала Вітальці тьотя Паша.— Чого задираєшся?

Тут прибігла дуже схвильована Санна Санівна і сказала, що зараз сюди прийде сам директор заводу, і нехай вони не осоромляться перед ним, а поведуться як виховані діти!

Шурка знав, що директор заводу — Вітальчин тато і що він найголовніший начальник — головніший навіть від Санни Санівни та Зінаїди Карпівни. І справді, в сад вийшла Зінаїда Карпівна з Вітальчиним татом-директором. Вітальчин тато був дуже веселий, приємно рипів жовтим шкіряним пальтом і говорив:

— Нічого, Зінаїдо Карпівно, нічого, тепер уже видно вам додатково кошти і закінчите ремонт. Мое слово тверде!

Зінаїда Карпівна теж була дуже весела і все повторювала:

— Спасибі, спасибі. З вашою допомогою не пропадемо!

Шурка подумав, що Вітальчин тато дуже хороший і добрий, коли не дає Зінаїді Карпівні пропасти, — он як вона радіє!

Вітальчин тато потрусив руку Санні Санівні і голосно гукнув:

— Здорові, малюки!

Всі дружно закричали — «здрастуйте», і Шурка закричав — найголосніше за всіх. А Віталька підбіг до батька й почепився на нього.

— А ось і мій герой! — засміявся Вітальчин тато і підкинув Вітальку вгору. — Що, Олександро Олександрівно, не дуже він вам тут дошкуляє?

Шурці на мить навіть шкода стало того придуркуватого Вітальку: ой, і перепаде ж йому зараз від тата, коли Санна Санівна розповіде про те, що він тут виробляє!.. Ще добре, коли тільки нагримає, а то ще й ремінцем потягне...

Але Санна Санівна дуже приємно посміхнулася, погладила Вітальку по голові й лагідно сказала:

— Ну що ви, Павле Дмитровичу, це ж дитина! Здоровий хлопчик, от і пустує собі трошки. Що ж тут такого?

— Хо-хо-хо! — засміявся Вітальчин тато. — В мене пішов, розбійник!

Він знову підкинув Вітальку вгору і раптом помітив на його лобі свіжу дряпину.

— А*це що таке?

— Це м'єне Шу-у-урка...— відразу заквилив Віталька.— Він мене зараз так наби-и-ив...

Вітальчин тато перестав усміхатись і повернувся до Санни Санівни.

— Як же це ви допускаєте бійку? От уже не думав, що в нашому дитсадку такі порядки! Доведеться перевести Віталика до іншої групи.

Санна Санівна відразу вся почервоніла-почервоніла:

— Я не знаю, коли він встиг... Я весь час за ними доглядаю... просто не розумію...

Вітальчин тато нічого не сказав, тільки насупився. Тоді Санна Санівна підбігла до Шурки.

— Шуро, для чого ти подряпав Віталика?

Голос у Санни Санівни був зовсім не такий, як завжди, і погляд не такий, і вся вона була зовсім-зовсім не схожа на царівну з Синьої книжки. Що з нею сталося? Чому таким недобрим поглядом вона прикипіла до Шурки?

— Як ти смів бешкетувати?

— А він не бешкетував. Віталька маленьку Шурку з гірки зіпхнув, а він заступився,— пояснила Світланка.— Ось тьотю Пашу спитайте.

Але тьотя Паша вже пішла собі, й нічого сказати не могла.

— Подумаєш, заступник,— роздратовано кинув Вітальчин тато-директор і, повернувшись, швидко пішов геть.

Тоді Санна Санівна тупнула ногою і закричала:

— Зараз же вибачись перед Віталиком! Чуєш?

Шурка розгублено глянув на неї. За що ж вибачається?

— Ну? Ти вибачишся чи ні?

Шурка опустив голову і беззвучно заплакав.

Санна Санівна знервовано махнула рукою і побігла за Вітальчиним татом.

Почав накрапати дрібненький осінній дощ, але й без дощу вже всім перехотілося гратись. Санна Санівна повернулася і вже спокійним голосом звеліла ставати у пари.

Шурка теж став — у пару із Світланкою. Він більше не плакав, тільки мовчки, приголомшено дивився собі під ноги.

Він нічого не міг зрозуміти...

ГОРИЦВІТ

Рідний!

Скільки сьогодні сонця — вже справжня весна! І такі веселі очі в людей. Весна! А мені сумно, бо тебе немає з нами. Як затяглося твоє осоружне відрадження. Я не можу без тебе радіти весні. А ти?

Знаєш, я заздрю тобі, бо ти зараз живеш у нашому рідному місті. Хотілося б пройтися тими вузькими немощеними вуличками (чи, може, їх уже заасфальтували?), поблукати у парку (а чи не всох наш старий каштан — пам'ятаєш його?), зазирнути до технікуму... А найдужче хотілося б мені відвідати мого Дмитра Остаповича, дізнатись, як він живе, показати йому нашу Тетянку.

Ти пишеш: маленьким й глухим видалося тобі наше місто. Та й годі? Невже ніщо в ньому тебе не схвилювало? І ще пишеш: «Ніяк не урву часу, щоб зайти нарешті до твого старого буркотуна — надто заплутані справи по ревізії. Дізнався тільки, що він не схотів вийти на пенсію, а й досі викладає у технікумі. Отже, гадаю, не нудьгує, бо є на кого буркотіти».

Ти його завжди недолюбливав. І досі, я знаю, не можеш простити, що він тоді вигнав тебе з двору. «Ноги моєї більше тут не буде!» Що ж, ти міцно дотримуєш свого слова...

Рівно вісім років минуло з того пам'ятного дня, а ніби — вчора...

Ти був таким чубатим, самовпевненим, задержуватим хлопчиськом. Все тебе не задовольняло: і наше тихе, занадто «провінціальне» місто, і наш скромний фінансовий технікум і особливо перспектива такої буденної неромантичної професії. Ти ж тоді мріяв про автодоріжний. Ну що ж, товаришу ревізоре, тепер тобі «автодоріг» вистачає, чи не так?

Я пригадала зараз наш перший день. Він припав на неділю. Пам'ятаєш, ми зранку взяли підручники і вдвох майнули до лісу? Того року саме кінчали технікум, цілісні дні просиджували над підручниками, і зустріч з лісом тієї весни була першою. Він зачарував нас — прозорий, ніжно-зелений... А зозулю пригадуєш? Вона накувала нам дев'яносто вісім років життя. Може, то кувала не одна зозуля? Та хіба не однаково — все віщувало нам щастя.

Спочатку ми сумлінно взялися за підручники. Але ти завжди був такий непосидючий, і незабаром став мені заважати.

— Поглянь,— крикнув ти, вихоплюючи в мене книжку,— що це таке? Галявина просто на очах змінює колір!

Я глянула: все узлісся ніби всипали сонячні бризки — то розквітав горицвіт. Ми бачили, як розкриваються золотаві пелюстки.

Ми забули про підручники і весь день проблукали у лісі. Загубили мого конспекта з товарознавства, забули, що голодні і давно пора вертати додому. А як ми соромилися одне одного! Ти навіть не наважився мене поцілувати. І раділи, що в той день у лісі були тільки ми. І горицвіт.

Аж надвечір я схаменулася, що загубила конспекта. Ми кинулися його шукати, і ти цілком серйозно запевняв, що на тому місці, де лежить «оте занудливе товарознавство», навіть горицвіт має всохнути. Та горицвіт не сох, і конспекта ми не знайшли. Зате я нарвала великий букет цих сонячних квітів і віддала тобі.

Всі кажуть, що ми з тобою — щасливе подружжя. Мабуть, то правда. Але якби спитали — про мій найщасливіший день, я б не вагаючись, сказала: той, весняний, найперший спільний. Хоча він мало не став днем нашої розлуки.

Бо, повертаючися додому, ми посварилися. Знаєш, я й досі не можу повністю простити тобі ту сварку: навіть ти став ображати Дмитра Остаповича?

— Старий сухар! — кепкував ти. — Не розумію, як ти можеш у нього жити? Я б давно втік світ за очі, аби не чути його скрипучого голосу.

— Як тобі не сором! — сердилась я. — Дмитро Остапович сердечний і щирий. Ти ж його зовсім не знаєш!

— Це я — не знаю? А хіба ж не він щоразу на своїх лекціях заїдає мене нудними повчаннями? «З вас ніколи не буде справжнього фахівця, якщо ви ґрунтовно не вивчите то-ва-ро-знав-ство»... Тьху! Навіть повітря навколо нього шелестить, мов суха трава. Як ти гадаєш, що він сказав би, побачивши ці квіти?

— Що вони хороші.

— Ніколи в світі! Він проскрипів би: «Горицвіт, полатині — адоніс верналіс, збирають, раною весною, висушують і здають до аптеки. Там з нього виготовляють

ліки від серця чи печінки...» Та хіба в нього жива душа? От за що він вліпив мені минулого разу двійку? Та ще й обізвав легковажним жевжиком?

— Бо ти заслужив.

— Ах, ось що? Може, й ти мене вважаєш таким?

— А що ти думаєш? Тільки легковажний жевжик може сміятися з людини, яка дала змогу мені — круглій сироті — закінчити технікум. Ти знаєш, як багато він для мене зробив?

Сварка наша розгорілася і додому ми прийшли ворогами. Зопалу я навіть одняла в тебе свій букет горлиці.

Ми мовчки стояли на подвір'ї під будиночком Дмитра Остаповича — то була тоді й моя домівка — й не дивилися одне на одного. І коли з дому вийшов він — причина нашої сварки, — ми теж не промовили ні слова.

Він завжди любив мене, мов рідну, і нікому не дозволяв кривдити. Побачивши, яка я збентежена, і який ти найжачений, він розгнівався й показав тобі на хвіртку.

— Ви помилилися адресою, юначе, ваша квартира он — через вулицю. Тут вам робити нічого.

Ти спалахнув і вискочив з двору, хряснувши хвіркою. «Ноги моєї більше не буде...» А Дмитро Остапович узяв мене за руку.

— Чого ти плачеш, Марійко?

Я висмикнула руку й одвернулась.

— Ну? В чому річ?

— Я... я загубила конспект з товарознавства. А ви мене завтра напевне викличете...

— Неодмінно викличу, ти ж знаєш моє правило. Але ти не тому плачеш, дівчинко.

— Вам цього не зрозуміти, Дмитре Остаповичу, бо ви... — Вперше в житті ворухнулося в мене недобре почуття до нього.

Дмитро Остапович узяв мої квіти.

— Горлиці, по-латині адоніс. Ти знаєш, що це означає?

— Ні... — «Сухар! Зараз скаже про аптеку».

— Адоніс — красунь юнак, коханий богині любові — Афродіти. Бачиш, з якою чудесною легендою пов'язана назва цієї квітки.

Мені тоді було байдуже і до Адоніса, й до Афродіти. Мені було боляче за себе.

Пригадуєш, як закінчився той вечір? Уже зовсім спочило, коли ти примчав до мене задиханий і щасливий, і силоміць витяг мене у садок.

— Ти — молодчага, Марійко! Я думав, що ми назавжди посварились. Вирішив — умерти, але не поступитись... Упертий осел! Який же я вдячний тобі за те, що ти зробила!

Я не зрозуміла тоді, за що ти дякував, але не стала допитуватись: ти прийшов, і це було найголовніше. Прийшов і забрав мене до себе. Назавжди.

Зрозуміла те я лише вчора, коли прочитала твого листа: «Сьогодні я бачив дівчаток з великими оберемками горицвіту. І згадав про твій букет горицвіту, що ти тоді поклала на мое вікно».

А знаєш, що я не клала тих квітів? Я навіть не знала, куди вони поділися, гадала, що «сухар» просто викинув їх...

Тому знову прошу тебе: зайди до Дмитра Остаповича, ти *повинен* це зробити! Довідайся, як він живе? Може, він недужий, може, він самотній? Бо ж гордість ніколи не дозволить йому самому про це написати. А ми... які ми буваємо черстві та егоїстичні в своєму щасті...

В НЕГОДУ

Він сказав: «Зніми з моєї руки годинник, давить...»

Годинник лежав поруч на тумбочці, та він не повірив і кволим рухом помацав зап'ястя лівої руки. Я понесла з собою додому цей рух і смертельну — я знала про це — брезклість блілого обличчя. І ще — хрипкий напружений подих. А зустрів мене страх перед тишею нашої, безлюдної зараз, квартири. Тиша, якої я так хотіла раніше, тепер обернулася лютим ворогом. Не порушена звуками його важких неквапливих кроків, вона паралізувала.

Все ж я примусила себе сісти до свого робочого столу. Марно. Чорні клавіші друкарської машинки глузливо щирилися: «Що? Не можеш? Чому ж? Тепер тобі ніхто не заважає».

Так, мені тепер вже ніхто не заважав. Я могла скільки завгодно сновигати з кутка в куток, сидіти, лежати... І ніхто не заважав боятися того, що неухильно насува-

лося. Безглузлого, безжалісного. Здається, я саме тому й не могла працювати, що ніхто не заважав.

І все-таки треба братися до роботи.

«Треба? А навіщо?» — вповзає в душу вкрадлива, мов гадючий шелест, думка. Справді — навіщо? Адже все одно життя скінчиться *цим*. Раніше чи пізніше, але неодмінно *цим*.

Треба, кажучи собі. Треба! І намагаюсь боротись. Не тому, що задна повірити, що так справді треба. Я не вірю у штучну бадьорість, вона стає часто тим казенним штампом, що давно втратив свою щирість від надмірного вжитку. Я просто шукаю захисту від страху самотності.

Перечитую ті кілька рядків, що рябіють на давно закладеному в машинку аркуші. Перечитую раз, вдруге... Ні, не можу. Думка — «А навіщо? Однаково ж...» — перемагає.

Дзеленчить телефон — струмом по оголених нервах. Я стала лякатись телефонних дзвінків — можуть подзвонити з лікарні. Не брати трубку? Та ні, я ж не витримаю і сама через кілька хвилин дзвонитиму туди...

— Слухаю. (Ні, не з лікарні!)

— Що таке? На читацьку конференцію? Завтра? Ну яка зараз може бути читацька конференція, я й думок докупи не зберу... — Пояснюю, що в мене біда, що не можу, боюся виїжджати з міста. Дуже просять: вони підготувалися.

— Та зрозумійте ж...

Вони все розуміють. Співчують. Але ж — підготувалися! Та це й ненадовго, до Золотоноші асфальтована дорога, менше години автобусом.

Врешті погоджуюся — не вистачає характеру відмовити. Думка про поїздку мене гнітить, надто я зараз придушена. Дзвоню товаришеві, прошу поїхати завтра зі мною. Він тяжко зітхає, щось невиразно бурмоче в трубку, ще раз зітхає і погоджується. У нього теж не вистачає характеру відмовити мені.

* * *

Холодно й слизько. Ще вчора було тепло, і раптом такий несподіваний мороз. Мій супутник в легенькому плащі щулиться і намагається глибше насунути на вуха фетровий капелюх. От застудиться, і я буду винна.

Нас зустрічають і ведуть до сільськогосподарського технікуму, тут має відбутися зустріч з читачами. Лютує справжнісінький зимовий вітрище, шмагають обличчя колючі снігові голки. Під ногами хрумтять тонкі крижинки висушених. несподіваним морозом калюж. Оце листопад!

Заходимо в просторе приміщення технікуму. Тримайся, наказую собі. Відповідай на привітання, усміхайся, розмовляй — поведься як належить. Твоє особисте нікого не торкається, і не треба псувати людям настроїв. Он сидять у залі студенти. Можливо, їх і справді цікавить твоя повість.

А чи справді цікавить?

Я завжди боялася нудних читацьких конференцій. Коли людей «організовано» збирають на заплановані зустрічі, а їм байдужісінько і до книги, й до автора. Гіршої кари не можна придумати, хоча... як часто вона буває заслужена.

Та сьогодні це мене не турбує. Якщо зустріч буде невдала — хіба це додасть мені болю? Якщо ж пройде добре — чи полегшить той біль?

І все ж поступово я відмерзаю. Може, тому, що цей твір особливо близький мені. Мені подобається білява дівчина, вона так хвилюється. Миле відкрите обличчя, допитливі очі, але навіщо ж отак бентежитись? От загубила потрібне слово, і я ладна вже їй підказати. А хлопчина, що вийшов на трибуну за нею, навпаки — задерикуватий і самовпевнений. Ну-ну, навіщо така бравада? І не можна занадто по-своєму тлумачити мої задуми. З ним треба посперечатись.

«А навіщо? Однаково ж...» — підступно нашіптує думка. Ні, від неї мені не втекти.

* * *

У нас тут ще одна зустріч — з кубинцями. Даремно я від неї не відмовилась. Не з таким настроєм...

А мороз показує зуби, та й вітрисько розперезався. Деревя злякано гнуться, осипаючи вбите морозом, напівзелене листя.

В цьому маленькому тихому місті я вже була минулого року, в гарячий липневий день. Мені подарували цілий оберемок квітів, і я їх склала отам, біля пам'ятника загиблим воїнам. І зараз у моїх руках букет хризан-

тем, старанно загорнутий в газету. Може, подарувати його кубинцям? Не довежу ж по такій холоднечі. Та незручно дарувати дароване.

Школа механізації, тут вони навчаються. З маленького острова, з далекої сонячної країни, такої сонячної, що навіть наша Україна в порівнянні здається суворою. На думку спливають незвичні для нас, романтичні, ніби створені для пісень під гітару; назви — Гавана, Сант-Яго, С'єрра Маестра... І — богатири-бородані, казково красиві люди...

Бородані? Ні, тут звичайнісінькі хлопці, як наші. В теплих ватянках і чоботах, у залі, де зібрались, панує терпкий запах юхтових чобіт. Правда, серед них багато облич, ніби вирізьблених із чорного дерева. І чорні руки особливо міцно потискають наші. І все ж вони всі здаються нашими українськими хлопцями, мабуть тому, що поміж них нема жодного богатиря-бороданя.

Нам треба їх привітати, щось сказати про себе. Перекладає невеликий на зріст, з нервовим рухливим обличчям сивоголовий товариш Хосе. Іспанець. Комуніст. Після поразки іспанської революції працював у Дніпропетровську сталеваром. З ним треба було б познайомитися ближче. Та немає в мене сили зараз цікавитися чужим життям.

Нам сказали, що наймолодшому — Леонідесу Рідесу — всього тринадцять років, а він уже воював. Мій товариш схотів побачити хлопчика, і той вийшов наперед. Високий, широкоплечий, простодушна білозуба посмішка підкреслює брунатний колір круглого; ще зовсім дитячого обличчя. Леонідес конфузиться, а мій товариш розгублено кліпає: «хлопчик» майже на голову вищий за нього. Мені стає весело: ось він — богатир, хоча й безбородий!

Скінчилась офіційна розмова, нас оточили. Розмовляють швидко, запально. Їм добре у нас. До них так щиро ставляться. Ні, вони зовсім не відчувають себе на чужині. Товариш Хосе не встигає перекладати. А один — з довгастим вродливим обличчям і високим благородним лобом — розмовляє вже без перекладача...

Для нас несподіваний подарунок — «Пісня про рушник». Її співає українською мовою тендітний русявий Едуардо Ріверо. Він трохи захрип — що не кажи, а не звук до морозу, співає без акомпанементу — хлопці побігли в гуртожиток по баян і десь забарилися. Але як

вільно ллється знайома мелодія! Не заважає акцент, а зворушує.

Принесли баян, і не тільки баян: цілий маленький оркестр грає і співає для нас свої рідні кубинські пісні.

Прості, веселі хлопці. А кожен із них — солдат, вже встиг повоювати. Можливо, в тих самих горах з романтичною назвою — С'єрра Маестра, яке хочеться вимовляти під гітару. І за кожним із них, на далекому сонячному острові, хтось сумує. «Рідна мати моя», — співав русявий Едуардо. А де його мати? І чи жива?

Що? Незабаром відходить останній автобус? Я зовсім забула, що нам пора вже їхати. Я навіть забула про інше, що невідступно гнітило мене...

* * *

Автобуса треба чекати на шосе, відкритому для вітрової навали, і хлопці пропонують нам зайти погрітися до маленького пивного ларка — ось тут, поруч. Вони самі чатуватимуть на автобус.

В ларку синьо від цигаркового диму. Молоденька буфетниця зацікавлено прислухається до розмови трьох чоловіків, що всілися за столиком і вже трохи хильнули. Вони не п'яні, просто веселі, і розмова їхня весела, приперчена.

— Минулої неділі ходили з Митром. Принесли чотирих, — неквапливо, зі смаком розповідає рудий з маленькими хитрими очицями. Він не дивиться на буфетницю, але пильно слідкує, яке враження справляють на дівчину його слова.

— Кролів? — глузливо питає другий, у збитій набакир кубанці. Він сидить спиною до нас, але я уявляю його посмішку.

— Яких ще кролів? Зайців! — Рудий непомітно зиркає на дівчину. — Справжніх зайців-русаків.

— Та ну? — хитається кубанка. — А в Катерини якась лиха година вхопила кролів. Чи то не ви з Митром? Вони ж куці, вухаті.

Дівчина дзвінко сміється. Кубанка задоволено випростує плечі.

— А от в Сибіру, — втручається третій, сухенький, схожий на ласкавого лісовика, — от у Сибіру білку б'ють тільки в око!

Його не слухають. Рудий нахилиється до свого суперника, мружить око, хвилину мовчить і недбало цідить крізь зуби:

— А що ж, буває й таке, коли свійську качку від дикої дехто не відрізняє.

Рудий, видно, вцілів. Дівчина пирхає, а кубанка сердито сопе.

— В Сибіру, кажу, білку б'ють тільки в око,— веде своєї лісовик і захоплено плямкає губами.— Приціляться і — бах!

— Тю! Прив'язують її, чи що? — кубанка явно хоче перевести вогонь, але рудий не відступає.

— Білку — не знаю, мо, й прив'язують, а от качка не прив'язана була. Плавала, сердешна, і горенька не чула...

Рудий регоче, буфетниця теж, і тоненько, по-цапиному, хихоче старий лісовик. Кубанка збентежено сповзає на потилицю.

Нас кличуть — підійшов автобус. Щільніше вгортаю в газету букет і пірнаю в пронизливу пітьму. На шосе яскраво світяться зацукровані морозом вікна автобуса, якого заблокували кубинці. Квапливо прощаємось (звісно, назавжди), і ось уже позаду й наші проводжаті, і цей день, що відійшов у минуле й ніколи не повториться.

Проте ні. Щось залишиться від нього, і не тільки спогад, а щось вагоміше. З чим легше зустрінути завтра.

В автобусі тепло. З острахом розгортаю пожмакану газету, певна, що побачу вбиті морозом квіти. Але вони живі. Цупкі гілочки випручуються з паперового полону, пружно підносять догори кучеряві ніжно-бузкові голівки. Гострий аромат живих хризантем пливе по автобусу, і пасажери, стомлені й напівсонні, з подивом озираються на це замашне чудо.

Ось і вогні нашого міста. Я не знаю, що жде мене завтра. Але знаю — ще сьогодні я сяду до свого робочого столу. І не стану питати себе «навіщо?» Я просто працюватиму. Бо я цього хочу. Бо це потрібно мені, як повітря.

В ГУРТОЖИТКУ ПІД НОВИЙ РІК

— Альошко, дай запалити! Чуєш?

— Ммм... одв'яжись.

— Ну дай хоч бичка!

— Сам останнього допалюю.

— Скнара!

Альошка короткозоро схиляється над зошитом, куводячи руде і без того скуйовджене волосся.

— Та-ак, а коли ми спробуємо таким чином... Гм, знову не те... Не піддається, чортяка!

— Матема-атик! — буркотить Віктор і перевертається на другий бік.— Гордість і надія курсу! А придивитись — звичайнісінький сухар. І це — майбутній педагог! Не уявляю, чому ти можеш навчити молоде підростаюче покоління? Я б таких ізолював від порядних людей, щоб на нерви не діяли.

— Ех,— мрійно зітхає Данько, і від його могутнього подиху під ним жалібно квилить вузьке залізне ліжко.— Зараз порядні люди печуть пироги, смажать гуску, купують у гастрономі...

Уявивши те, що можуть купувати у гастрономі порядні люди, Данько тихо стогне і перетягає на одну дірочку свій ремінець. Його кругле, вилицювате обличчя набирає страдницького виразу.

— Замовкни, Даниле, і не терзай моєї душі,— огризається Віктор.— Смажена гуска, пироги... обивательщина! Цікаво знати, чому в наш космічний вік у радянського студента такі заземлені мрії?

— Заземлишся тут... А ти відмовився б?

— Я стою вище від цього. А на тебе дуже гнівається наша офіціантка Ніночка.

— Чого?

— Замордував, каже. Не встигну на стіл поставити повну тарілку з хлібом, а Данько вже й з'їв. Не встигаю підносити.

— Еге, як посидиш п'ятий день на самому борщі та чаї...

— Соромся, Даниле! Ти ж перший надумав купити Володьці вскладчину пальто, а тепер скиглиш. До речі, а де Володька?

— Вештається, мабуть, по вулицях та за своєю Марушиною тужить. Дивак!

— Ну, це справа не твого примітивного інтелекту.

А взагалі — пора їх помирити. Набридло дивитися на його кислу фізію.

— Таких помирить! Не забуде вона йому того вірша.

— І треба ж було йому загубити саме того, де він їй в коханні освідчується! Хоча б імені не називав.

— Ото ж! А Маруся образилася. «На сміх мене перед усім інститутом виставив».

— Хотів би я знати, який їуда наліпив ці нещасні вірші на дошку наказів? Щоб отак по-свинському втопити людину.

— Валерій, напевне. Він на таке здатен.

— Не розумію! — люто гупає кулаком об стіл Альошка. — З усіх боків до нього підступаю, а він не береться, гад...

Віктор ліниво підводиться з ліжка, бере в Альошки підручник з вищої математики і починає його гортати.

— Дитя моє, коли вже сам Ейлер не зміг його взяти, то куди тобі! Цей інтеграл взагалі взяти неможливо.

Альошка вихоплює підручника і перечитує те, що Віктор помітив нігтем.

— От лопух! Його ж треба брати методом наближеного інтегрування. А я до нього і сяк і так, а він, голубчик, ніяк!

— Ні, братці, не лежить мені сьогодні душа до підручників. — Віктор знову вмощується на ліжку. — А ти, Даниле, вже розправився із своїм англійським хвостом?

— Я б зараз із печеним поросям розправився, — тоскно гуде Данько. — В людей Новий рік, а в нас...

— Сумні твої справи, Данилочку, — лукаво співчуває Віктор.

— Сумні.

— А сказати — чому?

— Сам знаю, — відчуваючи чергову каверзу, хмуриться Данько.

— Знаєш, та не все. Незабаром на Венеру полетить космічний корабель з людьми й піддослідними собаками. Я точно знаю, що й од нашого інституту представник буде. Спершу хотіли послати тебе, а далі й передумали. Пожаліли безневинних тварин.

— Яких тварин?

— Піддослідних собак. Ти ж їх усіх строшиш.

— А ну тебе. Слухайте, хлопці, а може, підемо до Васька Федоренка? Він же запрошував...

— «Запрошував». У них же складчина! Ніякої гордості в тебе, Даниле, немає.

— Хлопці, можна до вас? — дзвенить за дверима дівочий голос.

Віктор зривається з ліжка, обсмикує піджак і широко розчиняє двері. Його лукаве, рухливе обличчя розпливається галантною посмішкою.

— Для тебе, Надійко, наші двері завжди навстіж!

— Навіщо так широко, хіба я гладка? — сміється Надійка і кокетливо позирає на Віктора. — А де ваш Володька?

— Ну от — уже й Володька! А ми втрюх, такі козарлюги, хіба не можемо замінити одного мізерного Володьку?

— Тоді всі втрюх танцюйте за Володьку: йому переказ.

— Гроші???

Віктор вихоплює з Надійчиних рук магічного папірця — грошовий переказ, Данько жваво схоплюється на рівні, «математик» Альошка схвильовано відсуває вбік зошити.

— Сорок карбованців, живемо, хлопці! — пускається Віктор навприсядки. — Ну, Даниле, старий шкарбане, що там порядні люди купують під Новий рік у гастрономі? Ми ж самі тепер порядні люди! Надієчко, ти — найкраща дівчина в світі! Запрошуємо всю вашу кімнату до нас — на зустріч Нового року! Банкет ушкваримо на славу!

— А що ж, і прийдемо, коли запрошуєте. Тільки ж Маруся не піде.

— Як це — не піде? Вона ж не до Володьки, а до нас! Приведіть!

— Валерій її запросив у свою компанію. Вона вже пообіцяла.

— Валерка? Отой стиляга, отой нікчема, отой мамин сопливчик! — ухопився за голову Віктор. — Тут за нею такий хлопець гине — окраса інституту, поет, романтик! А Валерка — ледащо! Не бути тому!

— А що ми зробимо? Всупереч нам піде...

— Та ти зрозумій, якщо Маруся піде з Валеркою, тоді вже їх сам лисий дідько не помирить!

Данько рішуче відтиснув убік Віктора:

— Як тільки воно з'явиться на горизонті, ти стукни

до нас, а я вже сам раду дам. І дорогу до гуртожитку воно забуде.

Він злегка ворухнув широкими плечима, і з цього красномовного жесту відразу стало зрозуміло, що «воно» й справді забуде дорогу до гуртожитку.

— Отже, Валерку ми беремо на себе, а ви приведіть Марусю. Ну, і відповідну декорацію тут наведете,— діловито командує Віктор.— Домовились?

— Домовились. Побіжу зараз до дівчат, треба десь посуду назбирати,— й Надійка весело вибігла з кімнати.

— Насамперед візьмемо краківської,— вголос розмірковував Віктор.— Альошко, ти ерудит з вищої математики, по триста грамів ковбаси на душу — скільки треба?

— Зараз підрахую,— з готовністю відгукнувся Альошка, хапаючи олівець.— Може, дівчата по триста не з'їдять?

— Ми їм допоможемо,— заспокоїв Данько.— Пиши: перцю фаршированого чотири банки...

— Шампанського для торжества,— підказав Віктор.

— Зажди з шампанським, тут істотного треба. Оселдців, огірочків солоних побільше — дешево і сердито.

Незабаром розкішне меню новорічного вечора складене. Не вистачало дрібниці — Володьки, єдиного, хто міг одержати гроші.

— І куди його лиха година понесла? — почав вже сіпатися Віктор.— Альошко, скільки на твоїх нацокало?

— Шість годин.

— О восьмій пошту закривають. Побіжу, пошукаю.

Віктор помчав розшукувати Володьку. Повернувся і в розпачі шпурнув на підлогу шапку.

— Ну де, де вештається той віршомаз нещасний? І як такого телепня в інституті терплять? Та ще на математичному факультеті? Чого його досі не переженуть на філфак, щоб марки нашої не ганьбив! О господи, вже пів на восьму... А тут ще дівчат запросили, мирити його, недотепу, гадали... О, йде, йде, душогуб! Де ти пропадаєш, бодай би ти на сесії провалився!

Всі троє хлопців наскакують на Володьку, тичуть в обличчя Альошчиним годинником і грошовим переказом. Володька, невисокий, ладний хлопчина, тільки здивовано глипає.

— Гроші прислали, іроде! — несподівано диким голосом реве Альошка.— Біжи швидше на пошту!

Він коліном висаджує Володьку з кімнати, Віктор вискакує вслід, підганяючи стусанами межі плечі.

— Побіжу навздогін, з пошти відразу до гастронома махнемо,— кричить Данько.— Ех, Альошко, і наїмося ж сьогодні...

Альошка залишається сам. Куйовдить руду чуприну і починає мріяти — так солодко, як вміє мріяти добре зголоднілий студент.

Хлопці, невеселі, повертаються.

— Запізнилися? — з болем виривається в Альошки.

— Володьчин паспорт забули,— махає рукою похмурий Віктор.— Трое нас, бовдурів, побігло, а ніхто не згадав... Тепер уже пізно.

— Дарма, завтра... ні, завтра вихідний... післязавтра одержу, і віддам вам за пальто,— намагається заспокоїти їх Володька.

— Заткнись! Пальто... Що ми тепер дівчатам скажемо, коли придуть? — кипить Віктор.— Ти й нас осоромив, і себе зарізав!

У двері постукали.

— Ну от, Надійка вже посуд несе... Тепер виправдуйся, Володько, як сам знаєш.

Та замість Надійки до кімнати заходить бувалого вигляду дядечко з потертим портфелем в руках. Він бадьоро здоровкається і спокусливо ляскає портфелем по столі.

— Ну, орли, попрацюємо?

Хлопці миттю оточують дядечка. Віктор виступає вперед і з байдужим виглядом недбало питає:

— Що там у вас сьогодні?

— Один вагончик цементу на п'ятдесят тонн. Швиденько розвантажите, і двадцятка в кишені. Поїхали?

— Тридцятка,— категорично заявляє Віктор.— Тридцятка, і ні копійки менше.

— Та що ви, голуб'ята? Там вам роботи на дві години. Двадцять п'ять.

— Погоджуйся,— шепоче Данько.— А то він у сьому кімнату піде... ой!..

Віктор міцно наступає каблуком на Данькову ногу і знехотя мимрить:

— Не буде діла. Глядіть, щоб ми й за тридцятку не передумали, а кого ви зараз, під Новий рік, знайдете? І — щоб гроші відразу на бочку!

— Ну, де наше не пропадало, по руках! А гроші — при мені.

Хлопці з блискавичною швидкістю натягають на себе старі штани та куртки, Віктор замикає кімнату і мчить до дівчат.

— Ось вам ключ од нашої кімнати і чотирьох сердець. Підготуйте всякі миски-ложки, а ми через дві години будемо. Умреть, а дождіться!

* * *

— Давай, хлопці, давай! — покрикує Віктор, і хлопці «дають». П'ятдесяткілограмові мішки з цементом метеликами перелітають з вагона в могутні Данькові руки і щільно лягають у кузов грузовика.— Давай, хлопці, дві години не гумові!

Нарешті — вагон порожній, цемент вивантажений, а чесно зароблені тридцять карбованців у Вікторовому кулаці. Та вже чверть на дванадцятую, до гастроному не попасти, та й дівчата, напевне, не стали чекати. Проклятий Валерка забрав з собою Володьчину Марусю і тепер викаблучується перед нею, як...

Та часу роздумувати немає.

— За мною! — закликає Віктор, і хлопці кидаються на штурм вокзального буфету.

* * *

— Ні, ви тільки подумайте! Сміятися вони надумали з нас? — обурюється Надійка.

— Може, то вони зумисне, щоб пометитися за Володьку? — жалібно питає Маруся, чорнобрива смаглявочка, і, не стримавшись, хлипає.— Та нехай би вже мене одну покарали, а вас за що?

— А нас за компанію. Щоб ти не була така «принципова».

Четверо дівчат розгублено притихли навколо столу. На столі, поміж пустих тарілок, красується художньо оформлена миска з вінегретом і сумує самотній, оздоблений кільцями цибулі, оселідець.

— Дванадцять годин! Ну, Вікторе, начувайся, завтра я з тобою розправлюся! Оксано, прокинься, ходімо спати до себе. Шкода, що відмовили Марусю піти з Валеркою.

— Та ні, я б і сама не пішла. Ну його, осоружного...

Ображені дівчата залишають кімнату. Отак, ні за цапову душу, пропав новорічний вечір...

У коридорі на них вихором налітають хазяїни кімнати — брудні, розхристані, з пакунками в руках.

— Назад! — задихаючись, хрипить Віктор і загроджує дівчатам дорогу. — Швидше допоможіть розібрати пакунки, а лупцювати нас завтра будете.

— Сьогодні! — мстиво каже Надійка. — Погляньте на годинник!

Альошка тихцем переводить стрілки годинника назад на двадцять хвилин.

— В чім річ? У нас ще є ціла хвилинка. З Новим роком, дівчата!

Вистрелила пляшка шампанського. Маруся здригнулась і, мабуть, зопалу, не отямившись, обнімає Володьку й цілує його в гаряче, припорошене цементовим сірим пилом обличчя.

— З Новим роком! — горлає Данько і кровожерливо вгризається в шматок черстої ковбаси.

З Новим роком, друзі мої!

1962 р.

З М І С Т

НЕНАПИСАНИЙ ПОРТРЕТ <i>Повість</i>	3
ПАЛАЦ БЕЗ СТИН. <i>Повість</i> . . .	65
БРОНЗА. <i>Повість</i>	181
ХОЧЕТЕ ПРОЖИТИ ДВІСТІ РОКІВ? <i>Повість</i>	215
ОПОВІДАННЯ	
Подарунок	302
Птиця-Райдуга	312
Женчик	318
Трикутники, трикутники...	325
Беркут	332
Зустріч	341
Клятий	347
Тепла рука	352
Неспокійний	358
У м'якому вагоні	363
Нудьгалівка	368
Коли дзвенять сосни	375
Сонце над кручею	381
Оповідання про казку	391
Дід Мороз поїхав у відрядження	397
Оксанка	403
Під куполом цирку	408
Заздрість	408
П'ятачок	410
Ніч на пароплаві	411
Шурка не розуміє	417
Горищвіт	423
В негоду	426
В гуртожитку під Новий рік	432

ЛАРИСА МИХАЙЛОВНА ПИСЬМЕННАЯ
Ненаписанный портрет

Повести. Рассказы.

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *М. Я. Видиш*

Художник *І. В. Шевченко*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Технічні редактори *Б. С. Куйбіда, І. О. Селезньова*

Коректор *Т. Г. Білецька*.

Інформ. бланк № 856

Здано на виробництво 09.08.78.

Підписано до друку 14.05.79.

БФ 01203.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 23,10. Обл.-вид. арк. 24,763.

Тираж 65 000. Замовл. 9-439. Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства

РВО «Поліграфкнига»

на книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе,

Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Письменна Л. М.

П35 Ненаписаний портрет: Повісті. Оповідання.—
К.: Дніпро, 1979.—439 с.

У повістях та оповіданнях Лариси Письменної порушуються актуальні морально-етичні проблеми.

Письменниця переконливо розповідає про інтереси й прагнення звичайних радянських трудівників — справжніх героїв, про радість праці, показує материнську любов, вічно нову красу кохання.

П 70303—072
М205(04)—79 60—79 4702590200

У2

1крб.70к.